

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHİ'NİN
YERLİ KAYNAKLARI

PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ

UMUMİ BİR BAKIŞ

I.

YERLİ KAYNAKLARIN EHEMMİYETİ.
VE BASILMIŞ YERLİ KAYNAKLAR.

Anadolu Selçukluları tarihi, türlü bakımlardan türk tarihinin çok ehemmiyetli bir safhasını teşkil etmesine rağmen, henüz pek meçhûl bulunuyor. Daha doğru bir ifade ile, XI. asırdan XV. asıra kadar Anadolu Türkleri'nin siyasi ve içtimaf tarihi, henüz, kendisini örten karanlıklardan kurtulmuş değildir. XI. ve XII. asırlar Anadolu'sunu örten bu kalın karanlık tabakası, XIII. asırda bir parça aydınlığa başlar; ve XIV. asırda, yâni Selçuklu sülâlesinin inkirazından sonra, Anadolu'nun hiç olmazsa bâzı sâhalarında, bu aydınlık biraz daha artar. Lâkin bu nisbî aydınlık da, tarihçileri tatmin edebilmekten henüz çok uzaktır. Yarım asıra yakın bir zamandanberi Avrupa'da ve bilhassa memleketimizde bu devre ait yapılan tetkikler, daha ziyade *Numismatik* ve *Epigrafiya* sâhalarına munhasır gibi kalmış¹, ve *İbn Bîbî*'nin farsca

¹ Bu sikkeler hususunda: Galib Edhem, *Ta'vîm-i meskûkât-ı selçûkiye*, İstanbul 1309; ve Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul 1321, en mühim kaynaklardır; P. Casanova'nın Danişmendliler sikkeleri, Karabaçek ve Schlumberger'in bâzı Anadolu Beylikleri'nin paraları hakkındaki tetkikleri ve daha bu gibi bâzı şeyler de bu arada sayılabilir. Kitâbeler meselesine gelince, Van Berchem'den sonra bilhassa rahmetli Halil Edhem Bey bu yolda büyük gayretler sarfederek, *Corpus* külliyatında onunla birlikte çıkardığı *Divriği-Sivas kitâbeleri*'nden sonra, *Tarih-i osmani encümeni Mecmuası*'ndaki birçok mekaleleri ve *Kayseriye şehri*, İstanbul 1918 adlı mo-

muhtasar metni¹ ile, Sivas sultanı Kâzî Burhâneddîn'in hususî tarihi olan *Bezm-ü-Rezm*² ve *Mesâlik al-Abşâr*'ın Anadolu'ya ait çok mühim parçası³, ve bir de Aydın oğulları ile Osmanlılar'ın

nografisi ile bu hususta mükemmel örnekler vermiştir. Yine aynı mecmuada neşir edilen birtakım epigrafik mekalelerden başka, Avrupa âlimleri tarafından da - P. Wittek, B. Moritz, F. Giese, J. H. Löytved, E. Blochet, F. Grenard, C. Huart, Belin v. s. - birtakım kitâbeler neşir edilmiştir. Türkiye'de, Cümhuriyet devrinde bu epigrafya çalışmalarına, pek sistemli şekilde olmamakla beraber, devam edilmiştir. Başlıca, *Türk tarih encümeni Mecmuası*, *Türkiyat Mecmuası*, *Türk tarih, arkeoloğya ve etnografya Dergisi*, *Vakıflar Dergisi*, *Belleten* gibi mecmualarla muhtelif *Halkevleri Mecmuaları*'nda neşredilen kitâbelerden başka, muhtelif Anadolu Beylikleri'ne yahut Anadolu şehirlerine ait olarak çıkarılan birtakım monografilerde de, Anadolu epigrafyası bakımından mühim şeylere tesadüf olunur. Çok dağınık bulunan bütün bu neşriyattan istifade edilerek, şimdiki kadar meydana konulmuş kitâbelerin metodik bir repertuvar'ını yapmak, Anadolu Selçukluları ve vârisleri devri üzerinde çalışacaklar için büyük bir kolaylık te'min edecektir. Böyle bir teşebbüse girişilmediği takdirde, *Kahire*'deki Fransız Enstitüsü'nün neşrine başladığı *Répertoire chronologique d'Epigraphie arabe*'in XIII-XV. asırlar Anadolu kitâbelerine ait kısımlarının tamamlanmasını beklemek lâzım gelecektir.

¹ İptida fransız müsteşriki Ch. Schefer tarafından 1889 da garp ilim alemine tanıtılan bu mühim eser Th. Houtsma tarafından *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* külliyyatının dördüncüsü olarak 1903 de neşir olunmuştur. Bunun bâzı ilâve ve tadillerle Yazıcıoğlu 'Ali tarafından yapılan türkce tercümesi, yine bu külliyyatın üçüncü cildi olarak neşir edilmiştir. Bunun M. Nuri Gencosman tarafından türkce yeni bir tercümesi 1942 de Ankara'da F. N. Uzluk'un haşiyeleriyle birlikte *Anadolu selçukî devleti Tarihi* namıyla çıkarılmıştır. Bu tercümenin mukaddimesinde verilen malûmat, hemen tamamıyla Th. Houtsma tarafından verilen malûmatın - meselâ *Muzafferîler* ailesine mahsus bir vekayinâme olan *Mevâhib-i ilâhiye*'nin Selçuklulara ait bir tarih sanılması gibi, bâzı yeni yanlışlar ilâvesiyle - tekrarından ibaret kalmış, ve Ayasofya'daki mufassal nushanın sadece mevcudiyetinden bahsedilerek tetkikine lüzum görülmediği için, asıl müellifin hüviyeti dahi tâyin edilememiştir. Biraz aşağıda bu eser ve müellifi hakkındaki kısma bakınız.

² 'Azîz b. Ardşîr-i Astarâbâdî'nin bu mühim eseri, tarafımdan yazılan bir mukaddime ile, 1928 de İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü neşriyatı arasında çıkarılmıştır. Bu eserin 145 sahifelik almanca bir hulâsası XVII sahifelik bir başlangıç ile Heinz Helmut Giesecke tarafından şu isim altında neşir edilmiştir: *Das Werk des 'Azîz ibn Ardşîr Astarâbâdî, Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*, 1941.

³ Bu metin, Frantz Taeschner tarafından neşir edilmiştir: *Al-'Umari's Bericht Über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr*, (Leipzig 1929). Bu basımdaki yanlışlıkların düzeltilmesi için, sair tarihî ve coğrafi kaynaklardan istifade etmek kabil ve lâzım olduğu hâlde, neşirde

ilk asrı için çok mühim bir kaynak olan *Düstûrnâme*¹ ile A h m e d î'nin *İskendernâme*'si² ve nihayet Şikârî'nin türkçe *Karaman Tarihi*³ ile Ünsî adlı birinin farsça *Selçuk Şehnâmesi*⁴ istisna edilirse, doğrudan doğruya bu devre ve bu sâhaya ait - dar mânâsiyle - hiçbir tarihî metin yâni hiçbir vekayinâme neşir olunmuş değildir.

bu cihetlere hiç dikkat edilmemiştir. *Mesâlik al-Abşâr*'ın Anadolu Beylikleri'ne ait olan bâzı parçaları, iptida, fransız müstegriki E. Quatremer'e'nin dikkatini çekmiş ve onun tarafından neşir edilmiştir: *Notices et Extraits*, XIII. Buradaki malûmattan H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford 1916) adlı eserinin sonundaki bir lâhika'da istifade etmiştir. [Bu eserin Rağıb Hulûsi tarafından yapılan tercümesine bakınız: *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu*, İstanbul 1928, s. 253-276]

¹ Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî*, medhal ve türkçe manzum metin, İstanbul 1928-1930.

² Nihad Sami Baranlı, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, İstanbul 1931 (Türkiyat Mecmuası'nın VI. cildinden ayırması).

³ Aşağıda (E. IV.) bahsedilecek olan bu eser, *Konya Halkevi Mecmuası*'nda M. Ferit Uğur tarafından neşredilmiştir.

⁴ Mes'ud Koman, *Ünsî'nin Selçuk Şehnâmesi*, Konya 1942. Küçük bir mukaddime ile eserin farsça metnini ve türkçe tercümesini ve sonra bir indeksi ihtiva eden bu küçük kitabın metni, çok bozuk bir farsça ile, ve manzum olarak tertip adilmek istenildiği halde vezinsiz olarak yazılmıştır. Farsça'yı bu kadar az bilen ve vezinden hiç anlamayan bir müellifin böyle manzum Selçuknâme yazmağa kalkışmış olması, şimdiye kadar misli görülmemiş bir hâdisedir! Eserini 785 de Haleb'de bitirdiğini hikâye eden ve Alâeddin Keykubâd III. devrinde Konya'ya da geldiğini söyleyen bu Horasanlı müellif ve eseri hakkında, eski kaynaklardan hiçbirinde hiçbir kayda tesadüf edilmemesi de, oldukça şaşılacak bir şeydir. Mündericâtı bakımından da tarihi hiçbir ehemmiyeti olmadığı görülen bu eserin, kim bilir hangi maksatla, sonradan uydurulmuş olduğuna hükmetmek yanlış olmaz sanıyorum. Yoksa, fars dilinde bu kadar cahil ve nazım kabiliyetinden bu derece mahrum bir adamın, XIV. asırda böyle bir eser yazmağa kalkışmasına imkân yoktu. Kitabı kopya eden İmam Hafız Hasan'ın, bu Horasanlı müellifi 'allâme-i 'aşır olarak göstermesi de çok gariptir, ve cehaletine en büyük bir delildir. Biz, ne böyle bir şairin ve ne de böyle bir eserin esasen mevcut olmayıp, çok sonradan uydurulmuş olduğu fikrindeyiz. Lâkin bu sahtekârlık, bereket versin, o kadar acemice yapılmıştır ki, daha ilk bakışta bunu anlamak kabil olmaktadır. Bu eserin mukaddimesinde bahsedilen «Anadolu Selçukluları'na ait diğer eserler» hakkında hiç malûmatım yoktur. Ancak, bu *Ünsî Şehnâmesi* gibi, onların da aynı mahiyette uydurma (*apocryphe*) eserler olması, ihtimâlden uzak değildir. Mahiyetleri ve kıymet dereceleri iyice anlaşılmayan şüpheli metinlerin neşrine kalkışmak, yapılacak birçok faydalı ve müsbet işler durur-

Selçuklular'ın vârisleri olan Anadolu Beylikleri'ne ait bâzı ehemmiyetli tetkiklere, hattâ mahdut olmakla beraber, bâzı kıymetli monografilere dahi tesadüf edildiği halde¹, Anadolu Selçukluları tarihinin herhangi bir devresine ait bu türlü tetkiklere çok az rastlanıyor². XI-XIV. asırlara ait vakıf vesikaları'na gelince, bu devirlerin tarihini aydınlatmak hususunda büyük yardımcı dokunacak olan bu kaynaklardan, ancak sonraki devirlere ait bâzı şeyler neşredilmiş ise de, bunların da çok defa üzerlerinde dikkatli çalışılmıyarak sade ham malzeme şeklinde ortaya konulduğu görülüyor³. Yine şu son yirmi beş yıldanberi, en eskileri XIII. asıra ait olmak üzere birtakım türkçe edebî metinler neşredilmiş⁴, *Hwâce Dehhânî*, *Şeyyâd Hamza*, *Şeyh Gülşehrî* gibi bâzı yeni edebî şahsiyetler meydana çıkarılmış⁵, XIV. asır türk

ken, aslâ doğru değildir. Esasen Mükrimin Halil Yinanc da, basılmakta olan *Anadolu Selçukluları Tarihi* adlı eserinde, biraz tetkik etmiş olduğu bu metinler hakkında çok şüpheli davranmaktadır (S. 10).

¹ Yukarıda (s. 379, Not 1) adı geçen eski ve yeni muhtelif mecmualarda bu gibi kıymetli tetkiklere tesadüf olunur. Anadolu Beylikleri'ne ait mahdut monografilerin en güzel örneği olarak, Dr. Wittek'in *Menteşe oğulları* hakkındaki şu Almanca eserini gösterebiliriz: *Das Fürstentum Mentese*, İstanbul 1934 (Istanbul Mitteilungen II). Şu son yıllarda Anadolu'nun muhtelif merkezlerindeki Halkevleri tarafından çıkarılan bâzı mecmualarda ve monografilerde, mahallî tarihe ait mühim vesikalara ve tetkiklere tesadüf olunmaktadır: *Ün mecmuası*'nda Neşet Köse'nin *Hamid oğulları* hakkındaki mekaleleriyle, Çagatay Uluçay'ın *Saruhan oğulları* hakkındaki eserleri (*Manisa Tarihi*, İstanbul 1939;- *Saruhan oğulları ve eserlerine dair vesikalar*, İstanbul 1940) bunların en güzel örnekleridir. Anadolu Beylikleri'ne ait bütün bu yeni tetkiklerin tenkitli ve metodik bir bibliyografyasını yapmak, çok faydalı olacaktır.

² Anadolu Selçukluları tarihinin muhtelif devrelerine, şahsiyetlerine, selçuklu san'atına ait olarak Türkiye'de ve Avrupa'da çıkmış çok mahdut tetkikler hakkında, şu mekalenin başlangıcında oldukça etraflı malûmat vardır: P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, Tome XI (1936), 285-319. Bundan sonra, Prof. A. Gabriell'in *Voyages archéologiques, dan la Turquie orientale* (Paris 1940) adlı eseri ile, F. Sarre'nin *Der Kiosk von Konia* (Berlin 1936) sından başka arkeolojik mühim birşey çıkmamıştır.

³ Yukarıda (s. 380, Not 1) de zikredilen mecmualarda ve Halkevleri tarafından çıkarılan bâzı monografilerde bu vakıf vesikalarından bâzılarına tesadüf olunur.

⁴ Bunlar hakkında daha etraflı malûmat almak için şu eserlerimize bakınız; *Divân edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934; *Türk dili ve edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934.

⁵ *Hwâce Dehhânî* hakkında aşağıda (IV. C) malûmat vardır. Şey-

edebiyatının -yakın zamanlara kadar ilim âlemine tamamiyle meçhûl kalan- kuvvetli inkişafı iyice tebarüz ettirilmiştir¹. Din tarihi sâhasında da, edebiyat sâhasında olduğu gibi, Anadolu türk medeniyetini Orta Asya türk medeniyetine bağlayan ip uçları meydana çıkarılarak², Anadolu'da asırlarca hâkim olan birtakım dinî ve sofiyane cereyanların mahiyeti anlaşılmış, *Bektaşilik* muammâsı halledilmiş³, tarihi hadiselerle efsanevî rivayetler birbirinden ayrılmıştır; mamafih bu husustaki *hagiografik* kaynaklardan ancak birkaç tanesi neşir olunmuştur ki, bunlar da Sipehsâlâr'ın ve Aflâk'ın *Mevlevîlik* tarihine ait mühim eserlerinden birincisinin türkçe ikincisinin de fransızca tercümeleri ile⁴, Ahi Evren me-

yâd Hamza hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı bu maddeye, Gülşehri hakkında da yine oradaki Türk-Osmanlı edebiyatı mekalesine, umumî olarak da *Türk edebiyatı Tarihi*'mize (İstanbul 1928) bakınız.

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde Türk-Osmanlı edebiyatı maddesine bakınız.

² Bu hususta *Türk edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1919 adlı kitabımıza bakınız. Bütün bu cildi dolduran tahlilî tetkiklerin neticesi, bu hakikati açıkça göstermiş, ve Anadolu türk medeniyetinin Orta Asya türk kültürünün bir devamı ve yeni bir inkişaf devresi olduğunu meydana koymuştur. Avrupa alimleri arasında buna ilk önce Prof. Barthold dikkat etmişti. Anadolu Selçukluları kültürünün, o zamana kadar zannedildiği gibi «Anadolu'nun daha eski kültürlerine ve bilhassa Bizans kültürüne bağlı olup eski Orta Asya türk medeniyeti ile hiçbir alakası olmadığı» iddiasının tarihî vak'alara ne kadar zıd olduğu, ayrıca, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* (İstanbul 1931; Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası, c. I. den ayrışım) adlı eserimin muhtelif yerlerinde birçok kat'î delillerle gösterilmiş, ve Anadolu Selçukluları devrindeki siyasî ve içtimâî birçok teşkilâtın Büyük Selçuklular imparatorluğu'ndan intikal etmiş olduğu açıkça tebarüz ettirilmiştir. Selçuklular devrinde Anadolu'nun içtimâî ve iktisadî vaziyeti hakkında terkibî bir hulâsa şu eserimizdedir: *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1934.

³ Bu hususta ilk mutasavvıflar hakkındaki kitabımızdan başka şu mekalelerimize bakınız; *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, Mitteilungen z. Osman. Gesch. (1921-22) s. 203 - 222.— *Anadolu'da İslâmiyet*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. II, 1922, s. 281-311, 385-420, 456-486.— *Les Origines du Bektachisme*, Paris 1926 (Actes du Congrès international d'histoire des religions tenu à Paris en 1923).

⁴ Sipehsâlâr Ferîdûn b. Ahmed, *Menâkıb-ı Hazret-i Hudâvendkâr*, mütercimi Midhat Behârî-i Hûsâmî, İstanbul 1331, Aflâk'ın çok mühim eseri C. Huart tarafından şu isim altında tercüme edilmiştir: *Les Saints des derviches tourneurs*, Paris 1918-22. Bu tercümeyi ihtiyatla kullanmak ve daima asıl farsca metin ile kontrol etmek şarttır (Bu tercüme hakkındaki tenkidimize bakınız: *Türkiyat Mecmuası*, c. I. 1925 s. 291-293).

nâkıbi hakkında, onun halfesi büyük şair Gülşehrî'nin *Kerâmât-ı Ahi Evren* adlı küçük bir türkçe manzum eserinden ibarettir¹.

XI-XIV. asırlar Anadolu'sunun, bu sâhanın coğrafî vaziyeti bakımından, civar memleketlerle çok sıkı münasebetlerde bulunması pek tabiidir. O asırlar esnasında bugünkü Anadolu sâhasında kurulan türk devletlerinin, bir taraftan sair komşu islâm ve türk devletleriyle, diğer taraftan Gürcüler, Ermeniler, Bizanslılar, ve Garplılar'la münasebetleri düşünülecek olursa, bunlara ait bir yığın tariht kaynaklarda Anadolu Türkleri'nin tarihini aydınlatacak birçok malûmata tesadüf olunacağı kendiliğinden anlaşılır. Gerek Bizans tarihine gerek Haçlılar tarihine ait birtakım kaynaklarda da mevzuumuzla alâkalı birçok şeyler bulunduğu malûm olduğu gibi, umumî islâm tarihlerinde, Mısır, Suriye, ve el-Cezîre'ye ait vekayinâmelerde, İlhanlılar'a ait tarihî kaynaklarda da XI-XIV. asırlar Anadolu'suna ait birçok şeylere tesadüf olunur².

İşte, Ortaçağ tarihiyle uğraşanlarca malûm olan bütün bu hıristiyan ve müslüman kaynaklarına rağmen, bu devir tarihinin henüz bu

¹ Bu küçük fakat edebî ve tarihî bakımlardan çok mühim risalenin metni, almanca tercümesiyle beraber Frantz Taechner tarafından neşredilmiştir: *Ein Mesnevi Gülschehris auf Achi Evran*, 1930.

² Anadolu Selçukluları tarihi ile alâkalı başlıca hıristiyan ve müslüman kaynakları, Ortaçağ Yakınşark tarihi ile uğraşanlarca malûmdur; ve ara sıra yapılan tetkiklerde bunlardan kabil olduğu derecede istifade edilmektedir. Bizans tarihinin muhtelif devirlerine ait monografilerde, meselâ Chalandon'un *Kommenler* hakkındaki kıymetli ciltlerinde (Paris, 1900 ve 1912), J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu' en 1081* (Paris 1913) adlı kitabında, hıristiyan kaynaklarından tamamıyla ve islâm kaynaklarından ise -müellifler şark dillerine vakıf olmadıklarından- ancak bunların garb dillerine çevrilmiş olanlarından istifade edilmiştir. Halbuki, bilhassa XI- XIV. asırlara ait büyük bir kısmı daha yazma halindeki- islâm kaynaklarının Anadolu Selçukluları hakkında verdikleri zengin malûmattan, daha pek az istifade edilmiş bulunuyor. C. Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, Byzantion IX (1934) adlı mühim tetkikinde, islâm kaynaklarının zengin malûmatından ne kadar çok faydalanmak kabil olduğuna güzel bir misâl daha verdi. Mükrîmî Halil, henüz basılmakta olan *Anadolu Selçukluları Tarihi* adlı eserinin başında, Garp ve bilhassa Şark kaynaklarından çok umumi bir şekilde bahsetmiş ise de, bu yolda tenkitli ve metodik geniş bir bibliyografyaya olan ihtiyac, bununla tatmin edilmiş olmaktan çok uzaktır. Bunun dışında olarak, Anadolu Seleukluları tarihinin bütün şübelerine ait şimdiye kadar yapılmış bütün tetkiklerin tenkitli ve metodik bir bibliyografya'sına da şiddetle ihtiyac vardır.

derece meçhûl kalmasının sebepleri nedir? Bunun başlıca sebebi, Anadolu Selçukluları'na ve onların vârislerine ait olarak doğrudan doğruya Anadolu'da yazılmış yerli kaynakların azlığı ve kifayetsizliğidir. Hakikaten, yukarıda zikrettiğimiz birkaç kaynak bile henüz lâyıkıyla tetkik edilmiş değildir. İşte biz, bu mekaleler silsilesinde, önce, Anadolu Selçukluları ve vârisleri tarihinin henüz lâyıkıyla istifade edilememiş olan ve hattâ bâzıları tamamıyla meçhûl bulunan yerli kaynaklarından bahsederek, onların mahiyetini kısaca meydana koymağa çalışacağız; bu umumî giriş' den sonra da, birbirini tâkip edecek olan bu mekaleler silsilesinde, bugün elde bulunan kaynaklardan her birinin mahiyetini ve ihtivâ ettiği tarihî malûmatı, kabil olduğu kadar tenkidli bir şekilde, bu devir tarihiyle uğraşanların istifadesine arz etmeğe çalışacağız.

II.

BASILMAMIŞ KAYNAKLAR.

Anadolu Türkleri arasında, islâm dünyasının üç büyük kültür dilinden hangisiyle yazılmış olursa olsun, tarihî eserlerin meydana gelmesi, doğrudan doğruya, Anadolu şehirlerinde fikir ve san'at hayatının inkişafı meselesine bağlıdır. Selçuklular devrinde Anadolu'da şehir hayatının inkişaf safhaları henüz tetkik edilmiş değildir; lâkin, evvelce muhtelif eserlerimizde izah ettiğimiz gibi, XII. asrın ikinci yarısında, Selçuklu devletinin kuvvetlenmesiyle müterafık olarak meydana gelen iktisadî inkişaf, Anadolu'da şehir hayatını kuvvetlendirmiş, ve bu merkezlerde ilim ve san'at hareketleri kendini göstermeğe başlamıştır¹. XIII. asrın ilk yarısında, Karadeniz ve Akdeniz'de mühim limanlara malik olan ve memleket içinde sükûn ve asâyişi te'min ederek büyük ticaret yollarını ve ticaret emniyetini tanzim eden Selçuklu idaresi, Anadolu'da şehir hayatının kuvvetlenmesini, ve bunun tabii neticesi olarak, büyük merkezlerde kültür seviyesi'nin, şimdiye kadar sanıldığından daha fazla, yükselmesini te'min etmiş oldu.

¹ Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 245-248; yine onun, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 64-79.

Hıvârizmşâhlar imparatorluğu'nun şark hudutlarında birdenbire mogol tehlikesinin belirmesi ve istiyânın başlaması, buralardaki şehirlerden birçok âlim ve san'atkârların, zengin tacirlerin, söflerin Anadolu'ya hicret etmelerini, ve böylece, Anadolu şehirlerindeki fikrî ve iktisadî faaliyetin birdenbire artmasını mucip olmuştur. XII. asırın son yarısından başlayarak bilhassa XIII. asırda Anadolu'da -bâzıları arap ve en çoğu fars diliyle- yazılan birtakım ilmi ve edebî eserler hakkında burada malûmat verecek değildir; bu eserlerden bâzıları, bütün islâm dünyasında şöhret kazanarak asırlarca büyük bir rağbet görmüş, ve tasavvuf edebiyatının şaheserleri arasında yer almıştır; bunlardan başka, Anadolu Selçuklu sultanları veya devlet adamları namına yazılmış birtakım eserler daha vardır ki, bunların bir kısmı kaybolmuş, bâzıları ise zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bütün bunlardan ve daha sair tarih vesikalardan kat'i surette anlaşılıyor ki, XIII. asır Anadolu'su, mogol istiyâsından evvel, medreseleri, tekyeleri, kütüphaneleri, ilim ve san'at muhitleriyle, yüksek bir seviyeye ermiş kuvvetli kültür merkezlerine sahip bulunuyordu. Bu muhitler, o devir islâm dünyasının diğer kültür merkezleriyle sıkı temaslarda bulunmakta idiler. XIII. asırda Orta Anadolu'da gördüğümüz "şehir hayatının inkişafıyla müterafık kültür yükselişi," ni, XIV. asırda Garbî Anadolu'da da görmekteyiz. XIII. asırın ikinci yarısında, türkçe'yi *yüksek kültür dili* haline getirmek için sarfedilen gayretler, XIV. asırda birdenbire büyük bir inkişaf göstermiş, ve türkce, ancak bu asırda, bilhassa Garbî Anadolu'da, farsca'nın yerini tutmağa muvaffak olabilmıştır¹.

Manevî inkişaf seviyelerini en umumî çizgileriyle gösterdiğimiz bu Anadolu şehirlerinde, XIII-XIV. asırlar esnasında tarihî kaynak mahiyetinde eserlerin vücutte gelmemesi imkânsızdı. Biz bugün, bu devirde Anadolu şehirlerinde yazılmış birtakım tarihî eserlere malik bulunduğumuz gibi, yine bu devirde yazılıb da şimdiye kadar nüshalarına tesadüf edilememiş, daha mühim ve daha geniş malûmatı muhtevi, birtakım tarihî kaynaklar'ın mev-

¹ Anadolu'da *Türk dili'nin edebî dil olarak inkişafı ve Arapça ile Farsca'nın bilhassa devlet idaresinde ve yüksek sınıflar arasındaki mevkileri hakkında* bakınız: *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 248-252, 294-296; ayrıca, *İslâm Ansiklopedisi'*indeki *Türk-Osmanlı edebiyatı* mekalemize de bakınız. Yakında bu mesele hakkında hususî bir tetkik neşretmek ümidindeyiz.

cludiyetini de kat'i olarak biliyoruz. Burada tarihî kaynak tâbirini dar mânâda yâni sâdece manzum veya mensur vekayinâme (yahut şahinâme) mânâsında kullandık; yoksa, bunun dışında, yine tarihî kaynak olarak kullanılabilir daha bâzı resmî vesîkalar, ve bunlardan belki daha mühim edebî eserler de elimizde bulunuyor.

Şimdiye kadar Anadolu Selçukluları tarihi ile uğraşanlar, bu *vekayinâme*'lerin bâzılarından ve bir dereceye kadar da *resmî vesîkalar*'dan istifade etmişlerse de, sair *edebî kaynaklar*'dan faydalanmayı hiç hatıra getirmemişlerdir. Tarih mefhumunu, sadece "kronoloji'ye, jenealoji'ye, biyografi'ye, ve nihayet, askerî ve siyasi hadiselerin tasvirine inhisar ettiren,, çok dar ve çok eski telâkkıylere bağlı tarihçilerin bu hareketi pek tabiidir. Lâkin, bugün artık bütün dünyaya yayılmış bulunan yeni ve geniş tarih telâkkıylere göre, XII-XIV. asırlarda Anadolu türk cemiyetinin dinî, fikrî, bedîi, iktisadî, hukukî cephelerini aydınlatmağa yarayacak sair birtakım *edebî eserler* de, tarihî kaynak hizmetini görmek bakımından, meselâ vekayinâmelerden, vakfiyelerden, kitâbelerden, sikkelerden daha az ehemmiyetli değildir; hattâ, hadiselerin *dış görünüşleri*'ni değil, asıl *iç mahiyetleri*'ni, *ârizî ve tesadüfî vakıaları* değil, o *imkanları yaratan daimî âmilleri* anlamak hususunda, bunların ehemmiyeti, belki birincilerden daha üstündür. Bunu söylemekle, tarihî çalışmalarda *tahlil*'in ve sağlam bir filoloji kültürüne dayanan *érudition*'un kıymetini küçültmek istemiyoruz; yalnız, bugünkü tarih telâkkıysini'nin, artık bununla iktifa edemiyerek, daha çok geniş ve *terkibî* bir mahiyet aldığı anlatmak, ve bununla müterafık olarak, *tarihî kaynak* mefhumunun da artık çok genişleşmiş olduğunu, ve eski tarihçilerin hiç ehemmiyet vermedikleri birtakım şeylerin de tarihî kaynak olarak kullanılabilirliğini göstermek ümidiadeyiz.

III.

VEKAYİNÂMELER.

XII.-XIV. asırlar Anadolu tarihinin yerli kaynaklarını, kaynak mefhumunun bu geniş telâkkıysine göre, aşağı yukarı bir tasnife tâbi tutarak gözden geçirelim; ve ilkönce *vekayinâmeler*'den

veya o mahiyetteki eserlerden bahsedelim. Böyle bir tasnifde, önce resmî mahiyetteki vesîkalarından yâni *diplomatik* kaynaklardan bahsetmek belki daha doğru olurdu; lâkin biz, ameli bakımdan, iptida vekayinâmelerden bahsetmeyi daha faydalı bulduk.

Bu vekayinâmeler, Frenklerin *chronique* veya *annales* dedikleri - dar mânâda- tarih kitaplarıdır ki, mensur veya manzum olarak yazılır; eski tarihçiler tarafından başlıca tarihî kaynak olarak kullanılan bu gibi eserlerin büyük ehemmiyeti hakkında bir şey söylemeye lüzum yoktur. Vak'aların tasviri ve sağlam bir kronoloji tesbiti için birinci derecede kıymeti olan bu gibi eserlerden, doğrudan doğruya Anadolu'da ve Anadolu Selçuklularına - yahut Anadolu Beylikleri'ne - ait olarak yazılmış bulunanlar, çok mahduttur; ve ne yazık ki bunların belki en ehemmiyetlileri de şimdiye kadar ele geçmemiş bulunuyor. Bu vekayinâmelerden şimdilik elde bulunanlar, şunlardır:

A. ANİS AL-KULÜB.

[BURHÂN ANEVİ. XIII. ASIR.]

XI.-XII. asırlarda Şarkî Anadolu'nun oldukça mühim merkezlerinden olan *Ani* şehrine mensup türk âlim ve şairi Kâzî Burhânedîn Abû Naşr b. Mes'ûd'un (608 h. - 1211/12 m.) de Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan İzzeddîn Keykâvüs I. e takdim ettiği bu farsça büyük manzum eserin sonunda, Gazneliler'den, Selçuklular'dan ve Anadolu Selçuklularından da bahsedilmektedir. Bu eserden bugüne kadar hemen hiç istifade edilmemiştir. Bu yazımızın sonunda bu eserden ayrıca bahsedildiği için, burada daha fazla birşey söylemeğe lüzum görmiyoruz.

B. İBN BİBİ SELÇUKNAMESİ.

[HÜSEYN AL-CA'FERİ. XIII. ASIR.]

Umumiyetle İbn Bîbî lakabıyla tanınmış olan Hüseyin b. Mohammed al-münşî al-Ca'ferî'nin *Al-Avâmir al-Âlâ'îya* adlı farsça mensur büyük vekayinâmesinin Ayasofya kütüphanesi'nde 2985 numarada kayıtlı bulunan asıl *mufassal* nushası neşredilmemiş ise de, müellifin kardeşi Emîr Nâşır al-Dîn Yahyâ'nın bundan

ih-tis-ar ettiği yine farsca bir nusha Th. Houtsma tarafından çıkarılan *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* (Leide, 1889-1901) adlı mühim külliyyatın dördüncü cildi olarak neşir olunmuştur. Yazıcıoğlu 'Ali'nin Murad II. adına yazmış olduğu türkçe *Selçuknâme*'de âdetâ satır satır tercüme ve nakil edilmiş olan bu eserin mufassal nushasından, şimdiye kadar pek az istifade edilmişse de, basılmış olan muhtasar nusha, Anadolu Selçukluları tarihî için âdetâ biricik kaynak olarak birçok tarihçiler tarafından kullanılmıştır. *Câmi' al-Düvel* sahibi Münecimbaşı Ahmed efendi bu eserden doğrudan doğruya, ve XIX. asır osmanlı müverrihi Hayrullah efendi-*Câmi' al-Düvel*'den istifade etmek suretiyle-dolayısıyla istifade etmişlerdir. O devrin edebî modasına göre, çok süslü bir üslupla yazılmış olan mufassal nushada, *hülâsa*'da bulunmayan bâzı edebî ve resmî metinlerle, tarihî bakımdan oldukça mühim bâzı küçük kayıtlar varsa da, *hülâsa*'nın umumiyetle büyük dikkatle yapıldığı ve kitaptaki hemen bütün malûmatı ihtiva ettiği söylenebilir¹.

C. TEZKİRE-I AKSARAYI.

[MOHAMMED AKSARAYI. XIV. ASIR.]

Aksaraylı Kerim al-Dîn Maḥmûd b. Moḥammed'in tarihçiler arasında bu isimle maruf olan *Müsâmeret al-Aḥbâr ve Müsâyeret al-Aḥyâr* adlı farsça eserinin, dördüncü ve son kısmı, İlhanlı hükümdarlarıyla bunlara tâbi olan son Selçuklu hükümdarlarından bahsetmektedir. Eserini Emir Çoban'ın oğlu ve İlhanlılar'ın Anadolu vâlisi Timurtaş namına 723 de yazan bu müellif, Anadolu'da divan hizmetlerinde bulunarak birtakım vak'alara doğrudan doğruya veya dolayısıyla şahit olduğundan, bu kısmın kıymeti çok büyüktür; ve esasen kitabın üçte ikisini de işte bu son kısım teşkil etmektedir. Müellif eserini dört kısma (*aşl*) ayırmıştır: Birinci kısım, rumî, arabî, farsî, melikî tarihleri hakkında malûmattan yâni kronolojiden, ikinci kısım peygam-

¹ yukarıda (s. 380, Not 1) de bahsetmiş olduğumuz bu mühim eser hakkında, bu mekaleler silsilesinde hususî bir tetkik neşredebiz için, şimdilik daha fazla izahat vermeyi lüzumsuz gördük. Bu eser hakkında, mufassal metnin almanca tercümesiyle birlikte neşirini hazırlayan W. Duda'nın verdiği malûmattan istifade olunabilir: *Zeitschr. d. deutschen morgen. Ges. N. F. XIV. 1935, App., s. 20**.

berle halifelerin ahvalinden, üçüncü kısım *Irâk-ı Acem* ve *Anadolu*'da hükümet süren Selçuklu sultanlarından, dördüncü kısım İhvanlı hükümdarlarıyla bunların himayeleri altındaki son Selçuklu sultanlarının ahvalinden ve müellifin müşahedelerinden bahseder. Sadece bir toplama mahsulü olan ve esasen çok kısa yazılan ilk iki kısmın tarihi bir kıymeti yoktur. İkinci kısmın Abbâsî halifelerine kadar olan parçası, müellifin ifadesine göre, meşhur *'İkd al-Farid*'den alınmıştır. Abbâsîler kısmının ise *Bayzâvi*'nin *Nizâm al-Tevârih*'i ile *İbn al-Cavzi*'nin *al-Muntazam*'ından alındığı anlaşılıyor. Selçuklulara ait üçüncü kısımda, yalnız İran ve Rum Selçuklularından kısaca bahsedilmektedir ki, burada da İran Selçukluları kısmı için yine *Nizâm al-Tevârih*'in kaynak olarak kullanıldığı görülüyor. Sultan Gıyâseddin Keyhosrev'in ölümüne kadar Anadolu Selçukluları hakkında verilen malûmat ise pek kısadır. Bu eserin tarihi kaynak olarak asıl kıymeti, yukarıda söylediğimiz gibi, dördüncü kısmın ehemmiyetinden dolaydır.

Bir nüshası A y a s o f y a kütüphanesi'nde 3143 numarada, ikinci bir nüshası da Y e n i c a m i kütüphanesi'nde 827 numarada kayıtlı olan ve hattâ bir aralık Prof. Barthold'un de dikkatini çeken bu mühim eser¹, Selçuklu devriyle uğraşan son türk tarihçileri tarafından ara sıra bir kaynak olarak kullanılmışsa da, bu istifade çok mahdut ve kısmî bir mahiyette kalmıştır. Bu eserden, eski Osmanlı müverrihleri arasında yalnız Münecimbaşı Ahmed efendi'nin oldukça istifade etmiş olması dikkate lâyıktır. Hâlbuki, Anadolu'da Mogol hâkimiyeti devresi için en mühim kaynak olan ve *İbn Bibî Selçuknâmesi*'ni âdetâ tamamlayan bu eser, o devirde acem nesrinin hususî bir modasına göre, oldukça süslü ve edebî bir

¹ Bu mühim kaynağın Y e n i c a m i kütüphanesi'ndeki nüshası hakkında iptida Prof. Barthold, rus Arkeoloji cemiyeti Şark şubesi Mecmuası'nda (*Zapiski*, XVIII. s. 124-137) malûmat vererek, eserin ehemmiyetini belirtmiş, bâzı parçalarını sair kaynaklarla karşılaştırmış, ve ayrıca, eserde mevcut bâzı mühim malûmatı meydana koymuş, *Münecimbaşı*'nın bu eserden nasıl istifade ettiğini göstermiştir. Ancak, eserin A y a s o f y a nüshasından haberi olmadığı gibi *Münecimbaşı*'nın asıl arapça metnine değil muhtasar türkçe tercümesine müracaat ettiğinden, verdiği malûmat bir dereceye kadar eksik kalmış, hattâ müellifin ismini tâyine bile muvaffak olamamıştır. Bütün bunlara rağmen, bu eser hakkında yapılmış ilk ciddi ve toplu tetkik olarak Barthold'un bu mekalesini zikretmek lâzımdır. Yalnız bizim tariheilerimiz değil, bu devir tarihiyle uğraşan Avrupa müsteşriklerinden bir çoğu da bundan tamamiyle habersiz kalmışlardır.

üslupla yazılmış olmasına rağmen, Anadolu'nun yalnız siyasi değil içtimai tarihi bakımından da çok mühim ve zengin malûmatı ihtiva etmektedir. İşte, bilhassa bu cihetler, şimdiye kadar, tarihçiler arasında kimsenin dikkatini çekmemiştir¹.

D. AL-VELED AL-ŞEFİK.

[AHMED NİGİDİ. XIV. ASIR.]

Anadolu'nun asil bir ailesine mensup kıymetli bir müellif olan Niğde'li Kâzî Ahmed'in 733 de İlhanlılar'dan Abû Sa'îd Bahadır Han namına yazdığı bu farsça büyük eser, Fatih kütüphanesi'nde 4519 numarada kayıtlı olup, bugüne kadar hemen hemen hiç istifade edilmemiş gibidir. Gerçi rahmetli Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*'sinin Anadolu Selçukluları'na ait kısmında, bu hânedânın son devirleri hakkındaki malûmatı, *Câmi' al-Tevârih* ismiyle zikrettiği bu eserden almış ve benim bâzı yazılarımda da bundan istifade olunmuşsa da, hakikatte, bu eserin ihtiva ettiği zengin malûmat, ilim dünyasına hemen tamamıyla meçhûl kalmıştır diyebiliriz.

Dört kısım ve bir hâtim e'den mürekkep olan bu büyük iltikat mahsulünün, muhtelif islâm ve türk devletlerinden bahseden ikinci kısmında, Anadolu Selçukluları'na ait ayrı bir kısım mevcut ise de, eserin muhtelif yerlerinde, müellif, doğrudan doğruya kendi şahsî malûmatını ve müşahedelerini kaydetmekte, ve muasırları hakkında epeyce malûmat vermektedir ki, işte kitabın en büyük kıymeti bundan dolaydır. Anadolu'nun XIV. asır başlarındaki dinî ve içtimai tarihini, bu devirde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşayan tanınmış şahsiyetleri, şimdiye kadar meçhûl kalmış birçok vak'aları, biz ancak bu kaynaktan öğrenebiliyoruz. Bu kitabın muhtelif yerlerinde Anadolu'ya ait mevcut olan bütün kayıtların bir araya toplanıp neşredilmesi, *Aksarâyî Tezkiresi*'nin neşri kadar ehemmiyetli olacak, ve bu devre ait bilgilerimizi mühim bir nisbette çoğaltacaktır².

¹ Bu eser hakkında şimdilik bakınız; F. Işıltan, *Seltschukengeschichte den Akserâyî*, 1941

² Bu mühim kaynak hakkında hazırlayıp yine bu mekaleler silsilesinde neşredeceğimiz tetkik, bütün bu malûmatı, asıl metinleriyle birlikte, ihtiva edecektir.

E. TARİH-I AL-I SELÇUK.

[ANONİM. XIV. ASIR.]

Şimdiye kadar bilinen tek nüshası Paris'te *Bibliothèque Nationale* yazmaları arasında (*Collect. Schefer*, 1553) de kayıtlı bulunan bu farsca küçük eser, Anadolu Selçukluları'nın, başlangıcındanberi çok kısa bir tarihidir. (765 h.- 1363 m.) den sonra yazılmış olup 47 varaktan ibaret olan bu yazmanın son varakında, 740 yılına kadar *Konya*'da ve *Suriye*'de geçen bâzı vak'alar kaydedilmiş, ve bilhassa Eyyubî hükümdarı Melik al-Nâsır Dâvûd ile, şehzade Alâeddin b. Süleymanşâh'ın ölüm yılı (765 h.) kaydolunmuştur. Bu eser, çok muhtasar olmakla beraber, Selçuklular'ın son devirleri için faydasız değildir. Bu eseri, daha yarım asır evvel Th. Houtsma ilim alemine tanıtmışsa da, o zamandanberi tarihçiler tarafından pek az istifade edilmiştir¹.

* * *

İşte, Kâzî Burhâneddin'in hususî tarihi olan *Bezm-ü-Rezm*'e kadar Anadolu'da yazılmış olan yerli vekâyinâmelerden bugün elimizde bulunanlar, bizim bildiğimize göre, bunlardan ibarettir. Bunların dışında olarak, şu son yıllarda Karaman civarında bâzı tarihî eserler meydana çıkarılmış ise de, bunların hakikaten bu eski devirlerde yazılmış hakikî (*authentique*) eserler mi, yoksa, muhtelif maksadlarla uydurulmuş (*apocriphe*) nushalar mı olduğu, ve bu birinci ihtimâl tahakkuk etse bile bunların *kıymet* dereceleri henüz anlaşılmış değildir. 1942 de basılmış olan Ünsî'nin *Şehnâme-i Selçuk*'u müstesna, diğerlerini görüp tetkik edemediğim için, mahiyetleri hakkında kat'î bir kanaatim olmayan bu eserleri, Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında saymayı, hiç olmazsa şimdilik, doğru bulmuyorum². Biz, bu mekaleler silsilesinde, yukarıda zikredilen

¹ Burada adı geçen selçuklu şehzadesinin babası Süleymanşâh, Rükneddin b. Gıyâşeddin Keyhosrev'in oğludur. Bu eser hakkında bakınız: E. Blochet, *Catalogue de la collection de manuscrits orientaux formée par Ch. Schefer et acquise par l'Etat*, Paris 1900, S. 131. Bu eser hakkında ilk malûmatı Th. Houtsma'ya borçluyuz; onun şu küçük eserine bakınız: *Over de geschiedenis der Seldjouken van Klein-Azie* (Verslagen en Mededeelingen d. K. Akad. v. Wetensch, Afd. letterk, 3. série, 9. partie, Amsterdam 1893). Ayrıca: Mükrimin Halil Yinanç, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 10.

² Yukarıda (s. 381, Not 4) verdiğimiz izahata bakınız. Buna göre, bu eserleri burada saymamak şüphesiz daha doğrudur.

kaynaklardan birer birer bahsederek, mahiyetleri ve kıymetleri hakkında tenkidli ve ızahlı bir şekilde malûmat vereceğiz; ve araştırmacıların kolayca kontrol etmelerine imkân bırakmak için, iycap eden bütün metin parçalarını da ilâve eyleyeceğiz.

IV.

KAYBOLMUŞ VEKAYİNÂMELER.

XIII - XIV. asırlarda Anadolu'da yazıldığını bildiğimiz manzum ve mensur bâzı vekâyinâmeler daha vardır ki, nushalarına şimdiye kadar hiçbir tarafta tesadüf edilemediği için, hiç olmazsa şimdilik, bunları kaybolmuş saymak iycap ediyor. Günün birinde herhangi bir tarafta meydana çıkmaları imkân dışında bulunmayan bu eserler hakkında burada biraz malûmat vermek, *kaynaklar bilgisi* bakımından olduğu kadar Anadolu'da tarihî edebiyatın inkişaf derecesini göstermek hususunda da, faydasız olmayacaktır. Mevcudiyetlerini kat'î olarak bildiğimiz bu vekayinâme veya şahnâme'lerden ve bunların müellifleri hakkında edinebilmiş olduğumuz malûmattan kronoloji sırasıyla bahsedelim.

A. SELÇUKLULAR ŞAHNÂMESİ.

[EMİR AHMED KÂNİ'İ. XIII. ASIR.]

Bu eser, Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultân İzzeddîn Keykâvûs II. namına meşhur *Kelile ve Dimne* hikâyelerini farsca manzum olarak yazan *Ķâni'î* mahlaslı Ahmed b. Maḥmûd al-Ṭûsî tarafından vücade getirilmiştir. British Museum'un farsca yazmaları arasında bulunan bu edebî eserde¹, müellif kendi hayatına ait malûmat verdiği sırada, bu *Şahnâme*'den de bahseder. Kendi ifadesine göre, Moğol istiyâsı sıralarında Horasan'dan Anadolu'ya, Alâeddîn Keyḳobâd I. in yanına gelerek ona intisap eden, ve onun ölümünden sonra da Gıyâseddîn Keyḳosrev II. ve İzzeddîn Keykâvûs II. nin hizmetlerinde bulunan ve bu sonuncunun adına manzum bir *Kelile ve Dimne* yazan bu değerli şair, tam kırk sene bu üç

¹ Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Vol. II., 1881, s. 582-584.

padişahın hizmetinde bulunmuş, onların medihleriyle (kasîdecilik ve şahnâmecilikle) meşgul olmuş, ve Selçuklu hânedânı hakkında otuz ciltlik muazzam bir *Selçuklu Şahnâmesi* vücuda getirmiştir:

چهل سال در مدح این دودمان که تحسین کند بر فلک ماه و میهر مدح سلاطین بکفتار من که مداح سلجوقیان ام مدام جهاندار کیخسرو و کیقباد که آتراشاید نوشتن بزر بود قرب آن بیت سیصد هزار	که چون تیغ بران کشادم زبان چنان مدح سه شاه کفتم بمهر همانا بود سی مجله سخن همانا چهل سال باشد تمام بمن زنده شد نام شاهان داد بودی مجلد سخن بیشتر که ماند ز کفتار من یادکار
---	--

Ch. Rieu, Kâni^c'î'nin 618 H. de Keyköbâd'ın sarayına intisab ettiğini, *Kelîle ve Dimne*'nin 658 de yazılmış olmasından ve şairin bu esnada kırk yıldanberi Selçuklular hizmetinde bulunduğunu söylemesinden istidlâl ediyor. Aflâkî'nin mevlevilik tarihine ait meşhur *Menâkıb al-Ârifîn*'inde adı geçen ve *Melik-üş-şü'arâ* lakabıyla yad olunan Emîr Bahâeddîn Kâni^c'î, hiç şüphe yok ki, aynı adamdır. Oradaki izahata göre, Selçuklular sarayının bu emekli şairi, Mevlânâ'ya karşı büyük bir hurmet beslemekte idi; Mevlânâ öldüğü zaman (772 H.), o devrin sair şairleri gibi ona mersiye söylemişti¹. Aflâkî'nin diğer bir fıkrası, Selçuklu sultanlarının emîr unvanıyla tekrim ettikleri bu şairin tasavvufu pek alâkalı olmadığını, hattâ, *Qur'ân* ayetlerini şiirlerinde tazmin ederek onlara kafiyeler uydurduğu için, Mevlânâ'nın daima büyük hurmetle andığı Hakîm Senâi-i Gaznevî'yi müslüman saymak istemediğini göstermektedir; Kâni^c'î bunu Mevlânâ'nın yanında söylediği zaman, onun çok şiddetli bir tekdirine uğrayarak tövbe ve istiğfar etmiş, ve bundan sonra Mevlânâ'nın müridleri arasına katılmıştır². Aflâkî'nin bu şairden bahsederken daima *Melik-üş-şü'arâ* lakabını kullanması ve onu - büyük iran şairi Şirvan'lı Hâkânî'ye benzeterek - *Hâkânî-i zaman* addetmesi, şairimizin *Kelîle ve Dimne*'sinde kendi hakkında söylediği şeylerin

¹ *Menâkıb al-Ârifîn*, Üniversite yazmaları, numara 858, v. 112 b; Huart tercümesi, c. II, s 99.

² *Aynı yazma nusha*, v. 43 a; Huart tercümesi, c. I, s. 202.

indî bir iddia olmayıp, kudret ve şöhretinin bütün edebî muhitlerde takdir edildiğini ve büyük şöhretinin XIV. asırda da devamını göstermektedir¹.

Anadolu'ya çok genç yaşında gelerek, Konya sultanlığının siyasî ve medenî bakımlardan en parlak devrinde yaşayan, ve uzun hayatının sonlarında Moğol tahakkümüne de şahit olan bu Tûs'lu şairin *Şahnâme*'si, öyle anlaşılıyor ki, çok muazzam bir eserdir. Keyköbâd I. in emriyle yazılmağa başlandığı tahmin edilebilen bu *Şahnâme*'de, eski İran tarihinden, peygamber kıssalarından, İslam tarihinin muhtelif devirlerinden uzun uzun bahsedildiği, ve nihayet Gazneliler ve Büyük Selçuklular'dan sonra, Anadolu Selçukluları hakkında çok geniş ve etraflı malûmat verildiği tahmin olunabilir. Eserin büyüklüğü hakkında şairin bizzat söylediği şeyler ne kadar mübaleğalı olursa olsun, her halde bunun çok geniş mikyasta tutulmuş bir *vekayinâme* olduğu anlaşılıyor. Daha evvel ve sonra gördüğümüz buna benzer eserler gibi, *Kâni*'nin *Şahnâme*'si de, her halde, uzun ve mükerrer edebî tasvirlerle, Selçuklular sülâlesi hakkında uzun ve mübaleğalı medhiyelerle dolu bir eserdir; şair, bu büyük hânedânın mufassal bir *vekayinâme*'sini yazmaktan ziyade, saraylarında yaşadığı hükümdarların zevkine uygun *edebî bir eser* vücade getirmek, ve böylece yalnız Anadolu'da değil —farsca'nın edebî dil olarak yayılmış bulunduğu— birçok İslam ve Türk memleketlerinde Selçuklular sülâlesinin manevî nüfuzunu yükseltmek, hâmilelerinin şöhretini yaymak gayesini tâkib etmiş olmalıdır. Fakat bunun için de, evvelki devirlere ait—bugün belki hepsi de kaybolmuş—birtakım tarihî eserlere müracaat etmek, zamanı için de resmî veya hususî vesikalara ve şehadetlere dayanmak mecburiyetinde idi; elinde bu gibi tarihî malzeme olmadan, *Şahnâme*'sinin kadrosunu hazırlamağa imkân yoktu. İşte bu mülâhazalara dayanılarak büyük bir kuvvetle söylenebilir ki, Emir Kâni'nin bu kadar geniş bir mikyasta yazdığı bu *Selçuklu destanı*, her halde, daha sonraki devirlerden kalan vekayinâmeler nisbetinde ve belki de onlardan daha zengin tarihî malûmatı ihtiva ediyordu. Bu eserin kaybolmuş bulunması, Anadolu Selçukluları tarihine, ve, bilhassa XIII asrın ilk yarısına, ait en kıymetli bir kaynağından bizi mahrum bırakmıştır.

¹ Fransız müsteşirî A. Galland, bu şairin *Kelile ve Dimne*'sinin bir nüshasına İstanbul'da rastlamıştır (*Journal d'Antoine Galland*, Paris 1881, c. II. s. 6).

B. SELÇUKLULAR ŞAHNAMESİ.

[Hwâce Dehhânî. XIII. ASIR.]

Biraz aşağıda bahsedeceğimiz XIV. asır Anadolu şairlerinden Yarcânî adlı bir şairin Karaman oğulları'na ait *Şahnâme*'sindeki bir kayda göre, Selçuklu hükümdarı Sultan Alâeddîn Keykubâd, *Firdevsî Şahnâmesi* tarzında Selçuklu hânedânına mahsus bir şahnâme yazmasını Dehhânî adlı bir şaire emretmiş; o da yirmi bin beyitlik farsca *Selçuklular Şahnâmesi* yazmış. XIV. asırda bu eseri gören Karaman oğlu Alâeddîn bey, kendi hânedânı hakkında da bu tarzda bir şahnâme yazdırmak isteyerek, şair Yarcânî'ye bir *Karamanlılar Şahnâmesi* tanzim ettirmiş. Bu son eseri mensur olarak *türkc'e*'ye çeviren Şikârî adlı müellifin bugün elde bulunan eserinde, işte bu yolda mühim bir kayda tesadüf ediyoruz. Başka hiçbir kaynakta adı geçmeyen bu ikinci *Selçuklu Şahnâmesi*'ni yazan şair Dehhânî hakkında, bu husustaki tetkiklerimizin intişarına kadar¹, ilim âlemince hiçbir şey bilinmiyordu. Şimdi, bu tetkikler neticesinde Dehhânî'nin edebî şahsiyeti ve zamanı azcok aydınlanmış olduğundan, bu eser hakkında da bâzı istidlallerde bulunmak kabil olacaktır.

XIV. asırda Karaman oğulları'nın kütüphanesinde mevcut olduğu anlaşılan bu eser, hangi Alâeddîn Keykubâd'ın emriyle yazılmıştır? Keykubâd I. devrinde *Selçuklular Şahnâmesi*'ni şair Kânî'nin yazdığını bildiğimiz gibi, Dehhânî hakkındaki malûmatımız da onun bu devir adamlarından olmadığını gösteriyor. Anadolu'da klâsik türk şiirinin ilk büyük üstadı olan - ve tamamiyle san'at gayesi gözetilerek yazılmış çok güzel türkçe kasîde ve gazellerinden bâzıları da elimizde bulunan - bu büyük şair, Selçuklu hükümdarı Alâeddîn'e takdim ettiği bir kasîdesinde, kendi hayatına aid bâzı iy m a l a r d a bulunmaktadır. Buna göre, şairimiz, esasen

¹ Hwâce Dehhânî hakkında şu mekalelerimize bakınız: *Hayat Mecmuası*, No. 1 (1926) ve 103 (1928). Şiirlerindeki okunuş tarzına göre bu ismin Dehhânî şeklinde telâffuzu lâzım geleceği hakkındaki iddia (*Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII. 1942, s. 101) tamamiyle esassızdır. Bilakis, vezin iycabı, bu ismin Dehhânî okunmasını zarurî kılmaktadır; bundan başka, *Dehânî* şeklinin şair ismi olarak hiçbir mânâsı bulunmadığı da göz önünde tutulmak lâzımdır. Türk arûzunun ve bunun muhtelif asırlardaki hususiyetlerini bilmeden böyle düzeltmelere kalkışmanın doğru olamayacağı filolojinin bedahetlerindedir.

Horasanlı bir türktür; Sultan Alâeddin'in sehâvet ve şecaatini işiterek onu görmek maksadiyle Anadolu'ya gelmiş; hükümdarın meclislerinde bulunmuş; birçok lutuflarını görmüş; onun medhiye dolu olan şiirleri bütün meclislerde takdir edilmiş. Şair, yine aynı kasfdesinde, tekrar vatani olan *Horasan*'a dönmek için hükümdardan izin istemektedir. Biz vaktiyle bu Alâeddin'in, ancak Alâeddin Keykôbâd III. olacağını - daha ziyade, şairimizin türkçe manzumelerindeki filolojik hususiyetlere dayanarak - söylemiştik. Bu mütaleayı, şimdi, çok kuvvetli tarihi delillerle de bir kat daha te'yid edebiliriz:

Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş olan şairin tekrar memleketine dönmek istemesi, ancak Keykôbâd III. zamanında, yâni, gerek Anadolu'da gerek Horasan'da İlhânlılar imparatorluğu'nun hâkim olduğu ve yolların emniyeti te'min edildiği bir zamanda olabilirdi; yoksa, daha evvelki zamanlarda, Moğol istiyâsı önünde Horasan'dan geçip Anadolu'ya gelenler, burada yerleşmek ve bir daha dönmek maksadiyle geliyorlardı. Bu hâdiseyi Keykôbâd II. devrine ircâ etmek de müşküldür: o devirde, ilk *Selçuklular Şahnâme'si*'ni yazan şair Kâni'î henüz hayatta bulunuyordu ve belki de eserinin son parçalarını yazmakla meşğul idi; nitekim, *Kelile ve Dimne*'sini de bundan daha sonra yazmıştı. Hâce Dehhâni'nin, Kâni'î tarafından yazılan *Şahnâme*'yi gördüğü ve eserini belki de onu tamamlamak maksadiyle yazdığı kuvvetle tahmin olunabilir; Keykôbâd III., belki de ecdadının bu an'anesine sadık kalmak ve hânedânının bu tarihini -kendi zamanını da ihtiva etmek üzere- tamamlamak maksadını tâkip ediyordu. Eserin *türkçe* değil de *farsça* yazılmış olması da, bu ihtimali kuvvetlendiriyor; yoksa, şairimiz, bu *Şahnâme*'yi *türkçe* yazmak kudretine de sahipti; ve türk dili, o sırada, böyle bir eserin yazılmasına imkân verecek bir edebî tekâmül derecesine yükselmiş bulunuyordu. *Şahnâme*'sini yazmak için her halde birtakım eserler'e, hattâ Konya sarayında ve Selçuklular divânında bulunan resmî vesîkalar'a müracaat ettiği muhakkak olan şairimiz, bu 20,000 beyitlik muazzam eserinde her halde, XIII. asrın ikinci yarısına aid birçok tafsilât vermiş olmalıdır. *Aksarâyî Tezkiresi* ile Niğdeli Kâzî Ahamed'in eserini geniş nisbette tamamlayacağı muhakkak olan bu büyük *Şahnâme*'nin izine, XIV. asırdan sonra, hiç tesadüf edilemiyor ki, bunun ne büyük bir kayıp olduğu meydandadır.

C. SELÇUKNÂME.

[AHMED NİĞDİ. XIV. ASIR.]

Yukarıda (III. D.), Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları tarihine ait hususî bir faslı ve ayrıca birçok mühim malûmatı ihtiva ettiğini söylediğimiz *al-Veled al-Şefik* müellifi Niğdeli Kâzî Ahmed, bundan evvel Selçuklular'a aid *Selçuknâme* isimli bir eser yazdığını, ve bunu, Niğdeli Emir Şemseddin Dünder Bey adına ithaf ettiğini söylüyor. Müellifin ifadesinden anlaşıldığına göre, onun bugün elimizde bulunan büyük eserinde Selçuklular'a aid olan kısım, bu büyük eserden hulâsa edilerek vücade getirilmiştir. Bu hulâsa, Selçuklu hânedânının ilk zuhurundan 708 de Anadolu Selçuklularının inkırazına kadar, bu hânedânın kısa ve umumî bir tarihini ihtiva ettiğine göre, şimdiye kadar ele geçmemiş olan bu *Selçuknâme*'nin de Selçuklular'ın umumî tarihi olduğu, lakin Anadolu Selçuklularına daha geniş bir yer ayrıldığı tahmin olunabilir; hattâ, kitabın sonunda, Rükneddin Kılıc Arslan'ın kızı olup recep 732 de Niğde'de ölen ve türbesi orada bulunan *Hwând Hatun* hakkında da ayrı bir fasıl bulunduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'nun asil bir ailesine mensup olup şahsî birçok bilgilerinden ve müşahedelerinden başka, dinî ve edebî kuvvetli bir kültüre de sahip olan Kâzî Ahmed'in, *Selçuknâme*'yi yazarken birtakım yazılı kaynaklar'dan da istifade etmiş olacağı pek tabiidir. Şimdiye kadar ele geçmeyen bu farsça menşûr eserin mahiyeti hususunda, Kâzî Ahmed ve eseri hakkında bu tetkikler silsilesinde neşredeceğimiz mekalede ayrıca malûmat verileceği için, burada daha fazla izahlarda bulunmayı lüzumsuz görüyoruz.

D. UMUR BEY VEKAYİNÂMESİ.

[Hwâce SELMÂN. XIV. ASIR.]

Daha bundan onbeş yıl evvel, XV. asır türk tarihçilerinden-Sultan Murad II. ve Fatih muasırı - Enverî'nin *Düstûrnâme* adlı manzum eserini tetkik ettiğim sırada, bu eserde Aydın oğlu Gazi Umur Bey hakkında verilen malûmatın yazılı bir kaynak'tan alındığını, ve bu kaynağın Hwâce Selmân isminde birine ait olduğunu tesbit etmiş, ve bu adamın Umur'un ilk gazâ arkadaşlarından olup bu beyliğin deniz kuvvetlerini iptida teşkil ve tanzim

eden Hwâce Selmân'dan başka biri olamayacağını söylemişim¹. Umur'un ölümünden sonra, ya doğrudan doğruya Hwâce Selmân'ın yahut onun rivayetlerine dayanan diğer bir müellifin yazmış olduğu bu *vekayinâme*'nin, 748 h. den sonra vücade getirilmiş olması pek tabiidir. Türkçe'nin Aydın oğulları devletinde kazandığı ehemmiyete göre, türk diliyle yazıldığını kuvvetle tahmin ettiğim bu *gazânâme*, her halde, türk denizcileri arasında okunmak maksadıyla vücade getirilmiş halka mahsus bir *vekayinâme* (*chronique populaire*) olmalıdır. Bugünkü bilgilerimize göre, Anadolu Türkleri arasında türkçe yazılmış en eski tarihî eser budur. Umur menkabelerinin XV. asır sonlarında bile türk denizcileri arasında halâ kuvvetle yaşadığını bildiğimiz için, Hwâce Selmân'ın bu türkçe eserinin, uzun müddet, denizci mücahitler arasında okunduğunu söylemek yanlış olmaz. Şimdiye kadar ele geçmeyen bu *vekayinâmedeki* malûmat, Enverî tarafından tamamıyla iktibas edilmiş olduğu için, - bilhassa *Düstûrnâme*'nin Mükrimin Halil tarafından mükemmel bir şekilde neşrinden sonra- onun kaybolmasından dolayı, tarih bakımından, pek büyük birşey kaybedilmiş sayılamaz.

E. KARAMAN ŞAHNAMESİ.

[YÂRCÂNÎ. XIV. ASIR.]

XIV. asır da artık iyice kuvvetlenen Karamanlı devleti hükümdarlarının en kudretlilerinden olup siyasî ve askerî mühim muvaffakiyetler kazanan ve bâzı kitâbelerinde *Abû'l-Fetḥ* unvanını da kullanan Alâeddîn Bey (757-793) in, Dehhânî *Şahnâme*'sini görerek, kendi hânedânı için de böyle bir eser yazmağa sarayındaki şairlerden Yârcânî'yi me'mur ettiğini, yukarıda söylemiştik. Karaman oğulları sâhasında yaşayan *Şikârî* adlı bir müellif, galiba XVI. asırda, bu farsça manzum eseri nesir olarak türkçeye çevirmiş, yalnız, bâzı yerlerde *Yârcânî Şahnâmesi*'nden birtakım beyitler nakletmiştir ki, bu sayede, asıl metnin bâzı bozuk parçalarına malik bulunuyoruz. Eski tarihçilerimizden yalnız Münecimbaşı'nın görüp istifade ettiği bu *Şikârî tercümesi*, iptida Halil Edhem tarafından Karaman kitâbeleri'ne ait tetkiklerinde kulla-

¹ *Türkiyat Mecmuası*, c II, 1928, s. 418.

nilmiş olup, sonradan Necip 'Âsım Bey ve 'Âli Emîrî Efendi tarafından bu eser hakkında birkaç mekale neşredilmişse de, vaktiyle bir yazımda izah etmiş olduğum gibi, bu makalelerde ileri sürülen mütaalealar ekseriyetle yanlıştır¹. Şahsı ve eserleri hakkında şimdiye kadar hiçbir kayda tesadüf edemediğimiz Y â r c â n'ın eseri, her halde uzun

¹ *Türkiyat Mecmuası*, c II, 1928, s. 27-29. *Şikâri* nushası hakkında Necip 'Âşım (*İkdam* gazetesi, No. 8842), ve 'Âli Emîrî (*aynı* gazete, numara 8876) nin verdikleri malûmatı, şu suretle düzeltmek lâzımdır: Y â r c â n'ın eseri, yazıldığı zamana göre, ancak XIII-XIV. asırlara ait vak'aları ihtiva ediyordu. Hâlbuki *Şikâri*'nin tercümesinde, Selim I. zamanına ait malûmat da mevcuttur. Buna göre, ya mütercim bunları ilâve ettiği, yahut, - birtakım anonim *Tevârih-i 'Al-i Osman* nushalarında olduğu gibi - daha evvel başkaları tarafından yapılmış bu gibi ilâveleri tercüme ettiği söylenebilir. Bir zamanlar Karaman muallimlerinden O s m a n e f e n d i'de bulunan *Şikâri* nushasını, Konya vâlilerinden Â r i f i P a ş a istinsah ettirmiştir ki, bu nusha İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 14104 numaradadır. Millet kütüphanesindeki diğer *Şikâri* nushası ise 1119 da istinsah edilmiştir. *Lârende* eşrafından H â d i m i z â d e E n v e r e f e n d i'de mevcut türkçe daha mufassal bir *Karaman Tarihi* de yine Â r i f i P a ş a tarafından İ b r a h i m ' A c z i isiminde birine istinsah ettirilmiştir ki, bu kâtibin bâzı faydalı notlarını da ihtiva eden bu nusha da Üniversite kütüphanesinde 14105 numaradadır. Bu eserde mütercim ve müellif ismi olmadığı gibi, tafsilât da *Şikâri*'dekinden fazladır ve bilhassa son zamanlarda yıllar sarıh olarak gösterilmiştir. Bir de, *Şikâri* nushasında O s m a n lı hânedânına karşı d ü ş m a n e a ifadeler bulunduğu halde, mufassal nushada bilakis Osmanlılar l e h i n d e ifadelere tesadüf olunuyor. Ancak, verdikleri malûmat, hemen hemen birbirinin aynıdır. Öyle anlaşılıyor ki, bu iki eser de aynı kaynaktan, yani, Y â r c â n'ın sonradan birtakım ilâveler yapılmış olan aslından veya onun eski bir tercümesinden alınmıştır. İhtiva ettikleri vak'aların başları ve sonları birbirinden f a r k s ı z olan bu iki nushanın, yalnız b â z ı t a f s i l â t bakımından birbirinden f a r k l ı olmalarına bakılırsa, bunların başka başka kaynaklardan alındığına aslâ ihtimâl verilemez. Lisan ve üslûb itibarıyla aralarında mevcut farkı da, istinsah eden kâtiplere isnat etmek daha doğru olur. H â d i m i z â d e E n v e r e f e n d i'deki asıl nusha tetkik edilmedikçe, bu hususta daha kat'i neticelere varmağa imkân yoktur. Şimdilik, bu iki nushayı da, *Şikâri*'nin - istinsah edenlerin elinde şeklini değiştirmiş - biri mufassal, diğeri muhtasar iki nushası saymak iycab ediyor. *Şikâri* hakkında, biyografik kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmiyor; yalnız, XVI. asıra ait dîvan defterlerinde (*defter 7 s. 18*). *Malkara* kadısı olan *Şikâri* adlı birinin Gelibolu sancağını tahrir me'mur edildiğine dair *Ipsala* kadısı'na 975 de yazılan bir hüküm sureti mevcuttur. *Şikâri* mahlasının çok nadir kullanıldığı göz önüne alınırsa, bu kadın'ın *Karaman Şahnâmesi*'ni türkçeye çeviren adam olması hatıra gelebilir. Fakat, bu uzak ihtimali kontrol etmek için şimdilik hiçbir imkâna malik bulunmuyoruz. Bu eser hakkında L. Forrer'in verdiği malûmat, ehemmiyetli değildir (*Osmanischer Historiker in Istanbul, Der İslam, Band, 26, Heft 3, 1942, S. 175-176*).

zamandanberi kaybolmuş olmalıdır ; mamafih, Şikâri'nin tercümesi sayesinde burada verilen malûmata sahip bulunduğumuz için, bu kayıptan dolayı fazla teessüfe lüzum yoktur. Karaman oğulları'nın farsça *şahnâme* yazdırmak hususunda da Anadolu Selçukluları'nın medenî ananelerini devam ettirmiş olmaları, dikkate lâyıktır.

V.

DİPLOMATİK KAYNAKLAR.

Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nun idare an'anelerini tâkip ederek muntazam bir idare teşkilatı vücade getiren Anadolu Selçukluları'nın, zaman zaman yapılan nüfus ve mal sayımları netfçelerinde vücade getirilen *vergi defterleri*'ne, *vergi kanunnâmeleri*'ne gayrimenkul malları ve sahiplerini tesbit eden *tapu kütükleri*'ne, *vakıf* kayıtlarına, me'murların ve askerlerin maaş ve tahsisatına ait muntazam *defterler*'e, sonra, yalnız payitahtta değil memleketin her tarafında *kadı sicilleri*'ne malik oldukları muhakkaktır. Selçuklu divanı (yâni merkezî idare), ayrılmış olduğu muhtelif şübeler vasıtasıyla bütün bu işleri muntazam bir surette çevirmekte, haricî münasebetleri de aynı şekilde idare etmekte idi. Gerek islâm ve hıristiyan devletleriyle münasebetlerin idaresi, gerek imparatorluktaki muhtelif unsurların hükûmetle alâkalarının tanzimi için, arap ve fars dillerini bilen kâtipler ve maliye memurlarından başka, türk, rum, lâtin, ermeni, gürcü dillerini bilen memurlar da kullanılıyordu. Moğol tahakkümü devresinde, İlhanlılar sarayı ve memleketteki moğol askerî kuvvetleri ile olan sıkı münasebetler dolayısıyla, moğolca bilen kâtipler de kullanılıyordu. İşte, XII. asrın son yarısında ve bilhassa XIII. asırda muntazam bir şekilde işleyen Selçuklu *chancellerie*'sinden çıktığı pek tabii olan ehemmiyetli veya ehemmiyetsiz on binlerce resmî vesf-kadan, zamanımıza kadar kalamış olanlar, hemen hemen yok denilecek kadar azdır. Sair islâm devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da bu diplomatik vesîkaların asıllarından hemen hiçbiri kalmamış, yalnız, o da pek nadir olarak, bâzı *tarihî* eserlerde ve *münşeât mecmuaları*'nda bunlardan bâzılarının suretleri muhafaza edilmiştir.

Selçuklular'ın diplomatik vesîkaları hakkındaki bu müta-

lealar, nisbetler muhafaza edilmek şartıyla, onun vârisleri olan bütün Anadolu Beylikleri için de doğrudur; *Karaman oğulları*, *Kermiyan oğulları*, *Aydın oğulları*, *Candar oğulları* gibi oldukça kuvvetli ve devamlı siyasî teşekküller kuran türk sülâleleri, maddî kudretleriyle mütenasip bir inkişaf gösteren idare teşkilâtına maliktiler; onlar bu hususta ya Selçuklular müesseselerini olduğu gibi *iktibas* ederek devam ettirmişler, yahut, onları *taklit* etmişlerdir. XIII. asır sonlarından başlayarak yavaş yavaş te'sirini gösteren - ve mühim bir nisbette Büyük Selçuklular'dan intikal etmiş olan - *Ilhanlı* idare an'aneleri, Konya sultanlığı'nda olduğundan daha kuvvetli bir şekilde, bu beyliklerde ve bilhassa *Orta Anadolu*'daki teşekküller'de göze çarpar. Bu devirlere ait resmî vesfkaların mahiyetini anlamak ve mantıkî bir tasnifini yapabilmek için, bu devirler *chancellerie*'si hakkında sarîh bilgilere sahip olmak zarurî ise de, kadromuzu taşmamak için bu hususta başka birşey söyleyecek değiliz. Maksudumuz, sadece, XII - XIV. asırlara ait resmî mahiyette vesfkaların nelerden ibaret olduğunu kısaca göstermek ve bunlardan ne gibi şeylerin - ister asıl, ister suret olsun - bize kadar gelebildiği hakkında umumî bir fikir varmaktır. Bunun için, kat'î bir mahiyette olmamakla beraber, bu devirlere ait resmî vesfkaları şöyle bir tasnife tâbi tutabiliriz:

I. MUHABERE VE MUKAVELELER.

Hükümdarlar tarafından başka devletlerle yapılan sulh muahedeleri, ticaret ve gümrük mukaveleleri, başka hükümdarlara yazılan siyasî mektuplar gibi dış münasebetlere ait siyasî vesikaların asıllarını bulmak bugün imkânsız olduğu gibi, kopyaları da, pek nadir olarak, bâzı *vekayinâme*'lerde bulunur. Gerek Selçuklu sultanlığının, gerek bâzı Anadolu Beyliklerinin, Şark ve Garp hıristiyan devletleriyle olan siyasî ve iktisadî münasebetlerini birtakım muahede ve mukavelelerle tanzim ettiklerini biliyorsak da, bunlardan ancak bâzılarının - aynıyle yahut hulâsa olarak yapılmış - tercümeleri garp arşivlerinde yahut eski hıristiyan kroniklerinde mevcuttur. Anadolu türk devletleri, diğer müsüman türk devletleriyle olan münasebetlerini de bu türlü hukukî vesfkalara istinad ettirmişlerse de, bu vesfkaların asılları çoktan kaybolmuş, ve pek nadir olarak, bâzıları aynıyle bâzıları da hulâsa

şeklinde vekayinâmelere alınmıştır. Aşağıda bahsedeceğimiz *münşeât mecmuaları*, bu gibi bâzı siyasî vesîkaların kopyalarını ihtiva eden başlıca kaynaklardır.¹

II. FETİHNÂMELER.

Ortaçağ türk ve islâm hükümdarlarının, kazandıkları mühim askeri muvaffakiyetleri, memleketin başlıca merkezlerindeki büyük me'murlarına ve diplomatik münasebetlerde buldukları bütün yabancı memleketlere bildirmeleri, Ortaçağ islâm ve türk tarihinin umumî bir an'anesidir. Dostları sevindirmek ve düşmanları ye'se düşürüp korkutmak maksadiyle yazılan bu mektuplara, umumiyetle *fetihnâme* adı verilir. Bunlarda, askerî ve siyasî tarih bakımlarından, çok ehemmiyetli tafsilâta tesadüf olunur. Anadolu türk devletlerine

¹ Hıristiyan kaynaklarında, Anadolu Selçukluları'nın ve daha sonra Beylikleri'nin XIII-XV. asırlar esnasında birtakım hıristiyan devletleriyle akdettikleri bâzı muahedelerin - veya onlara verdikleri birtakım fermanların - tercümelerine, yahut, bunların mündericâtı hakkında kayıtlara tesadüf olunduğu gibi, islâm kaynaklarında ve yerli vekayinâmelerde de buna mümasil şeylere rastlanır. Mevzuumuzun kadrosunu geçmemek için, burada bunlar hakkında malûmat veremiyoruz. Yalnız, hıristiyan kaynaklarında mevcut Selçuklular devri vesîkaları hakkında bir fikir vermek için, Alâeddin Keykubâd I. in mart 1221 de Venedikliler'e verdiği fermanı (Iorga, *Geschichte des Osman. Reiches* 1,113), yine onunla Ermeni kralı Hethum arasındaki muahedenâmeyi (Vincent de Beauvais, *Specul. histor. lib.* XXX, C. 145), yine onun Lampron hâkimi ve Ermenistan tekfur'u Constantin ile sulh muahedesini (*aynı yerde*; ayrıca bakınız; V. Langlois, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, St.Petersburg 1860, s. 26), Gıyâseddin Keyhosrev II. nin İstanbul lâtin imparatoru Baudouin II. ye 1241 de gönderdiği bir fermanı (Ducange, *l'Histoire de l'empire latin de Constantinople*, Buchon neşri, I. 289) örnek olarak zikredebiliriz. Bunlara ilâve olarak, Mas Latrie'nin muhtelif eserlerinde ve bilhassa *Histoire de Chypre sous les Lusignans*, Paris 1852-61, 3 cilt) adlı eserinde, sonra Thomas et Pradelli, *Diplomatarium Veneto-Levanticum* külliyyatında, ve nihayet Tafel und Thomas, *Urkunden zur ältesten Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig* (Teil 3, Wien 1855-57) külliyyatında, XIII-XV. asırlar Anadolu devletlerine ait birtakım resmî vesîkalara tesadüf edilir, İslam kaynaklarındaki buna benzer vesîkalar hakkında burada malûmat verecek değiliz. Yalnız şunu söyleyelim ki, XII-XIV. asırlar Anadolu tarihi hakkında yapılan tetkiklerin, hattâ oldukça ehemmiyetli tetkiklerin, birçoğunda bu vesîkalardan hiç istifade olunmamıştır. Bütün bunları bir araya toplayacak kâfi derecede tafsilatlı bir *repertuar*'ın neşri, bu devir tarihi hakkında tetkiklerde bulunanlar için çok büyük bir yardımcı olacaktır.

ait bu türlü vesikaların asıllarından hiçbiri mevcut olmamakla beraber, bunlardan bâzılarının kopya'larına veya hulâsa'larına, *münşeât mecmuaları*'nda ve *vekayinâme*'lerde tesadüf edilir¹.

III. FERMAN VE NİŞANLAR.

Muhtelif memuriyetlerin ve vazifelerin tevcihine, her türlü 'iqtâ'lara, vergi mükellefiyetinin affine ve daha bu gibi idarî işlere ait hükümdar dıvanından (merkezî idare) çıkan vesikâlar, pek mühimdir. Ortaçağ islâm devletlerinde, başlıca âmme hizmetlerinin tevcihinde, umumiyetle muayyen formüllere göre tanzim edilmiş resmî vesikalar verilmesi usûldendi. Verilen 'iqtâ'lar, bâzı vergilerin affi veya tenzili gibi meseleler, her zaman yazılı emirlere istinad ederdi. Bu resmî vesikaların asılları alâkalılara verildiği cihetle, Dıvan'da ancak bunların kopyaları kalır ve bunlar da defterlere kaydolunurdu. Her hükümdar tahta çıktıkça, memuriyetlere, 'iqtâ'lara, vergi muafiyetlerine, v. s. ait vesikaların yenilenmesi usûldendi. Mahiyetlerine göre muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü isimler alan bu resmî vesikalar (*fermân, berât, nişan, menşûr, mersûm, murabba', pervâne, tevki', sicill, taqlid, 'ahd, yarlığ, biti = bitik = biçik, sab, v. s.*)'in, tarihî tetkikler için ehemmiyeti çok büyükse de, Anadolu Selçuklularına ait bu gibi vesikaların asıllarından hemen hiçbir şey kalmamıştır. Yalnız, *münşeât mecmua-*

¹ Bütün islam devletlerinde ve Gazneliler'den başlayarak Osmanlılar'a kadar tekmiil türk devletlerinde gördüğümüz bu fetihnâmeler, en büyük münşî'ler tarafından en îtinâlî bir tarzda kaleme alınırđı. İlk selçuk reisleri, daha muntazam bir idare teşkilâtı vücade getirmedikleri ilk devirlerinde bile, Sultan Mes'ûd Gaznevi'yi mağlup ettikleri zaman, bunu her tarafa *fetihnâmeler* ile bildirmişlerdi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonradan bir an'a ne şeklinde devam ettirdiği bu eski usûl, daha sonraları onun istitâleleri sayabileceğimiz bütün türk devletleri'nde ve Anadolu Selçuklularında da devam etmiştir; en güzel ve en îtinêlî inşâ örnekleri sayılan bu fetihnâmelerden bâzıları, eski kaynaklarda muhafaza olunmuştur. Fransız tarihçisi A. Rambaud'nun bunları Romalılar'daki *letter laureatae*'lere benzeterek Osmanlı fetihnâmelerini Bizans örneklerinden alınmış gibi göstermesinin esaslılığını, vaktiyle *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* adlı eserimde izah etmiş, ve bu vesile ile, türk devletlerindeki fetihnâmeler hakkında da biraz malûmat vermişim (*Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası*, c. 1, İstanbul 1931, s. 272-273).

ları'nda bâzı nadir kopyalara tesadüf olunuyor¹.

IV. HÜKÜMDARLARIN

HUSUSİ MEKTUPLARI.

Yukarıda zikredilenler gibi tamamiyle resmî vesika mahiyetinde olmamakla beraber, hükümdarlara ait bulunduğu için, bunlar arasına koymayı tercih ettiğimiz bu gibi vesikalardan, Anadolu Selçuklularına ait bâzılarının kopyalarına *vekayinâme*'lerde, *münşeât mecmuaları*'nda tesadüf olunuyor. Ortaçağ müslüman-türk devletlerinin medenî an'aneleri, hükümdarların, şâirlere çok lûtuflukâr davranmalarını, ve bilhassa tanınmış âlimlere ve söflere karşı büyük hurmet göstermelerini iycap ettiriyordu. Büyük bir kültür sahibi olan bâzı selçuklu sultanlarından kalan bu gibi vesikalar, onların şahsiyetini aydınlatmak bakımından olduğu kadar, fikir ve medeniyet tarihi itibariyle de, çok ehemmiyetlidir².

V. SAYIM VE TAPU DEFTERLERİ.

Ortaçağ'da Yakınşark'daki bütün müslüman ve türk devletle-

¹ Ortaçağ'ın muhtelif türk devletlerine ait olup bize kadar gelebilen bu türlü vesika örnekleri sayesinde, Anadolu Selçuklu divanından çıkan bu gibi resmî hükümler hakkında da bir fikir edinmek kabildir. Büyük Selçuklular devrine ait bu gibi bâzı vesikalara, Sultan Sancar'ın münşisi Müntecib al-dîn Bedî' Atabeg el-Cuwaynî'nin - tek nushası Mısır millî kütüphanesi'nde bulunan '*Atabat'ul-Kataba* adlı munşeât mecmuasında tesadüf edilir (bu çok mühim ve nadir eser ve müellifi hakkında etraflı malûmat almak için bakınız : Mirzâ Muhammed Kazvîni, *Btst Maqâla*, c. 11, Tahran, 1313 hierî - şemsî, s. 156-166). Hwârizmşâhlar devri için Raşîd Vaţvâţ'ın münşeât mecmualarına ve aşağıda bahsedilen (VI. I.) *at-Tavassul* adlı esere, Memlukler devri için *Şubh al-A'sâ'ya*, İlhanlılar ve Celâyirler devirleri için de yine aşağıda bahsi geçen *Düstûr al-Kâtib*'e bakınız. İlhanlılar divanının, büyük Selçuklular İmparatorluğu'nun idare an'anelerini büyük nisbette tâkip ettiği, ve yine aynı an'aneyi devam ettiren Anadolu Selçuklularının da XIII. asrın son yarısında İlhanlı nüfuzu altında bulunduğu düşünülürse, bu eserler sayesinde Anadolu Selçuklulari divanından çıkan bu gibi vesikalar - yâni onların *idare teşkilâtı* - hakkında temamiyle doğru bir fikir edinmek kabil olduğu, iyice anlaşılır. Konya Sultanlığı divanından çıkmış böyle bir menşûrdan aşağıda bahsedilmiştir (VI. I. de Bedreddîn Rûmî'nin *münşeât*'ı hakkındaki kısımda).

² *Ibn Bibî*'nin eserinde - gerek *mufassal*, gerek *muhtasar*'da - buna ait bir vesikaya tesadüf edilmektedir. Bu hususta fazla tafsilat, bu eser hakkında - yine bu mekaleler silsilesinde çıkacak - tetkikimizde verilecektir.

rinde, memleketin ayrılmış olduğu muhtelif idarî-mâlî sâhalara ait ayrı ayrı *sayım defterleri* tanzimi âdetti. Büyük şehirlerden köylere ve göçebe kabilelere kadar vergi'ye tâbi nüfus, ve ayrıca, her ferдин malîk olduğu mallar bu defterlerde tesbit olunurdu. Burada *mal'*dan maksad, ancak *vergi'*ye tâbi olan şeylerdir. Yine bu defterlerin başında o idarî-mâlî sâhanın tâbi olduğu *vergi kanunları* kayıtlı bulunurdu. Umumiyetle bilindiği gibi, Ortaçağ İslâm ve türk devletlerinde, vergi kanunları "bütün memlekete şamil ve umumî mahiyette,, olmayup, muhtelif tarihî âmillerden dolayı, her mîntakaya göre değişirdi. Zaman zaman, merkezî idare tarafından teşkil edilen hususî heyetler tarafından *yeni sayım* yapılarak eski defterler tâdil olunduğu gibi, idarî iycaplara ve iktisadî değişikliklere göre, vergilerde de birtakım tâdiller yapıldığı olurdu¹.

¹ Umumiyetle Ortaçağ müslüman ve türk devletlerindeki vergiler ve malî idare meselesi, henüz lâyikiyle tetkik edilmiş değildir. İslâm âlemindeki *şer'î vergi* sistemi hakkında fıkıh kitaplarında zengin malzeme mevcut ise de, bunun daha ziyade nazarî mahiyette olduğu ve tarihî *réalité'*ye hemen hiç uymadığı unutulmamalıdır. Bu meselede asıl tetkiki lâzım gelen cehet, *urfi vergiler'*dir ki, bu hususta kuvvetli Bizans ve Sâsânî te'sirleri, daha İslâm'ın ilk asırlarından başlayarak, göz önünde tutulmak iycab eder. Muhtelif türk devletlerinin malî idare sistemlerini tetkik ederken, onların hâkim oldukları sâhalara ve yaşadıkları devirlere göre, İslâmî te'sirleri, yerli urfler'de devam eden yabancî nüfuzları, ve her şeyden önce de, onların gerek *siyasî* gerek *içtimâi-iktisadî* bünyelerinin iycaplarını, göz önünde bulundurmamak, ve eski göçebe ananeleri'ni yâni kabile teşkilâtından kalan *feodâl* müesseseleri de ihmâl etmemek lâzımdır. Çok yazık ki, Ortaçağ türk cemiyetlerinin hemen bütün içtimâî ve iktisadî meseleleri gibi, bu vergiler meselesi de, tarihçiler tarafından hiç düşünülmemiştir. Bu hususta uzun zamandanberi hazırladığımız büyük bir tetkiki yakında neşretmek ümidindeyiz. Şimdilik şunu söylemekle iktifa edelim ki, vergi sisteminin büyük bir nisbette istinad ettiği sayım ve tapu defterleri, Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'nda olduğu gibi Ortaçağ müslüman ve türk devletlerinde de, büyük bir dikkatle tanzim ve muhafaza ediliyordu. Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da ve İstîlâlelerinde, Memlukler'de, İlhanlılar'da, Anadolu Selçuklularında ve Beylikleri'nde bu gibi defterlerin bulunduğu, tarihî kaynaklardan, kat'i olarak anlaşılıyor. Osmanlı idare sistemi, bu hususta onların an'anesini tamamiyle muhafaza etmiştir. Osmanlı sayım defterleri hakkında bakınız: Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arâzi tahrirleri ve Hakana mahsus İstatistik defterleri*, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, sayı 1, 1941, s. 1-19. Osmanlı defterlerinden Selçuklular ve Beylikler devirlerine ait ne kakar mühim malûmat elde edilebileceğini anlamak için bakınız: M. Cevdet, (الاخية الفتیان) ذیل علی فصل فی کتاب الرحلة لابن بطوطه İstanbul 1932.

Bu defterlerin aslı, merkezî idare arşivi'nde bulunur, diğer bir kopyası da ait olduğu idarî-malî muntakanın merkezinde saklanırdı¹. Toprak ve emlak işleri hakkında muntazam *tapu kayıtları* mevcuttu; ve sahiplerine, tasarruf haklarını isbat için, vesikalar verilirdi. Ferdler arasında bu hususta çıkan ihtilâflar, kadılar tarafından halledilirdi. İctimaî ve iktisadî tarih kadar hukuk tarihini de alâkalandıran bu gibi defterler ve vesikalardan, Selçuklular devrine ait hiçbir, şimdilik bildiğimize göre, zamanımıza kadar gelememiş, türlü sebeplerle, mahvolup gitmiştir.

VI. KANUNNÂMELER.

Umumiyetle bilindiği gibi, Ortaçağ müslüman ve türk devletleri, *nazarî* olarak şeriat hükümlerine yâni *fıkh* esaslarına dayanmakla beraber, fi'li olarak, devlet tarafından zamanın içtimaî ve iktisadî zaruretlerine göre çıkarılan *kanunlar* ile idare olunurdu. Teşkilât ve teşrifat meseleleri, vazife ve salâhiyetler, malî mükellefiyetler, bir kısım ferdlerin ve zümrelerin (çiftçiler'in, göçebeler'in) hukukî statüleri, şehir teşkilâtı, iktisadî faaliyet, cezayı mucip haller ve ceza neveleri, hulâsa, âmmeye hukukuna ait bütün meseleler, hattâ hususî hukuk ile alâkalı birtakım mühim işler, hükümdarlar tarafından çıkarılan kanunlar vasıtasıyla tanzim edilirdi. Bugünkü kanunlar gibi tasnifli bir bütün şeklinde olmayıp, muhtelif zamanlarda çıkarılan dağınık hükümlerin ve kararların gelişmiş güzel bir araya getirilmesiyle vücutta gelen bu *kanunnâmeler*'in asılları, merkezde *devlet arşivi*'nde ve taşralarda *kadı arşivleri*'nde saklanır, ve çok defa, bunların tatbiki ile mükellef me'murların hususî teşebbüsleri ile bir mecmua (*code*) şeklinde toplandığı olurdu. Anadolu Selçuklularının muhtelif devirlerinde, bu türlü kanunların mevcut olması, hattâ, Büyük Selçuklular'da mevcut birtakım kanunların XII-XIII. asırlarda Anadolu'da da tatbik edilmesi pek tabiidir². Hıristiyan devletlerden zabtolunan memleketlerde eski

¹ Ortaçağ'ın bütün müslüman ve türk devletlerinde, devlet merkezinde ve eyalet merkezlerinde bulunan divanların hususî arşivleri mevcut olduğunu, bâzı tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Abbâsiler'de, Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da, Gûrlular'da, H'wârizmşâhlar'da, Memlukler'de, İlhanlılar'da olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da bu gibi arşivlerin mevcudiyeti, muhtelif kayıtlardan istidlâl olunuyor.

² Büyük Selçuklular'da, bilhassa Melikşâh devrinden başlayarak,

ma hallî kanunlar'ın ve bilhassa vergi kanunlarının tatbikine devam olunduğu, Ortaçağ türk devletlerinin hukukî bün-yeleri hakkındaki bilgilerimize göre, muhakkaktır¹. Anadolu Selçukluları devrine aid bu türlü hukukî vesîkalar'dan hiçbiri bize kadar gelememiştir. Gerek bunlara, gerek Anadolu Beylikleri'ne ait olarak, sadece *vekayinâme*'lerde ve *münşeât mecmuaları*'ndaki bâzı kayıtlarla, birtakım vergi kitâbeleri², bir de, Osmanlılar devrine ait bâzı *kanunnâme*'lerde Beylikler devrinden kaldığı tasrih edilen bâzı vergiler hakkındaki dağınık fıkralar elimizde bulunmaktadır³.

birtakım idarî ve malî kanunlar çıkarıldığı, *tasarruf* meselelerinin tanzim olunduğu malûmdur (tafsilât için: Fuad Köprülü, *Ortaçaman türk hukukî müesseseleri*, Belleten, sayı 5-6. 1938. s. 61-66). Bu kanunlardan mühim bir kısmının İlhanlılar devrinde Gazan Han tarafından yapılan geniş ölçüde *législatif* faaliyet esnasında yeniden tatbik sâhasına konulduğunu biliyoruz (Raşid al-Dîn, *Târîh-i Mubârak-i Gâzânî*; Karl John neşri, GMNS. XIV. 1940. S. 235-242). Sultan Sancar'ın son yıllarına kadar Büyük Selçuklu sultanlarının yüksek hâkimiyetini tanıyan Anadolu Selçukluları'nda, Büyük İmparatorluğun her tarafında tatbik edilen umumî mahiyette birtakım kanun ve kaidelerin tatbik edildiğinde şüphe yoktur. Bunların birçok müesseseleri hakkındaki malûmatımız bunu te'yit ettiği gibi, umumiyetle Ortaçağ müslüman ve türk devletlerinde, sülâleler değiştiği halde «kanunların asırlarca devam ettiği», yâni, «hukukî ve içtimâî nizamın siyasi değişikliklere rağmen bozulmadığı» düşünülürse, bu mütaleamızın doğruluğu daha iyi anlaşılır.

¹ Bu hususta umumî bir fikir edinmek için bakınız: Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, s. 215-219, 291.

² Bâzı yeni vergiler konulmasına, yahut, birtakım eski vergilerin kaldırılmasına ait hükümdarlar tarafından çıkarılan emirlerin, *kitâbe* şeklinde, taş veya maden levhalara hâkkettirilerek halkın görebileceği yerlere - bilhassa cami ve mescitlerin duvarlarına - konulması, Ortaçağ islâm dünyasında eski bir âdettir. Bu vergilerin, bilhassa «urfî mahiyette ve şehirlere mahsus» vergiler olduğu unutulmamalıdır. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu'nun daima tatbik ettiği bu usûl, İlhanlılar tarafından da geniş ölçüde tatbik edildiği gibi, XIV-XV. asırlarda bâzı Anadolu Beylikleri de, İlhanlı te'siri altında, bu usûlün tatbikine devam etmişlerdir. Bu türlü kitâbeler hakkında bir fikir edinmek için, yukarıda adı geçen islâm kitâbelerinin *umumî repertuarı*'na, *Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası*'nın birinci cildinde Prof. Barthold'un *Anı*'deki ve Dr. Wittek'in *Ankara*'daki İlhanlı kitâbelerine ait mekalelerine, Karamanlılar'a ait 874 tarihli bir vergi kitâbesi hakkında da Halil Edhem'in mekalesine (*Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*, 11-14; ayrı basım, s. 58) bakınız.

³ *Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*'na ilâve olarak neşredilen *Süleyman Kanunnâmesi*'ne bakınız. Burada, Karamanlılar devrinden kalan birtakım

Bütün bunlardan başka, vergiler ve malî idare meseleleri hakkında, *münşeât mecmuaları*'ndaki bâzı fermanlarda - meselâ, herhangi bir şahsın veya bir vakfın bâzı vergilerden affine dair hükümlerde - yahut, maliye işleriyle uğraşan büyük memurların tâyinlerine ait *menşûr*'larda da birtakım mühim malûmata rastlanabilir. Mamafih umumiyetle, malî idare hakkında en mühim malûmat kaynakları, aşağıda edebî kaynaklar kısmında bahsettiğimiz *hesap* ve bilhassa *istîfâ* kitaplarıdır (VI. II.).

VII. KADI SICİLLERİ.

Ortaçağ'da Yakınşark'ın bütün müslüman ve türk devletleri gibi, Anadolu Selçuklularında da, merkezî idare tarafından tâyin edilen kadılar'ın (*Qâzî*) ve onların naiblerinin hususî *arşiv*'leri bulunduğu, ve selâhiyetleri dairesinde olan bütün işler hakkındaki karar suretlerinin hususî defterlere kaydedilerek saklandığı, malûmdur. Kadılar, ferdler arasındaki ihtilâfları halleden bir *hâkim*, bir adliye me'muru olmaktan başka, bütün *mülkî* işlerde "merkezî idare'nin mümessili,, vazifesini de gördüklerinden, *şer'i mahkeme* sicilleri yahud *kadı sicilleri* dediğimiz bu veska defterlerinin büyük ehemmiyeti pek açıktır. Selçuklular devrinde, kadıların, kararlarını muhtevi olarak alâkalı ferdlere verdikleri veskaların (*i'lâm, hüccet, sened, v. s.*) asıllarından hiçbiri bize kadar gelemediği gibi, bunların ve merkezî idareden gelen birtakım emirlerin suretlerini ihtiva eden defterler de tamamiyle mahvolmuştur¹.

vergiler'den bahsolunmaktadır. Şarkî Anadolu'da Akkoyunlular'dan Osmanlılar'a geçen birtakım şehirlerdeki vergiler hakkında: Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan beye ait kanunlar, Tarih Vesikaları*, sayı 2, 1941.

¹ *Kadı sicilleri* yahud *şer'i mahkeme veskaları*, tarih tetkikleri ve bilhassa içtimâî ve iktisadî tarih araştırmaları için, birinci derecede ehemmiyetli vesikalardır. Osmanlılar devrinden kalan bu gibi birçok siciller sayesinde, bu ehemmiyet pek açık olarak görülmektedir. Daha Abbâsiler ve Selçuklular devrinde, sonra İhanlılar'da bu gibi sicillerin mevcudiyeti hakkında kat'î malûmatımız vardır. Ortaçağ islâm dünyasında, büyük şehirlerin kadılıkları muayyen ailelere munhasır kaldığından, bunlardan bâzılarının gayet muntazam sicillere malik olduklarını görüyoruz. Abbâsiler devrinde ve bilhassa Mısır müslüman devletlerinde *kadı sicilleri* hakkında, bakınız: Emile Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam* I, Paris 1938, s. 384. Mamafih, bu, umumî bir kaide değildi; bâzan, vazifelerinden ayrılan kadıların, sicillerini de beraber alıp götürdükleri de oluyordu. Ken-

VIII. VAKFİYELER.

Vakıf müessesesi'nin, bütün Ortacağ islâm dünyasında olduğu gibi Anadolu Türkleri sâhasında da çok büyük bir inkişaf gösterdiğini, ve birçok âmme hizmetlerinin (maarif, nafia, içtimâî yardım) bu vakıflar vasıtasıyla görüldüğünü biliyoruz. Anadolu Selçukluları gibi onların vârisleri olan Beylikler'de de, hükümdarlar, hânedâna mensup prens ve prensesler, büyük devlet adamları, zengin tâcirler birçok vakıflar te'sis etmişler, ve bunlara tahsis ettikleri gelir kaynaklarıyla bunların idare ve mürakabe şekillerini tesbit eden *vakfiye*'ler tanzim ettirmişlerdir¹. Gerek hukukî mahiyetleri ve gerek en mühim vakıfların hükümdarlar tarafından te'sis edilmiş olması itibarıyla *diplomatik vesikalar* arasında saymayı tercih ettiğimiz bu *vakfiye*'lerden bâzılarının - pek nadir olmakla beraber - orijinalleri, bâzılarının da eski ve yeni kopyaları mevcut bulunuyor. Bâzi vakfiyelerin hulâsaları da, herkesin bilmesi için, kitâbe şeklinde, ait oldukları binaların münasip bir yerine konulmuştur².

Tarihî kaynak olmak bakımından pek büyük ehemmiyetleri olan ve tarihin her şûbesini (*généalogie, tarihî topoğrafya, içtimâî ve iktisadî tarih*) aydınlatabilecek bir kıymette bulunan bu

disinden evvelki devletlerden daha muntazam ve merkeziyetçi bir idare kuran Osmanlı imparatorluğu'nda XVI. asırda bile, *Karaman* kadılarının, vazifeden ayrılırken sicillerini de beraber götürmeleri âdeti devam etmiş, ve en sonra Kanunî Süleyman'ın bir emriyle bu âdet yasak edilmişti. Anadolu Selçukluları devrinde kadı sicillerinin ne dereceye kadar muhafaza edildiği hakkında, tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edemedik.

¹ Anadolu Selçukluları'na ve Beylikleri'ne ait *vakfiyeler*'den bâzılarının nadir olmakla beraber orijinalleri, bâzılarının ise tam veya kısmî olarak kopyaları mevcuttur ki, bunlardan birtakımı muhtelif mecmualarda neşir edilmiştir. Mükrimin Halil Yinanç, Anadolu Selçukluları'na ait elli kadar vakfiye gördüğünden bahsetmektedir (*Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 9).

² Bu gibi vakıf kitâbelerine, bilhassa Memlûkler devrinde Mısır ve Suriye âbidelerinde pek çok tesadüf olunur. Anadolu'ya ait olarak, Kermiyan oğullarından Ya'kûb Bey'in 814 tarihli vakıf kitâbesi, önce Necib Âşım, sonra Halil Edhem ve en sonra da İsmail Hakkı Uzunçarşılı taraflarından üç defa neşir edilmiştir (*Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 79-82). Osmanlılar devrine ait olarak, Temürtaş paşa oğlu Umur Bey'in *Bursa*'daki kitâbesi gösterilebilir. (Halim Baki Kunter, *Kitâbelerimiz, Vakıflar Dergisi*, II, s. 445-446). Bu iki kitâbenin de türkçe yazılmış olması, türkçe'nin *resmî dil* olarak inkişafını göstermek bakımından, çok ehemmiyetlidir.

vakıf vesikalarının mahiyet ve kıymetini, ve tarihçiler tarafından bunlardan nasıl ve ne gibi şartlar dairesinde istifade olunabileceğini eski bir mekalemde izah etmiş olduğum için¹, burada bu mesele üzerinde duracak değilim. XIII-XIV. asırlar Anadolu tarihine ait yerli kaynakların azlığı ve resmî vesikaların ise yok denecek kadar mahdud olduğu gözönüne alınınca, elde mevcut *vakfiyeler*'in, bu devirleri aydınlatmak bakımından, birinci derecede ehemmiyet kazanacağı kendiliğinden anlaşılır. Şimdiye kadar Anadolu Selçukluları ve Beylikleri zamanlarına ait muhtelif vakfiyeler, muhtelif mecmualarda ve bâzı monografiler içinde neşir olunmuşsa da, çok mühim birtakım vakıf vesikaları henüz bastırılmamış bulunuyor. Ancak, şu noktayı bilhassa tebarüz ettirmek lâzımdır ki, bu neşirlerden birçoğu ilmi usûllere tamamiyle aykırı bir şekilde yapıldığı cihetle, bunlara inanmak çok müşküldür. Azçok itinalı ve dikkatli bir surette yapılan neşirlerde ise, nâşirlerin içtimâî ve iktisadî tarihi alâkalandıran meselelere hiç ehemmiyet vermedikleri göze çarpıyor. XII-XIV. asırlara ait elde mevcut Anadolu *vakfiyeleri*'nin evvelâ muntazam bir repertuvar'ını yaparak, bunları kronoloji sırasıyla, filolojik ve tarihî tenkid esaslarına kabil olduğu kadar riayet edilmek şartıyla, meydana çıkarmak, Anadolu tarihinin başlıca malzemesini meydana koymak hususunda yapılacak hizmetlerin en büyüğü olacaktır. Yerli kaynakların en ehemmiyetlisini teşkil edecek olan böyle bir külliyyat, XII-XIV. asırlar Anadolu türk hayatının içtimâî ve iktisadî muhtelif tezahürlerini tetkik edecek tarihçiler için, çok zengin bir kaynak teşkil eyleyecektir.

VI.

SAİR EDEBİ KAYNAKLAR.

Hususî ehemmiyetleri dolayısıyla ayrıca bahis mevzuu ettiğimiz *vekayinâmeler*'den sonra, XII-XIV. asırlar Anadolu'suna ait sair her türlü yerli edebî kaynaklar hakkında da malûmat vererek, bunların mahiyet ve tarihî kıymetleri üzerine dikkati çekmek istiyoruz. Yukarıda söylediğimiz gibi, Selçuklular ve vârisleri devrini aydınlatacak yerli kaynakların azlığı, dar mânâsiyle ve doğrudan

¹ Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti*, *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, S. 1-6.

doğruya *tarihi kaynak* sayılmasalar bile, o devir hayatının her hangi bir safhasını göstermeğe yarayacak yardımcı edebî kaynaklar'a da büyük bir ehemmiyet verilmesini zarur kılmaktadır.

Anadolu tarihi ile uğraşan müelliflerin, eski telâkkîylere bağlı kalarak, yalnız siyasi hâdiselere kıymet vermeleri, *sikke* ve *kitâbeler* ile *resmî vesîkalar* ve *vekayinâmeler* dışında kalan edebî kaynaklardan hemen hiç istifade etmemelerine sebep olmuştur. Cemiyetin asıl bünyesini teşkil eden maddî ve mânevi unsurları, yâni, dış tezahürleri yaratan asıl tarihî âmilleri düşünmeyen görenekçi eski telâkkîylere bağlananlar, bu resmî vesikaların ve vekayinâmelerin, içtimai ve iktisadî hayatı azçok aydınlatabilecek bâzı nadir kayıtlarını dahi lâıyk oldukları ehemmiyetle kavrayamamışlardır¹. Hâlbuki, tarih mefhumunu bu kadar dar ve iptidai bir şekilde anlayanlar için hiçbir kıymet ifade etmeyen sair *edebî kaynaklar*, bugünkü geniş ve hakikî tarih anlayışını kavramış araştırmacılara, vekayinâmeler'dekinden daha az ehemmiyetli olmayan bir yığın yeni malzeme verebilecek bir mahiyet arz etmektedir. XII-XIV. asırlar Anadolu türk cemiyetinin henüz çok karanlık tarihini *geni görüş* zaviyelerinden tetkik imkânını verebilecek olan bu kaynakların mahiyetini ve bunlardan nasıl ve ne dereceye kadar istifade edileceğini, bunları azçok mâkul (*rational*) bir tasnife tâbi tutarak kısaca anlatmağa çalışalım. Bunlar hakkında verilen izahat, yalnız XII-XIV. asırlardaki Anadolu tarihi değil, umumiyetle Ortaçağ türk ve islâm tarihi tetkikleri için, bu gibi yardımcı kaynaklardan ne büyük istifadeler te'min edileceğini pek açık ve kat'i olarak gösterecektir ümidindeyiz; ve işte bundan dolayı, bu gibi kaynaklar arasında, bilhassa şimdiye kadar pek az bilinen yahut hiç bilinmeyen bâzı eserlerle, tarihî bir esasa dayanan destanî (*epik*) mahiyetteki *halk romanları* hakkında daha geniş malûmat veriyoruz.

¹ Anadolu Selçukluları ve Beylikleri tarihine ait şimdiye kadar neşir edilen tetkiklerin mahiyeti, bu mutaleamızı isbata kâfidir. XII-XIV. asırlar Anadolu türk cemiyetinin dinî, hukukî, içtimai ve iktisadî bünyesine dair hemen hiçbir şey yapılmamış olması, yalnız kaynakların kifayetsizliğinden değil, daha ziyade, bütün bu kaynaklar üzerinde çok dar bir görüşle çalışılmış olmasından ileri gelmektedir. Hâlbuki, içtimai tarih meselelerini görmek kabiliyetinde olan hakikî bir tarihçi, hattâ bu mahdut kaynaklardan bile, birçok yeni şeyler çıkarabilir. Eski hikâyeci vak'anüvis görüşü ile, bugünkü mânâsiyle asıl tarihçi görüşü arasındaki derin fark, işte buradadır.

I. MÜNŞEAT MECMUALARI.

[Bedreddin Rûmî, *at-Tarassul ila-t-Tavassul*; Abû Bekr Zekiyeddin Konevi, *Ravzat al-Küttâb*; Mevlânâ, *Mektûbât-ı Mevlâna* (XIII. asır.)].

Ortaçağ'daki bütün müslüman ve türk devletlerinde, devletin iç ve dış muhaberelerini idare eden *inşa divânı* dairesinde, zamanın en kudretli *münşî* yâni kâtiplerinin bulundurulması, değişmez bir usûldü. Çok geniş bir edebî kültüre, arap ve acem edebiyatlarıyla islâm ilimlerinde büyük bir ihâtaya sahip olan bu münşilerden bâzıları, arap ve acem edebiyatlarının en büyük nesir üstadlarından sayılır. Başka hükümdarlara yazılan mektupların, fetihnâmelerin, büyük vazifelere tâyin edilen devlet adamlarına verilen menşûrların, çok ağır ve süslü bir üslûpla yazılması, bilhassa XII. asırdanberi, Yakınşark devletlerinde umumî bir an'ane hükmüne girmişti. Burada islâm *chancellerie*'sinin teşekkül ve tekâmülünden, divân muhaberelerinde kullanılan dillerden, üslûplardan bahsedecek değiliz; bu, çok geniş ve başlı başına bir mevzu teşkil eder. Yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, Anadolu Selçukluları, bu hususta Büyük Selçuklular'ın *chancellerie* an'anelerine sadık kalmış, ve devlet dairelerinde *farsça*'ya çok büyük bir yer vermişlerdi. Kudretli münşiler tarafından idare edilen Konya Sultanlığı divânında, Büyük Selçuklular'da ve H*ârizmşâhlar'daki, ve sonraları daha birçok türk devletlerindeki, divân an'aneleri devam ediyordu. Bu an'anelere göre, divânlardan yazılacak her türlü yazılar için, eski büyük münşiler tarafından konulmuş -daha doğrusu, onların vücade getirmiş oldukları örneklerden çıkarılmış- bâzı kaideler vardı; her münşî, bu muayyen usûller dairesinde hususî kudretini göstermek mecburiyetinde idi. Uzun müddet herhangi bir hükümdarın muhaberelerini idare etmiş olan büyük münşiler'in kaleminden çıkan yazılar, bâzan kendileri bâzan da başkaları tarafından toplanarak, *münşeât mecmuaları* tertip olunur, yahut, hususî mecmualara edebi nesir örneği olarak kaydedilirdi. İşte, orijinalleri çoktanberi kaybolmuş birtakım diplomatik vesikalar, sırf bu mecmualar sayesinde saklanabilmiş ve zamanımıza kadar gelmiştir.

Münşeât mecmuaları, sadece "birtakım resmî vesikaları ihtiva

eden bir külliyyat,, değildir. Eğer böyle olsaydı, bunları edebî kaynaklar arasında değil, daha ziyade diplomatik kaynaklar arasında saymak doğru olurdu. Hâlbuki, büyük divân muhaberelelerini idare etmiş herhangi büyük bir münşinin *münşeât*'i, *mukaddime*, *ithâfiye*, edebî nesir ve bilhassa resmî üslûb hakkında *mülâhazalar* gibi kısımlardan sonra, *sultânîyât* adı verilen resmî veskaları, ve ayrıca *ihvâniyât* denilen - müellifin şahsına ait - hususî mektupları da ihtiva eder. Esasen, bu münşeât mecmualarının tertibinde başlıca iki gaye gözetilir: önce, kâtibin edebî kudretini göstermek, sonra da, divân hizmetinde bulunanlarla edebiyat meraklılarına, taklit etmeleri iccab eden güzel örnekler vermek. Yoksa, bu eserleri tertib edenler, *tarihî bir kaynak* vücutte getirdiklerini hiçbir zaman düşünmemişler, sadece, bedîî bir gaye tâkib etmişlerdir; H*ârizmşâh Alâeddîn Töküş devrinde onun inşâ divânının başında bulunan Bahâeddin Moḥammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin *at-Tavassul ila-t-Tarassul* adlı münşeât mecmuası buna güzel bir misâldir ¹.

Diğer bâzı münşeât mecmuaları ise, inşâ divânı'ndan çıkabilecek her türlü resmî yazıların örneklerini ihtiva eden bir nevi *formulaire* - eski tâbir ile bir Şakk mecmuası - mahiyetindedir ki, muhtelif mahiyette işler için yazılmış yüzlerce örneği ve *chancellerie*'ye ait olup - divân kâtiblerince bilinmesi lâzım olan - lâkablara, unvanlara, teşrifata ait birçok malûmatı da muhtevi olan bu eserler, doğrudan doğruya amelî bir ihtiyacı karşılamak maksadiyle yazılmıştır; bu örneklerden birçoğu, türlü türlü me'muriyetler ve vazifeler tevcihine ait hükümlerde isim yerlerinin umumiyetle boş bırakılmasından da anlaşılacağı veçhile, bir nevi inşâ kalıbları'dır ki, bilhassa *hukukî müesseseler tarihi* için bunların birinci derecede ehemmiyeti vardır: Celayirliler devrine ait olarak Moḥammed b. Hindûşâh'ın tertip ettiği *Düstûr al-Kâtib fi Ta'yîn al-Merâtib* adlı meşhur eser, isminden anlaşılacağı üzere, bu türlü münşeâtların en mükemmel bir nümunesidir ². Çok büyük bir inkişaf göstermiş olan Memlûk *chancellerie*'si, divân kâtiblerinin bu gibi mesleki ihtiyaçlarını karşılamak

¹ Bu mühim eser Ahmed Behmenyâr tarafından 1315 hicri-şemsî'de Tahran'da neşredilmiştir.

² Bâzı parçaları iptida Von Hammer tarafından -oldukça mühim yanlışlarla - tercüme ve neşir olunan (*Geschichte der Goldenen Horde*, Pesth, 1840, S.

üzere *Subh al-A'sâ* gibi inşâ san'atine ait ansiklopedik büyük eserler vücutte getirmiştir ki, başka sâhalar için bu kadar geniş bir planla yazılmış mahsüllere malik değiliz.

Umumiyetle inşâ mecmuaları hakkında bu kısa izahlardan sonra, Anadolu Selçukluları devrine ait bu gibi edebî mahsüllerden bugün elimizde neler bulunduğunu anlatalım. Şimdilik bildiğimize göre, Anadolu Selçukluları'nın mükemmel bir *inşâ dîvânı* ve muhtelif devirlerde bu dîvânda çalışmış kudretli münşileri bulunmakla beraber, yazık ki bunların mahsüllerinden pek az birşey elimize geçebilmiştir. Paris millî kütüphanesi'nde, yukarıda adı geçen *at-Tavassul* adlı münşeâtın bulunduğu cild içinde, "v. 128,, den başlayarak "v. 174,, e kadar, *Bedreddin Rûmî* adlı bir Anadolu müşsinin *at-Tarrassul ila-t-Tavassul* adlı münşeât mecmuası'ndan birtakım mektuplarla, Anadolu Selçukluları ricalinden Şâhib Şemseddin İsfahânî'nin iki mektubu ve bir kasidesi (v. 174 - 178), Rükneddin Kılıç Arslan'ın kardeşi İzzeddin Keykâvûs'a gönderdiği bir mektup (v. 181 - 182), Selçuklu ricalinden Kemâleddin Kâmyâr'a verilen menşûr (v. 182 - 184), Celâleddin Hwârizmşâh'ın Alâeddin Keykobâd'le gönderdiği iki mektup ile (v. 184-186) Alâeddin'in ona cevabı (v. 186-187) mevcut bulunuyor¹. 784 yılında *Antalya*'da istinsah edilmiş olan bu vesfkalar, görülüyor ki, hem sonraki devirlere ait hem de mahduttur. Tetkik etmediğim bu eser hakkında fazla birşey söylemek bence mümkün değilse de, münşeât sahibi *Bedreddin*'in, *Mevlânâ* ve *Kâni'* ile muasır olup büyük bir edebî şöhrete malik olduğu *Aflâki Menâkibi*'nden anlaşılan ve *Mev-*

463-516) bu eserden, daha sonra, rus müsteşriki *Berezin*'de *Atlınordu devletinin iç teşkilâtı* hakkındaki meşhur monografisinde istifade etmiş, ve daha sonra *Melioranki* ve *Barthold* gibi bâzı âlimler de birtakım yazılarında bundan faydalanmışlardır. Fakat bütün bunlara rağmen, bu eserin hukukî ve içtimâî tarih bakımlarından ihtiva ettiği çok zengin malzeme, ilim âlemine hemen tamamıyla meçhûl bulunuyor. Avrupa ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan çok güzel ve doğru yazmaları sayesinde bu eserin mükemmel bir tab'ını yapmak, türlü bakımlardan, çok faydalı olacaktır. Bilhassa İlhanlılar devri teşkilâtını öğrenmek hususunda, bu eser emsalsiz bir kaynaktır. İlhanlılar tarihini son olarak yazan *Bertold Spuler* de, *Die Mongolen in Iran* (Leipzig 1939) adlı eserinde, bundan -*Hammer*'in tercume ettiği parçalar müstesna olarak -doğrudan doğruya istifade etmemiştir.

¹ Bu tafsilâtı, *Mîrzâ Moḥammed Kazvîni*'nin *at-Tavassul*'un Paris nüshası hakkındaki mekalesinden öğreniyoruz (*Bist Makâla*, II, 194-195).

lânâ'nın ölümünde henüz hayatta bulunan Emîr Bedreddîn Yağyâ olması ihtimali vardır¹. Bunun şakirdi olup *Ravzat al-Küttâb ve Hadîkat al-Albâb* adlı farsca bir münşeât tertip eden *Şadr al-Muâtabbîb* lakablı Abû Bekr Zekiyeddîn Konevî'nin bu eserinden muhtelif nushalar, gerek Türkiye ve gerek Avrupa kütüphanelerinde mevcut olduğu gibi, bir nüsha da kendi kütüphanemde mevcut olduğundan, ileride bu eserden ayrıca bahsetmek isterim. 677 ramazanının sonlarında tamamlanan bu eserde, pek o kadar mühim resmî vesikalar bulunmamakla beraber, o devre ait bâzı ehemmiyetli kayıtlara tesadüf olunuyor.

Bu iki eser haricinde, Selçuklular devri için azçok tarihî kaynak olarak kullanılacak diğer bir münşeât kitabı, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin hususî mektuplarını ihtiva eden *Mektûbât-ı Mevlânâ*'dır. 1356 h. de İstanbul'da mukaddime ve bâzı haşiyelerle birlikte, lâkin oldukça kusurlu bir şekilde, basılan bu eser, o devrin fikrî ve manevî tarihini ve Mevlânâ'nın birçok selçuklu ricaliyle münasebetlerini göstermek bakımından ehemmiyetli olduğu gibi, o devirde birtakım ricalin taşıdıkları türkçe lâkap ve unvanları ihtiva etmek suretiyle de, mufassal *İbn Bibî tarihi*'nde Anadolu Selçukluları *titulature*'üne dair bulunan mühim kayıtları da tamamlamaktadır². XVI. asır osmanlı münşisi Ferîdûn Bey'in çok meşhur eserinde Selçuklular'a isnat edilen bâzı vesikaların tamamıyla *uydurma* oldu-

¹ Clément Huart, *Les Saints des derviches tourneurs*, I, S. 64, 285; II, 99.

² Ahmed Remzi Akyürek tarafından F. Nafiz Uzluk'un mukaddime ve notlarıyla bastırılan bu eserin tab'ındaki yanlışlıklar hakkında Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın mekalesine bakınız (*Türkiyat Mecmuası*, C. VI. S. 323-345). Mamafih bu mukaddime ve notlarda, tarihî bakımdan daha başka büyük yanlışlıklar olduğu gibi, türk *titulature*'ü hakkında hiçbir fikirleri olmayan naşirlerin türkçe unvanları çok yanlış okuyup, hiç akla gelmeyecek garib izahlara kalkmaları da bilhassa kayda lâyıktır. Meselâ, daha islâmiyetten evvelki türk devletlerinden başlayarak Büyük Selçuklular'da ve onun haleflerinde daima gördüğümüz *uluğ kutluğ bilge inanc* lâkabındaki *bilge* kelimesi beline tarzında okunarak, bundan, Bektaşî'lerdeki «eline, beline, diline sağlam olmak» düstûrunun Mevlânâ'ya ait olduğu neticesi çıkarılmıştır (*Mukaddime*, S. 16). Hâlbuki, metinde yalnız كلك، كلك kelimesi vardır ki, pek az geçen bu كلك kelimesinin de herhâlde bir istinsah yanlışlığı olduğu muhakkaktır. Bu basımın filoloji esaslarına ne kadar aykırı olarak ve ne kadar îtinâsız yapıldığı, bundan da anlaşılabilir. Bununla beraber, bu mektupların neşri, Selçuklu tarihî tetkikleri için, herhâlde kıymetli bir yardımdır.

ğunu da hatırlayacak olursak¹, bu devirden kalan *münşeât mecmuaları*'nın ne kadar az, ve bilhassa kıymetli resmî vesİKaları ihtiva etmek bakımından da, ne kadar ehemmiyetsiz olduğunu, daha iyi anlarız. XIII. asırda Konya sarayında ve divân'ında daima birçok şöhretli münşilerin hizmet ettikleri *Ibn Bibî* ve *Aksarâyî* gibi kaynaklardan anlaşıldığı halde, bu devre ait resmî vesİKalardan pek azının zamanımıza kadar gelebilmesi, telâfisi imkânsız bir kayıptır.

II. İSTİFÂ KİTAPLARI.

Ortaçağ'daki bütün müslüman türk devletleri gibi, Büyük Selçuklular'da ve Anadolu Selçukluları'nda da, devletin malî işlerine *istifâ* ve maliye me'murlarına da umumiyetle *mustavfî* adı verilir, ve *istifâ divânı*, merkezî idarenin en mühim şubesi sayılırdı. Devlet varidatının tahsili ve masraflarının ödenmesi, doğrudan doğruya bu divân tarafından görüldüğü cehetle, suiistimâllere çok müsait olan bu idare şubesinin başına, en doğru ve muktedir adamlar getirilir, bu şubede kullanılacak bütün me'murların seçilmesinde büyük bir dikkat gösterilirdi. İstifâ divânı'nda, maliye işlerinin intizamını te'min için sıkı bir kontrole tâbi muhtelif defterler tutulurdu. Yabancıların okuyup anlayamaması ve birtakım tahriflere meydan verilmemesi için, bunlarda *siyâkat yazısı* denilen ve âdeta bir nevi *şifre* mahiyetinde olan bir yazı, ve, *erķâm-ı divâniye*, -yâni divân işlerine mahsus rakamlar- denilen ve yine bir şifre mahiyetinde olan rakamlar kullanılırdı. Bu dairede hizmet eden me'murlar bu hususî şifreleri bilmek mecburiyetinde buldukları gibi, ayrıca, bu defterlerin mahiyetini ve tanzim tarzlarını, memleketin her sâhasına ait hususî *vergi kanunları*'nı, piyasada tedavül eden muhtelif paraların kıymetlerini yâni *ayar* ve *sıklet*'lerini, alım satımda kullanılan her türlü *ölçüleri* bilmeleri de lâzımdı.

Yalnız idare teşkilâtını öğrenmek bakımından değil, umumiyetle malî ve iktisadî tarih bakımlarından da çok mühim olan bu meseleler hakkında, *vekâyinâmeler*'in ara sıra verdikleri mahdud malûmatı tamamlayacak mahiyette, resmî vesİKaların azlığını ve kifayetsizliğini yukarıda göstermiştik (V. VI.). İşte, bütün bu meseleler hakkında bizi aydınlatabilecek en mühim tafsilâtı, muhtelif devirlerde yazılmış *hesap* ve bilhassa *istifâ* kitaplarında bulabiliriz. Umumî mahiyette bilgileri ihtiva eden hesap kitap-

¹ Mükrimin Halil, *Türk tarih encümeni Mecmuası*, No. 62-77, 78, 1339.

ları'nda ölçüler hakkında malûmat bulunduğu cehetle, bunlardan istifade edileceği gibi, bilhassa istiffâ kitapları, *malî idare* hakkında bizi aydınatabilecek en mühim kaynaklardır. Umumiyetle istiffâ yâni maliye işlerinde çalışan me'murlara vazifelerine ait teknik bilgiler vermek maksadiyle, eski ve tecrübeli *mustavfi*'ler tarafından yazılan bu eserlerde, ait oldukları devirlerin malî sistemine, istiffâ dîvânı'nın teşkilâtına, orada kullanılan defterlerin mahiyetine ve tanzim usûllerine, varidat ve masraf nevelerine, vergilere, maaş ve tahsisatlarla, devletin umumî bütcesine ait çok etraflı malûmat bulunur. Bir maliye me'murunun bilmesi lâzımgelen başlıca bilgileri ve istiffâ dîvânı'nda tatbik edilen usûlleri ihtiva eden bu gibi eserlerden, İlhanlılar devrine ait iki kitap elimizde bulunuyor ki, bunlardan birincisi 700 H. de 'Alâ'-i Tebrîzî tarafından yazılan *Sa'âdetnâme*¹, diğeri de XIV. asıra ait *Risâle-i Felekîye*'dir². Birinci eserin 815 de Bursa'da istinsah edilmiş bir nüshasının mevcut olması, Osmanlı maliye me'murlarının, istiffâ usûllerini öğrenmek için, İlhanlılar devri eserlerinden istifade ettiklerini göstermektedir.

İlhanlılar devrinde maliye işlerinin iranlı mustavfiler tarafından arap diliyle idare edilmesi, bunların, sair birçok şeylerde

¹ İlk defa Prof. Z. V. Toğan tarafından Konya'da (Yusuf Ağa kütüphanesi, 1756 No. da) bulunan bu eserden, onun *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti* adlı mekalesinde istifade olunmuş (Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası, I, 1930, s. 14), ve ondan alınarak B. Spuler'in *Die Mongolen in Iran*'ında zikir edilmiştir (s. 299, 468). Vaktiyle Kâtib Çelebi'nin de görmüş olduğu bu eser, Gazan Han'ın veziri Sa'deddin Moğammed b. Tâceddin 'Ali al-Sâveci'nin emri ile, oğlu Şerefeddin'e maliye ve istiffâ işlerini öğretmek için yazılmıştır; ve eserin bilhassa ikinci kısmı çok mühimdir. Müellif, ayrıca, istiffâ meseleleri hakkında *Kitâb-ı Kânûn al-Sa'âda* adlı daha büyük bir eser yazdığından da bahsetmektedir ki, henüz ele geçmemiştir.

² Z. V. Toğan, yine aynı mekalesinde, bulduğu diğer bir istiffâ kitabından (Ayasofya kütüphanesi, 2756 No. da) bahsetmektedir. *Risâle-i Felekîye* adındaki bu eser, Mazenderân'lı 'Abdullâh b. Moğammed b. Kiya tarafından 1340-1367 yılları arasında yazılıp, ölümünden sonra vezir Felek al-Ma'âlî tarafından tamamlanmıştır ki, bu ilâvede 840-884 yılları arasındaki zamana ait kayıtlara tesadüf olunmaktadır. Z. V. Toğan, bu mekalesinde, bu risâlenin Rûm, Ermen, Diyarbekir vergileri hakkındaki malûmatını nakletmiştir (s. 31-33). İlhanlılar'ın son devirlerinde (XIV. asır) Rûm memleketleri'nin malî bakımdan Orta Anadolu (*al-Vuşânîye*) ve Uclar yâni hudut memleketleri (*al-Ucât*) diye iki kısma ayrıldığı görülüyor ki, bu taksime, Hamdullâh Mustavfi gibi o devir hayat ve teşkilâtını çok iyi bilen ilhanlı müelliflerinin eserlerinde de umumiyetle tesadüf olunur.

olduğu gibi *maliye sistemi* hususunda da Büyük Selçuklular devri an'anelerinden ayrılmadıklarını gösterir. Anadolu Selçuklularının daha XII. asırdanberi birçok siyasi ve idâri müesseselerini ve idare an'anelerini Büyük Selçuklular'dan aldıklarını, ve XIII. asrın ikinci yarısından başlayarak Moğol tahakkümü altında kaldıkları zamanlarda ise, İlhanlılar'ın da esasen aynı an'aneleri devam ettirmeleri sebebiyle, maliye işlerine bakan dairelerde eski usüllerin değişmediği kolayca anlaşılır. Bunun neticesi olarak, XIV. asırda 'Irâk, İran ve Orta Anadolu'da İlhanlılar'a vâris olan devletler nasıl İlhanlılar'ın idarî ve malî an'anelerini devam ettirmişlerse, Anadolu Selçuklularının mirâsına konan Anadolu Beylikleri ve o arada Osmanlı devleti de, Konya Sultanlığı'nın - esasen İlhanlılar'dan farksız olan - malî an'anelerine sadık kalmışlardır. İşte bundan dolayı, İlhanlılar devrinde yazılmış olan *istifâ kitapları* sayesinde, Anadolu Selçuklularının malî usülleri ve vaziyetleri hakkında oldukça sağlam malûmat edinmek kabil olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

İşte bu bahsedilen *istifâ kitapları*'nın dışında olarak, bâzı inşa kitaplarında ve *chancellerie* işlerine ait geniş malûmat veren *Şubh al-A'sâ* gibi ansiklopedik eserlerde birtakım malî meselelere ait kıymetli kayıtlara tesadüf edildiği gibi¹, idarî ve malî bir *birlik* teşkil eden coğrafi sâhalardan alınan vergileri tesbit eden ve bu sebeble coğrafi bir mahiyet arzleyen *harâc* kitaplarında² da mühim malûmata rastlanır. Ekseriyetle, istifâ işleriyle meşgul salâhiyetli me'murlar tarafından yazılan bu gibi eserler arasında, me-

¹ Meselâ *Şubh al-A'sâ* müellifinin — al-'Umari'nin *Mesâlik al-Abşâr*'ından kısmen alarak-İlhanlı me'murlarının maaşları hakkında verdiği malûmat gibi. Bu parça, asıl ilk eserden alınmak suretiyle Z. V. Toğan tarafından aynı mekalesinde neşredilmiştir (s. 34 ve sonrası). Yukarıda bahsettiğimiz *Dustûr al-Kâtib*'de de, İlhanlılar ve Celâyirliler devirlerinin malî teşkilâtı, maliye me'murlarının vazife ve salâhiyetleri hakkında çok mühim malûmat vardır ki, şimdiye kadar bunlardan pek az istifade edilmiştir.

² Eski islâm coğrafyacılarında, Abbâsiler devrinde İslâm İmparatorluğu'nun umumî varidatına ve muhtelif coğrafi sâhalardan alınan vergilere ait malûmata tesadüf olunur: *Kodâma* ve *İbn Hordâdbeh*'de Abbâsî bütçesi hakkında mevcut malûmat ile, *İbn Haldûn*'un bu husustaki malûmatı, Von Kremer ve Corcî Zeydân taraflarından tetkik olunmuştur (bu sonuncunun *Medeniyet-i islâmiye Tarihi* adlı eserine bakınız: türkece tercümesi, c. II, s. 56 ve devamı, Ayrıca, A. Mez'in *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922 adlı eserine de bakınız).

selâ İlhanlılar devrine ait olarak Hâmdullâh Mustavfî'nin *Nuzhat al-Kulûb*'u, İlhanlılar'a tâbi sair memleketler arasında, Anadolu'nun muhtelif sâhalarından İmparatorluk hazinesine gelen vergi miktarları hakkında da malûmat vermektedir¹. Büyük Selçuklu sultanlarından bâzılarının, İmparatorluğun muhtelif sâhalarının coğrafî, iktisadî ve malî vaziyetleri hakkında tam ve sağlam bir fikir edinmek için, istifâ işleriyle uğraşan me'murlara hususî eserler yazdırdıklarını bildiğimiz için², İlhanlılar devrinin bu hususta da Selçuklu an'aneleri'ne sadık kaldığı görülmüyor. Kendi devirleri hakkında devletin resmî vesîkalarından istifade ederek eserlerini vücade getiren bu gibi müelliflerin, daha eski devirlere ait resmî kayıtlar'dan ve *defter*'lerden, yahut, eski maliyeciler tarafından - tabii, yine resmî vesîkalar'dan alınmak suretiyle - vücade getirilmiş birtakım *mecmua*'lardan istifade ettikleri, kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır³. Divân hizmetlerinde bulunan me'murlar tarafından yazılan bâzı vekayinâmelerde de, istifâ divânı'nın resmî vesîkalarından çıkarılmış malf malû-

¹ Bu malûmat ta Z. V. Toğan tarafından yine aynı mekalesinde iktibas edilmiştir (s. 21-27).

² Meselâ İbn al-Balhî'nin *Farsnâme*'si (GMNS, I, 1921), bu cins eserlerdendir. Sultan Moḥammed b. Melikşâh, bu eseri, *Fars* sâhasının tarihini, etnoğrafik ve coğrafî hususiyetlerini, oranın toprak mahsûllerini, mâdenlerini, yollarını, idarî teşkilâtını, burada tatbik edilen eski ve yeni kanunları öğrenmek maksadiyle yazdırmıştır (s. 3).

³ Ortaçağ islâm ve türk devletlerinin umumiyetle riayet ettikleri bir usûle göre, muayyen me'muriyetler, babadan oğula intikal suretiyle, muayyen aileler elinde kalır, hattâ, sülâlelerin değişmesi gibi siyasî hâdiseler, onların vaziyetini çok defa hiç müteessir etmezdi. Bu suretle, islâm âleminde zengin, nüfuzlu, mesleklerinde mutahassıs ve meslek ahlâkiyle mücehhez bir *me'murlar aristokrasisi* teessüs etmişti. Maliye me'muriyetlerinde de bu umumî usûle - suiistimâllere çok müsait olduğu için - daha büyük bir dikkatle riayet olunurdu. Meselâ, yukarıda bahsettiğimiz İbn Balhî'nin büyük babası, daha Selçuklular'ın ilk zamanında *Fars* vilâyetinin istifâ işlerine tâyin olunmuştu; ve torunu da yine aynı vazifeyi yapmakta idi. XIV. asırın meşhur müellifi Hâmdullâh Mustavfî de yine eski bir *mustavfîler* ailesine mensuptu. İşte bundan dolayı, bu gibi müelliflerin, yalnız kendi devirlerine değil, daha evvelki zamanlara ait birtakım resmî ve hususî vesîkalara da yabancı olmadıklarını görüyoruz. Meselâ, Hâmdullâh, Selçuklular devrinde *İrâk-ı Acem* vergi hasılatına ait babasının yazısıyla yazılmış bir *mecmua*'dan istifade ettiğini söylediği gibi, Bağdad'da malların tahriri ile meşgul iken, Halîfe Naşır li-Dinillâh devrinde *İrâk-ı Arab* vergisine ait bir *kânûn* nushası bulup istifade ettiğinden de bahsetmektedir.

mata tesadüf edildiğini ilâve edelim¹. Mamafi, bütün bu gibi edebî kaynaklar - vekayinâmeler, coğrafi eserler, inşâ kitapları - arasında, malî sistem ve vergiler hakkında en mühim ve en geniş tafsilâtı ihtiva eden eserlerin, doğrudan doğruya resmî vesikalara ve müelliflerinin maliye idaresindeki uzun tecrübelerine dayanan *istîfâ kitapları* olduğunu unutmamalıdır.

III. EVLİYÂ MENKABELERİ.

[Mevlânâ (*Sipehsâlâr* ve *Aflâkî'nin*) :
Baba İlyâs Horasânî, Mahmûd Hayrânî; Hacı Bektaş; Hacım Sultan,
Ahi Evren, Hârûn Velî, Kaygusuz Menakıbnâmeleri (XIV. asır.)]

XI-XIII. asırlar esnasında islâm âleminde *tasavvuf* cereyanı kuvvetlenince, bâzı büyük pîrler'in isimlerini taşıyan ve onların medfenleri etrafındaki büyük tekye'ye (*hânkâh*) bağlı sair birtakım tekyeler kurarak çok geniş sâhalara yayılan *tarikâtlar* meydana çıktı; ve bu arada her tarikâte mahsus olarak hususî bir edebiyat da teşekkül etti. Kendilerine mahsus renk ve şekillerde kostümlere ve külâhlara, hususî birtakım âyin ve erkânlara, *zikir* tarzlarına, *duâ* formüllerine malik olan bu türlü türlü tarikâtlarin edebiyatlarında, kendi *Pîr*'lerine yâni ilk kurucularına ve tarikâtin inkişafında kuvvetli rolleri olan sair büyük şahsiyetlere ait menkabe kitapları, derhâl çok büyük bir ehemmiyet kazandı. Garp tarihçilerinin, Ortaçağ garp edebiyatlarında da pek ehemmiyetli bir yer tutan *légende hagiographique*'lerden tarihî bir kaynak olarak ne büyük istifadeler te'min ettikleri malûmdur²; Ortaçağ

¹ Meselâ, İlhanlılar devri için Vaşşâf'da, Reşid eddîn'de, sonra XIV. asır başlarında Anadolu için Aksarayî'de bu hususta mühim kayıtlara tesadüf olunur. Mamafih bunlar, yukarıda bahsedilen *istîfâ kitapları*'ndaki malûmat ile mukayese edilecek kadar zengin değildir. Esasen mahdut olan bu muhtelif mahiyette edebî kaynaklardaki malûmatın birbiriyle birleştirilmesi sayesinde, *malî idare* ve *vergiler* hususunda az çok sarîh bir fikir edinmek kabil olacaktır.

² Bu hususta şu mükemmel esere bakınız: Hippolyte Delehaye, *Les Légendes hagiographiques* (Bruxelles 1927). Bizans tarihiyle uğraşanlar, ellerindeki sair kaynakların azlığından dolayı, oldukça zengin bir mahiyet arzeden bizans evliya menkabelerinden geniş nisbette faydalanmışlardır. Hâlbuki, Anadolu tarihinin birçok meseleleri gibi *dini tarih* meseleleri de - bizim bu hususta neşir edebildiğimiz bâzı tetkikler müstesna olmak üzere - tamamiyle ihmâl edilmiş olduğundan, Anadolu evliyasına ait menakıb kitaplarından bugüne kadar lâyıkıyla istifade edilememiştir.

müslüman ve türk tarihinin birçok karanlık noktalarını aydınlatmak hususunda, evliya menkabelerine ait oldukça mebzûl birtakım kaynaklardan istifade etmek meselesi, şimdiye kadar her nedense ihmâl olunmuştur. Göreneğe bağlı tarihçilerin tarihî kaynak mefhumunu çok dar bir mânâda anlamaları, bu hususta da en büyük âmilidir sanıyorum.

XII-XIV. asırlar Anadolu evliyasına ait olarak doğrudan doğruya Anadolu'da yazılmış kitaplar pek mebzûl olmamakla beraber, bunların bir kısmı bugüne kadar hemen hemen meçhûl kalmış, malûm olan ve hattâ neşir edilen bâzı menâkıb kitaplarından ise daha pek az istifade edilebilmiştir. Bunların en başında, Mevlevîlik tarikatine ait iki eseri zikredeceğiz: Mevlânâ, Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi gibi mevlevî büyüklerinin menkabelerini ihtiva eden *Sipehsâlâr Menâkibi*, daha çok zaman evvel türkçeye çevrilerek neşir edildiği gibi, bundan biraz sonra yazılmakla beraber daha zengin malûmatı ihtiva eden Aflâkî Dede'nin *Menâkıb al-Ârifin*'i de 1918-1922 de fransız müsteşriki Cl. Huart tarafından fransızcaya çevrilerek bastırılmıştı¹. Mamafih, samimi bir mevlevî olan *Sipehsâlâr* mütercimi bunun tarihî bir kaynak olacağını hiç aklından geçirmedeği gibi, *Aflâkî*'nin fransız mütercimi de, bunun, daha ziyade dinî psikoloji bakımından ehemmiyetini düşünerek bu tercüme yapılmış, ve ancak sonradan *tarihî kaynak* olarak da büyük kıymeti olduğunu anlayarak, *Journal asiatique*'de neşrettiği küçük bir mekalede, bu eserden aldığı bâzı malûmatı

¹ Bu mevlevî menâkıbnâmeleri hakkında yukarıda malûmat vermiştik (s. 383). Doğrudan doğruya mevlevî ricalinin kerâmetlerini tasvir ve hikâye eden bu eserler, her şeyden evvel, tarihî propaganda maksadiyle yazılmakla beraber, tarihî hakikatten büsbütün ayrılmış değillerdir; ve müellifler, yaşadıkları içtimai muhit çok doğru ve çok canlı bir surette aksettirmişlerdir. Yüksek sınıflara mahsus olarak yazılmış olan ve tarihî kıymetleri hiç şüphe götürmeyen bu edebî mahsûllerle, halk arasında yaşayan ve «bir yığın masal unsurlarıyla karışarak, tarihî hüviyetini büsbütün kaybeden menkabelerin sonradan toplanmasıyla» teşekkül etmiş halka mahsus menâkıb kitaplarını, birbirinden tamamiyle ayırmak lâzımdır; işte biraz aşağıda bahsedeceğimiz *Bektaşî menâkıbnâmeleri*, bu ikinci kısma dahildir. Mevzuları itibariyle aynı kadro içinde gösterdiğimiz bu iki türlü menâkıbnâmeleri, tarihî kaynak olarak, birbirinden tamamiyle ayırmak, ve daha ziyade *tarihî* mahiyette olan birinci kısım eserleri büyük bir emniyetle kullanmak kabil olduğu hâlde, asıl *menkabe* mahiyetinde bulunan ikinci kısım mahsûllerin çok büyük bir ihtiyatla ve en sıkı bir tenkidde tâbi tutularak kullanılabilceğini unutmamak lâzımdır.

neşir etmişti¹. *Aflâkî Menâkıbı*'ni tarihî kaynak olarak ilk defa kullanan, onun Eşref oğulları hakkında verdiği malûmatı iktibas ve neşir eden Âlî Bey'dir². Daha sonra, ben de bu eserin Anadolu Beylikleri ve bilhassa Aydın oğulları tarihini aydınlatan parçalarından ve Bektaşilik tarihi'ne ait çok kıymetli malûmatından faydalanmışım³. Yalnız, sırası gelmişken, şu noktayı ehemmiyetle tebarüz ettirmek isterim: Şimdiye kadar bu menâkıb kitabından edilen istifade, daha ziyade *généalogie*'ye ve *siyasî tarih*'e munhasır gibi kalmıştır; hâlbuki, dinî ve içtimai tarih bakımlarından, bu eser, emsalsiz bir kaynaktır. Anadolu'nun XIII - XIV. asırlardaki iç hayatını, şehir ve köy teşkilâtını, göçebelere hususiyetini, içtimai sınıflar arasındaki münasebetleri, dinî cereyanları, iktisadî şartları, kıyafetleri, an'aneleri anlatmak hususunda, başka hiçbir tarihî vesîka bununla ölçülemez. Tetkik ettiğim birtakım meselelerde, *Aflâkî*'nin, kitâbelerle ve daha başka sağlam kaynaklarla tamamiyle tevafuk ettiğini gördüğüm için, bu menâkıb kitabının, çok defa müellifin doğrudan doğruya görüp işittiklerine dayanan ve birtakım vekayinâmelerden çok daha itinalı bir surette vücade getirilen birinci derecede ehemmiyetli bir kaynak olduğunu söyleyebilirim.

XIII - XIV. asırlarda Anadolu'da büyük şöhret kazanmış Baba İlyâs Horasânî, Hacı Bektaş Veli, Seyyid Maḥmûd Ḥayrânî, Hacı İbrahim Sulṭan, Aḫî Evren, Seyyid Hârûn Veli, ve daha bu gibi mühim şahsiyetler hakkında da ayrı ayrı *menâkibnâme*'ler yazılmış olduğunu biliyoruz. Bu asırlar esnasında bütün Anadolu sâhasında birçok *tekye*'ler ve *türbe*'lerin ve menkabeleri buralara bağlı birçok mühim şahısların mevcudiyeti, sonra, türlü türlü isimler altındaki birtakım derviş zümreleri'nin büyük propagandaları göz önüne alınacak olursa, bunlardan başka birçok menâkıb kitaplarının yazılmış olduğuna da kolayca hüküm olunabilir. Mevcudiyetlerini kat'î olarak bildiğimiz bu menâkıb kitaplarından bâzıları - Hacı Bektaş, Hacı Sulṭan ve Aḫî

¹ *De la valeur historique des mémoires des derviches tourneurs*, Journal asiatique, Tome XIX, avril-juin 1922, s. 308 - 317.

² Âli, *Eşref oğulları hakkında birkaç söz*, Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası, No. 28, 1330, c. 251-256.

³ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, Türkiyat Mecmuası, II, 1928. Bektaşilik için (s. 383, Not 3) deki eserime bakınız.

Evren'e ait olanlar - basılmışsa da¹, Seyyid Hârûn Velî ve Kaygusuz menâkıbnâmeleri henüz basılmamıştır². Diğerlerine gelince, bunlardan bâzılarının mevcudiyetini - meselâ *Şağâyıķ-ı Nu'mâniye* gibi-bâzi biografik kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Bu mekaleler silsilesinde, XII - XIV. asırlar Anadolu tarihinin başlıca *hagiographique* kaynaklarından ayrıca tafsilâtiyle bahsedeceğimiz için, şimdilik burada uzun uzun bahse lüzum görmüyoruz. Ancak, her şeyden evvel şunu söyleyelim ki, yukarıda bahsettiğimiz - bu gün elde mevcut - menkabe kitapları, tarihî kıymet bakımından, *Aflâkî* ile mukayese edilecek mahiyette şeyler değildir. Meselâ *Hacı Bektaş*, *Hacım Sulţan*, *Kaygusuz menkabeleri* gibi Bektaşilik edebiyatına ait mahsûller, baştan başa *surnaturel* unsurlarla dolu olup, tarihî bir hüviyet arzetmekten uzaktır; *Ahi Evren* ve *Seyyid Hârûn Velî* menkabeleri bunlara nazaran daha ziyade tarihî bir mahiyet taşıyorlarsa da, verdikleri malzeme itibariyle oldukça fakirdirler. Anadolu'da yazılan bu muhtelif menakib kitaplarının iç bünyelerindeki bu derin ayrılığın sebeplerini burada izaha çalışmak çok uzun sürer. Şimdilik yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, teşekkül tarzlarını iyice anladıktan sonra, sıkı bir tenkid süzgecinden geçirmek şartıyla, tarihî mahiyetten en ziyade uzak ve âdeta bir nevi *halk romanı* mahiyetinde olan menâkıb kitaplarından bile, fikrî ve içtimâî tarih bakımlarından faydalanmak mümkündür³. Menâkıb kitaplarının tarihî kaynak olarak kullanılmasını şüphe ile karşılayan bâzi âlimlerin, bunları tenkidsiz bir surette kullanmış olan eski kronikcilerin ve biyoğrafların kitaplarını "eninanlıca tarihî vesikalar," mahiyetinde telakkîyi

¹ *Kerâmât-ı Ahi Evren*'den yukarıda bahsetmiştim. *Hacım Sulţan Vilâyetnâmesi*, R. Tschudi tarafından *Türkische Bibliothek*'in 17 ncisi olarak neşir edilmiştir; *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi* ise, Erich Gross tarafından, yine aynı külliyyatın 25 ncisi olarak neşir olunmuştur.

² Bu iki eser, yazma olarak hususî kütüphanemizde bulunuyor. Seyyid Maḥmûd Ḥayrânî'ye ait bir menâkıb kitabının mevcut olduğunu haber aldım da, şimdiye kadar bir nushasına tesadüf edemedim. Âşık Paşazâde Elvan Çelebi'nin Baba İlyâs Ḥorasânî'ye ait bir menâkıb kitabı yazdığı, bâzi anonim osmanlı tarihlerinde kaydedilmekte ve ondan bâzi nakillerde bulunmaktadır (Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s 64). *Şağâyıķ-ı Nu'mâniye tercümesi*'nde de aynı kaynaktan - doğrudan doğruya veya dolayısıyla - istifade edilmiş olduğu anlaşılıyor.

³ Biraz aşağıda Tarihî romanlar hakkında verilen izahata bakınız.

etmeleri, daha vaktiyle de göstermiş olduğum gibi, çok tuhaf bir hâdisedir¹. XIII-XIV. asırlardaki Anadolu evliyası'na ait olarak, sonraki zamanlarda yazılmış olmakla beraber bâzı eski kaynaklardan istifade edilerek vücuda getirilmiş, birtakım *biyografik* ehemmiyetli eserler daha varsa da, burada onlardan -hattâ en kısa bir şekilde bile- bahse lüzum görmüyoruz.

IV. TARİHİ ROMANLAR.

[İbn 'Alâ, *Dânişmendnâme* (XIII. asır.);
Abu' Hayr Rûmî, *Saltuknâme* (XV. asır.)]

İslâm edebiyatlarında, *kâfirler* elinde bulunan büyük kıt'aların müslüman mücahitleri tarafından fethini tasvir eden, yahut, kahramanlıkları ve zaferleriyle halk muhayyelesinde derin izler bırakmış kahramanların isimleri ve menkabeleri etrafında toplanan birtakım halk hikâyeleri mevcuttur. *Hamzanâme*, *Bağtâl nâme* gibi Anadolu Türkleri arasında çok eski zamanlardan beri yayılmış olan bu hikâyeler arasında bilhassa bir tanesi vardır ki, doğrudan doğruya Anadolu'da doğması ve mevzuu bakımından da Dânişmendliler hânedânı ile alâkalı olması itibariyle, dikkatimizi çekmeğe lâyıktır. Bahsetmek istediğimiz bu eser, bir halk romanı'ndan başka bir şey olmadığı hâlde, kullandıkları kaynakların tenkidini düşünmeyen eski ve yeni birçok tarihçiler tarafından âdeta bir vekayinâme gibi kullanılan *Dânişmendnâme* adlı meşhur eserdir. *Kışşa-i Melik Dânişmend* veya *Kışşa-i Dânişmend Gazi* namıyla

¹ Tarihî kaynak olarak yüksek ehemmiyeti, en sıkı tarihî tenkidler neticesinde kat'î olarak anlaşılan *Aflâkî Menâkıbı*'nin Hacı Bektaş hakkındaki mühim kayıtlarını şüphe ile karşılayan ve bunun bir *interpolation* yâni «sonradan yapılmış bir ilâve» olması ihtimalini ileri süren H. H. Schaefer, elde mevcut eski nüshaların ve XVI. asırdaki eski türkçe tercümelerin hepsinde bu kayıtların bulunduğunu hiç düşünmediği gibi, bunun, bu husustaki malûmatımıza tamamiyle uygun olduğuna da dikkat etmiyerek, tamamiyle hayalî ve mevhum şüphelere kapılıyor. Onu bu yersiz şüpheye sevkeden şey, *Aflâkî Menâkıbı*'nin «Bektaşilik aleyhtarı bir mevlevî kitabı» olmasıdır. Hâlbuki yine o, bu tenkidi ihtiva eden mekalesinde, *Şekâyık tercümesi*'ni «tamamiyle inanılacak tarihî bir kaynak» saymakta tereddüt göstermiyor (*Orientalistische Litteraturzeitung*, 31 jahrg. No. 12, 1928, s. 1038-1057). İşin en tuhaf tarafı, XVI. asıra ait olan bu meşhur biyografi kitabının, bilhassa XIII-XIV. asırlara ait Anadolu evliyası'ndan bahsederken, Aflâkî'nin eseriyle kıyas edilemeyecek derecede efsanelerle dolu birtakım menâkıb kitaplarından nakillerde bulunduğunu hiç hatırlama getirmemesidir! Ayrıca bakınız: *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 122-123.

mâruf olan bu eser, Garb'da ve Türkiye'de muhtelif yazma nushaları bulunduğu hâlde¹, şimdiye kadar hususî bir tetkika mazhar olmamıştır². Th. Houtsma, *muhtasar ibn Bibi* neşrinin mukadimesinde, bunun tariht değil, menkabevi mahiyetini göstermiş, rus müsteşriki Smirnov ise 1908 de çıkan bir mekalesinde, *Petersburg*'daki nushanın dil bakımından eskiliğini - yâni, hiç olmazsa XIII. asıra ait olacağını - tesbit etmiş idi³. Ben de *Türk edebiyatı Tarihi*'mde, bu esere ayırdığım birkaç sahifede, bunun "Bağtal Gazi menkabelerinin bir devamı mahiyetinde olup, *ideoloji* bakımından ondan ayrılmayacağını, yalnız, masal unsurlarının bu sonuncuda daha az olduğunu,, söylemişim⁴.

¹ İstanbul'da Millet kütüphanesi'nde (tarih kısmı, No. 685) *Niksar*'da mevcut nushadan 1328 de istinsah edilmiş yeni bir nusha, yine İstanbul Şehir kütüphanesi'nde M. Cevdet kitapları arasında 1016 da istinsah edilmiş diğer bir nusha vardır. Leningrad umumî kütüphanesi'ndeki eksik nusha 1032 tarihlidir (Dorn, *Catalogue des manuscrits*, No. DLXXVIII). Paris'de Millî kütüphane türkçe yazmaları arasında 317 numaradaki nusha, 985 de istinsah edilmiş olup 18X25,5 santimetre büyüklüğünde 181 varaktan ibarettir; nazım ve nesir ile yazılmıştır ve müellifi de tasrih edilmemektedir (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Tome I, Paris 1932, S. 136). Hâlbuki, *Niksar* nushasında, eserin Çelebi Mehmed I. devrinde Tokatlı Hasan bin 'Ali tarafından yazıldığı tasrih edildiği gibi, 'Âli, *Mirkât al-Cihâd*'ında, bunun Murad I. devrinde ve onun emriyle Tokat dizdarı 'Arif 'Âli tarafından yeniden kaleme alındığını ve buna esas olan nushanın da 642 de Sultan İzzeddin Keykâvüs II.nin emriyle onun münşisi İbn-i 'Alâ' tarafından yazılmış olduğunu söyler. Kâtib Çelebi de *Keşf-üz-Zunûn*'da 'Âli'nin ifadesini tekrar etmektedir. Murad I. devrinde Tokat Osmanlılara ait olmadığı için, bunun Murad II. olması daha akla yakındır. Osmanlı müverrihi Cennâbî de, eserin müellifi olarak, Tokatlı İbn-i 'Âli'yi gösterir. Hususî kütüphanemizdeki nushada bu hususlarda hiçbir kayıt yoktur.

² Bu hususta yalnız *Türk edebiyatı Tarihi* adlı kitabımızda biraz malûmat vardır; Leningrad nushasını tetkik etmiş olan rus müsteşriki Smirnov, *Çelebi kelimesinin menşei ve mânâsı* hakkındaki bir mekalesinde, bu eserden pek sathi bir surette bahsetmişse de (*Zapiski*, XVIII, 2, S. 25 - 31), epey mühim yanlışlarla dolu olan bu mekale, hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir.

³ Th. Houtsma'nın bu doğru mütaleasına rağmen *Dânişmendnâme*'den istifade eden 'Âli, Cennâbî ve Hezârfen Hüseyn'in eserleri, bu hususta bir kaynak olarak kullanılmıştır.

⁴ Dânişmendliler'in ve bilhassa büyük kahraman Dânişmend Ahmed Gazi'nin şahsiyeti etrafında toplanan *Dânişmendnâme*'ye göre, Ahmed Gazi, Seyyid Bağtal ile Malatya Emiri Ömer'in torunlarından. Bu eser, böylece, Anadolu fethi destanının *Bağtalnâme*'yi tâkib eden ikinci daire'sini (*cycle*) teşkil ediyor. İdeoloji bakımından, bu iki destan'ın kahramanlarını

'ARİF 'ALİ,
DÂNIŞMENDNÂME
[XV. ASIR.]

Gerek doğrudan doğruya eserden, gerek bu hususta malûmat veren sair kaynaklardan öğrendiğimize göre, Anadolu'nun ilk büyük fâthihlerinden olan Melik Dânişmend Ahmed Gazi'nin kahraman şahsiyeti ve Anadolu'daki gazâları hakkında, daha XII. asırda, Anadolu halkı arasında *destanî* rivayetler dolaşıyordu; XIII. asırda Selçuklu sultanları Anadolu'yu kendi hâkimiyetleri altında birleştirdikten sonra, bir zamanlar çok kuvvetli rakipleri sayılan Dânişmendliler ailesinin son prenslerine karşı lutufkâr bir siyaset tâkib ettiler; Seyyid Gazi'deki Baştal türbesi'nin inşası bu devre rastladığı gibi, *Dânişmendnâme*'nin tertibi de gene bu sırada oldu ¹. İlim ve san'ate karşı alâkasız kalmayan İzzeddin Keykâvûs II. nin emri ile onun münşisi İbn 'Alâ, Dânişmend Gazi rivayetlerinin en doğrularını toplayarak *türk dili* ile bu eseri vücade getirdi. Murad II. devrinde, onun teşvik ve himayesiyle, millî an'anelerin tekrar canlandırılmasını hedef tutan fikrî ve edebî faaliyetler esnasında, *Tokat* kalesi dizdârı 'Ali, hükümdarın emriyle, manzum parçalar ile süslediği bu eser on yedi meclis üzerine yeniden tertip etti. Müellif, İbn 'Alâ'nın eski eserinden bahsederken, bunun "eski, karışık, tertibsiz olduğunu, ve diline âdetâ *türkcce* denilemeyeceğini,, söyler ki, dildeki bu eskilik (*archaisme*) izleri, 'Ali'nin XVI. asır sonlarında istinsah edilmiş nüshalarında bile açıkca göze çarpmaktadır.

XVI. asırın tanınmış tarihçisi Gelibolu'lu 'Alî, bu halk romanını esas tutmak üzere *Mirçât al-Cihâd* adlı küçük bir Dânişmendliler tarihi vücade getirdiği gibi, *Füşûl-i Hall-ü-Akd* adlı küçük eserinin Dânişmendliler kısmında da yine bu tarihî romanı bir kaynak olarak kullandı. Mamafî, bu mühim menkabeler

biribirinden ayırmak, hemen hemen imkânsız gibidir. Ahmed Gazi de, tıbbî dedesi Baştal Gazi gibi, tamamiyle dinî bir ideâl, yâni *gazâ ve cihâd* ideali taşıyan, kazandığı ganîmetlerden kendine pay almayan, akla sığmaz kahramanlıklar gösteren bir alp, bir gazi'dir. Rüyasında sık sık dedesini veya Peygamberi görür; daima *Bağdad*'daki Abbâsî Halifeleri ile münasebette dir. Öldüreceği düşmanı önce islâm dinine davet etmek âdetidir. Trabzon Rumları ve Gürcüler, daimî düşmanlarıdır. Kendisi gibi bütün ordusu da şarapda, eğlenceden, müslümanlığa uymayan şeylerden kaçınır. Türkler arasında hâtırası asırlarca saklanan Horasanlı Abû Müslim'in ve Baştal'ın bayrakları, Dânişmendliler ordusunda daima taşınır (*Türk edebiyatı Tarihi*, s. 304—305).

¹ Buna iptida P. Wittek dikkat etmiştir; bakınız; *Der Islam* XX, 1931, S. 503.

mecmuasını *tarihî kaynak* olarak kullanmakta 'Âlt yalnız kalmamış, Cennâbî ve ondan naklen Hezâr fen Hüseyn efendi gibi en inanılabilecek tarihçiler de aynı hatâyı tekrarlamışlardır. Dânişmendli sikkeleri hakkında hakikaten mühim bir monografi yazan Casanova ile¹, *İslâm Ansiklopedisi*'nde bu sülâle hakkında güzel bir hülâsa neşir eden J. H. Mordtmann, ve en sonra da J. Laurent² gibi âlimler, Hezâr fen'in *Dânişmendnâme*'ye dayanan malûmatından, mahiyetini az çok bilmekle beraber, yine istifade etmişlerdir.

Anadolu'da asırlarca, yalnız bir kahraman değil fakat bir velf sıfatiyle de, tebci olunan ve menkabeleri halk arasında yaşayan Dânişmend Ahmed Gazî'ye ait bu edebî eserden, yahut buna benzer eserlerden, tarihî bakımdan da istifade etmek mümkündür. Bu türlü eserlerin mahiyeti, ne zaman ve nasl tesbit edildiği anlaşıldıktan sonra, tıpkı *evliya menkabeleri* için yapıldığı gibi, sıkı bir tenkiyd'ten geçirmek ve tarihî vesikalarla karşılaştırmak suretiyle, bunları yaratan ve yaşatan içtimaî muhitin ideolojisini, yaşayış şartlarını, hülâsa, maddî ve mânevî bünyesinin birtakım hususiyetlerini öğrenmek daima kabildir.

Tarihî tenkiyd'e riayet edilmek şartıyla, bu gibi halk romanlarından neler çıkarılabileceğine küçük bir misâl verelim: bu eserden anlaşıldığına göre, XII-XIV. asırlardaki Anadolu gazileri, cihâda giderken, Abû Müslim, Baştal Gazi gibi, hâtıraları Anadolu Türkleri arasında daima yaşayan, islâm kahramanlarına ait oldukları rivayet edilen *gazi bayrakları* taşıyorlardı; elimdeki bir *Dânişmendnâme* nushasında, bunlardan başka, ordunun önünde seyidlerin ve şeyhlerin, yalın ayak dervişlerin de bulunduğu, ve Abû İshâk alemlerinin de taşındığı zikrediliyor³. Dânişmend Gazi'nin

¹ P. Casanova, *Revue Numismatique*, 3e série XII, 1894, S. 307, 433; XIII, S. 1895, 389; XIV, 1896, S. 210 - 306.

² J. Laurent, *Sur les Emir danişmendites jusqu'en 1104*, *Mélanges Iorga*, Paris 1933, S. 499 - 506.

³ Bu küçük fakat çok mühim parçayı olduğu gibi neşrediyoruz:

Çü şubh-irdi zemîn-ü-âsmânı
Çü dağlar bâşı altun tâc-üründü
Yine islâm çerisi durmuş-îdi
Gazîler kâmu işlârın kılıblar
Pes evvel yürüdü Seyyid-i sâdât
Dağî bürehne serpâ nice dervîş

Güneş nûrına garq-itti eihânı
Kamû Şehrâ sarû dîbac büründü
Atâ binüb yarâğın görmüş-îdi
İşit niceâsı düzüldü Alı b(p)'lar
Meşâyihzâde ve ehl-i se'âdât
Yurûdi onlarunla yâd-ü-biliş

ordusundan bahsedilirken verilmekle beraber ona ait olamayacağı ilk düşünüşte pek tabii görülen bu tafsilât, Murad II. devrindeki *osmanlı* ordusuna ait olabileceği gibi, İzzeddin Keykâvûs II. zamanındaki *selçuklu* ordusuna da ait olabilir. Acaba bu iki ihtimâlden hangisi daha kuvvetlidir? Bu tafsilâtı veren manzum parçanın, eserin ilk yazılışında mevcut olmayup, bunun XV. asırdaki osmanlı müellifi tarafından ilâve edildiği kuvvetli bir ihtimâ olarak düşünülebilir; çünkü, bu asırda, osmanlı ordularında derviş zümreleri'nin bulunduğunu bildiğimiz gibi, bilhassa, büyük iran mutasavvıfı Abû İshâk Kâzerûnî tarikatine mensup olup *İshâkîler* namı altında Anadolu'da mühim bir zümre teşkil eden mücâhit dervişlerin, kendilerine mahsus bayraklarla, harplere iştirâk ettikleri de meçhulümüz değildir¹. İşte, *Dânişmendnâme* nüshasındaki parça, bu bayrakların altın başlı olup üzerlerinde altın sırma ile نصر من الله وفتح قريب işlenmiş olduğunu bize öğretiyor. "*İshâkî* dervişlerinin daha XIII. asrın başlarında Anadolu'ya yerleşdiklerine,, ait yerli kaynaklarda şimdiye kadar hiçbir kayda tesadüf edilmemekle beraber, bu mücâhit dervişlerin Selçuklular devrinde Türk-Bizans hudutlarındaki daimî gazâlara iştirâk ettiklerini kat'î olarak bildiğimizden, yalnız İzzeddin Keykâvûs II. devrinde değil, hattâ Dânişmend Gazi maiyyetindeki ordularda dahi bunların bulunmaları, hiç te imkânsız değildir. Yalnız, bunların bayrakları hakkındaki tafsilât, belki de, muharririn XV.

Başı altun 'alemler elleründe
Bu âyet yazılıdır her 'alemde
Abû İshâk'ın idi ol 'alemler
Pes-oku sen dahî *Naşrun min-Allâh*
Dahî hem okıgil *Feth-ün kartb'i*

Hudâ'nun zikri herdem dilleründe
Ki gören ökuyan ola selemde
İşit altunla nê yazmış kalemle
Ki nuşrat vîre mü'minlêrê Allâh
Ki kahr-ide Hudâ *Ehl-i-Şalîb'i*

Bu parça, XV. asrın ilk yarısındaki türk nazımının güzel örneklerinden biri sayılabilir; tarihî kıymeti ise, edebî kıymetinden de yüksektir.

¹ İran'da daha fazla *Kâzerûnîye* yahut *Mürşidiye* diye şöhret kazanan bu eski tarikat ve onun Anadolu'da yayılışı hakkındaki ilk tetkik şu mekalemizdir: *Abû İshâk Kâzerûnî und die Ishâqî - Dervische in Anatolien, Der Islam, Band XIX, Heft 1-2, 1930, S. 18-26.* Tarikatın piri olan Abû İshâk Kâzerûnî'nin mekâbelerine ait *Firdevs al-Mürşidiye* adlı mühim eser, *Bibliotheca Islamica* külliyyatı arasında neşir edildiği cehtle, bu hususta daha esaslı tetkikler icrası kabil olacaktır. Gerek bu esere, gerek muhtelif tarihî kaynaklarda tesadüf ettiğimiz oldukça mebzûl yeni malûmata dayanarak, bu tarikatın inkişaf tarihi ve bilhassa Anadolu'daki rölü hakkında yeni bir tetkik neşredebiz.

asırdaki şahsî müshahedelerine göre verilmiş olabilir. İşte şu küçük misâlde açıkça gösteriyor ki, bu gibi tarihf mahiyetteki romanlardan bile, yardımcı bir kaynak olarak, istifade edilmek imkânları yok değildir. Eğer elimizde, bu eski eserin bütün nus-halarının karşılaştırılmasıyla yapılan tenkidli bir neşir mevcut olsaydı, bu imkân, şüphesiz daha büyük olurdu.

Anadolu'nun alp gazîlerine ait destanî (*epik*) mahiyette halk hikâyelerinin *Bağtânâme* ve *Dânişmendnâme*'yi tâkib eden üçüncü *cycle*'i olarak, *Saltuknâme*'yi gösterebiliriz. Anadolu'da ve bilhassa Rumeli'de müslümanlığı yayan büyük kâşân ve velî sıfatlarıyla asırlarca tebcil olunan, şahsiyeti etrafında yalnız müslümanlar değil *Balkan hristiyanları* arasında bile hususî bir *culde* teşekkül eden, türk hâkimiyetinin ulaştığı birçok sâhalarda müteaddit tekyelerine, medfen ve mekamlarına, hâtıralarına tesadüf edilen *Sarı Saltuk* (Saltık, Saltık) hakkında, XIII. asır sonlarından başlayarak XIV-XV. asırlarda birçok menkabeler vücade geldiği malumdur. Daha XV. asırda, Yazıcıoğlu 'Ali'den başlayarak İbn Kemâl ve Seyyid Loğmân gibi birtakım osmanlı tarihçileri tarafından menkabelerinden bahsolunan, ve XVII. asırda Evliya Çelebi tarafından - bir kısmı *mahallî rivayetler*'den, diğer bir kısmı da *yazılı eserler*'den¹ istifade edilmek suretiyle - tesbit edilen *Sarı Saltuk menkabeleri*'nin ehemmiyeti, aşağı yukarı bir asırdanberi bâzı tarihçilerin gözünden kaçmamışsa da², *vekeyinâme*'ler-

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin birçok yerlerinde, *Sarı Saltuk*'a ait mekamlardan ve onun menkabelerinden bahsettiği gibi, bu hususta Yazıcıoğlu ile Ken'an Paşa'nın birer *menakubnâme* yazmış olduklarından da bahseder; ve Ken'an Paşa'nın, nazm ve nesir karışık olarak 40 cüz'den mürekkep olan bu eserini yazmak için, *Mohammediye* müellifi meşhur Yazıcıoğlu Mehmed efendi'nin eseriyle, *Fütühât-ı Tohtamış Han* adlı Kırım'a ait diğer bir eserden istifade ettiğini söyler. Seyyid Loğmân, doğrudan doğruya Yazıcıoğlu 'Ali'nin *Selçuknâme*'sinden istifade etmiştir ki, Münecimbaşı da *Câm-i 'al-Düvel*'inde yine aynı kaynaktan bu malûmatı iktibas etmiştir. Daha İbn Bağûta zamanında *Baba Dağı*'nda türbesi ve menkabeleri mâruf olan bu kahramana ait birtakım rivayetler, XIV. asırda *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'ne girmişti; ve XV. asırdan başlayarak, *Sarı Saltuk* artık Bektaşîlerin büyük velilerinden biri olarak telâkkî olunuyordu.

² Selçuklu Sultanı İzzeddin'in İstanbul'a Paleoloğlar sarayına iltica-sından sonra, 662 de Anadolu'dan birtakım Türk aşiretleri'nin Rumeli'ye geçerek Bizans hizmetine girmeleri, sonra bunların *Dobruca* sâhasına yerleşmeleri, ve

deki bâzı küçük kayıdlarla *menakıbnâme* 'lerdeki bâzı parçalar ve *Evlıya Çelebi* 'deki rivayetler müstesna olmak üzere, başka malzemenin ele geçmemesi, ve Sarı Saltuk'un mürtedi olan *heterodoks* türk dervişi meşhur *Barak Baba* hakkında ilim âlemince hemen hiçbir şey bilinmemesi¹, Smırnov'un daha elli sene evvel mevcudiyetinden bahsettiği *Saltuknâme* hakkında başka neşriyatta bulunulmaması², gerek Sarı Saltuk hakkında, gerek mevcudi-

daha sonra bunlardan bir kısmının Kırım'a ve Anadolu'ya dönmeleri hakkında müs-lüman ve Bizans kaynaklarında mevcut haberlerden bahseden birçok tarihçiler, bu münasebetle Sarı Saltuk'dan da bahsederler. Lâkin, doğrudan doğruya ona ait etraflı bir tetkik yapılmış değildir. J. Deny birkaç küçük yazısında ondan bahsetmiş, F. W. Haslueck, avrupalı seyyahların eserlerinde ona ait halk rivayetlerini toplamış, ve bizim *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919 s. 63-65) adlı eserimizde ise buna ait küçük bir hulâsa neşredilmiştir. F. Babinger, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Sarı Saltuk maddesinde bütün bu malûmatı hulâsa etmiş de, Evliya Çelebi'ye istinad ederek, «Sarı Saltuk'a *acem* lâkabının verildiği» hakkındaki iddiası, Evliya'da Şah İsmail Şafevî'ye ait bir fıkrayı (c. 3. s. 244) yanlış anlamasından ileri gelmiştir. Yine burada *İlk Mutasavvıflar*'ın 1922 de intişar ettiği ve Sarı Saltuk hakkındaki malûmatın da yalnız Evliya Çelebi'den alındığı hakkındaki fıkrada, iyi niyetle yapılmayan sarıh bir tahrif'tir; çünkü burada, Evliya Çelebi'den başka, *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'nden, *Seyyid Lokman*'dan, *Selçuknâme*'den, *İbn Batû* 'dan, *İbn Kemal*'in *Mohac-nâme*'sinden, Nev'izâde 'Ağâi'den, *Hıznâme*'den de istifade edilmiştir. Babinger, benim yalnız Evliya Çelebi'den istifade ettiğimi söylemekle, yazısında zikrettiği bütün bu kaynaklardan önce kendinin faydalandığı zannini uyandırmak istemiştir.

¹ Sarı Saltuk'un mürtedi olan ve Sultan Ölcaytu devrinde İhanlılar sarayında büyük bir nüfuz kazanarak 707 H. de Gilân'da feci bir şekilde öldürülen bu türk sôfisi hakkında ilk defa *Anadolu'da İslâmiyet* mekalelerimde biraz malûmat vermiştim (ayrı basım, s. 73-74). Avrupa âlimleri tarafından umumiyetle *Burak* şeklinde okunan ve bâzı Moğol prensleri tarafından da taşınan bu türkçe adın, *Barak* tarzında okunması iycab edeceğine tasrih etmiştim ki, P. Pelliot da buna iştirâk etmiştir. *Sarı Saltuk* ve *Dobruca Türkleri* hakkında hazırlamış olduğumuz monografide, bu mühim şahsiyetten de etraflı bir surette bahsedilmiştir.

² Rus müsteşriki Smırnov, *Türk Edebiyatına ait monografi* (Petersburg 1891, s. 30) adlı eserinde, Anadolu destanlarından bahsederken, *Bağalname*'den sonra, bu eser hakkında da biraz malûmat vermiştir: «Halk arasında bu kadar yayılmış olmayan diğer bir osmanlı destanı, *Menkabe-i gazavât-ı Sultan Sarı Saltuk Gazi* adını taşır. Bu menkabe, türk tarihinin mühim devri olan Avrupa'ya yerleşme zamanına aittir. Bu eser, mevkileri, vak'aları, kahramanın hususiyetleri, menkabelerinin tavsifi, üslûbu itibariyle, tıpkı *Bağalname*'deki hususiyetlere maliktir. Bu menkabe, hıristiyan velileri hakkındaki menkabelerde bulunan motiflere tesadüf edilir. Meselâ Saint George'un «kızları yiyen ejderhayı mağlûp etmesi» efsanesi gibi. Bu gibi unsurların osmanlı *epope*'sinde bulunması,

yetini kat'î olarak bildiğimiz *Saltuknâme*'nin tarihî mahiyeti hakkında tam ve doğru bir fikir edinmeğe imkân vermemişti. Topkapı sarayı yazmaları arasında - baş tarafı eksik olmakla beraber - 1236 sahifeden mürekkep, oldukça zengin bir nushanın meydana çıkması, artık bu meselenin lâıykıyla aydınlatılmasına imkân vermiş oluyor. Yalnız edebiyat tarihi veya din tarihi bakımlarından değil, umumiyetle Anadolu tarihi'nin çok karanlık bir safhasını öğrenmek bakımından büyük ehemmiyeti olan bu eser hakkında vereceğimiz şu kısa malûmat, bu gibi destanî halk hikâyeleri'nin tarihî kaynak olarak kıymetini daha iyi anlatacaktır.

Tetkik ettiğimiz bu *Saltuknâme* nushası, 1000 h. de kopya edilmiş olmakla beraber, yazılışı daha eskidir. Fâtih, Uzun Hasan seferine giderken, Balkan hudutlarının muhafazası için şehzâde Cem Sultan'ı Edirne'de bırakmıştı. Rumeli'nin muhtelif yerlerinde Sarı Saltuk'a ait birçok rivayetler duyan Şehzâde, ona ait toplu bir eser vücade getirilmesini istemiş, Abu'l Hayr Rûmî isminde biri de, bu arzu üzerine, yedi yıl memleket memleket dolaşarak bu kitabı vücade getirmiştir. Şehzâde'nin, *Hamzanâme* gibi eserler yerine bu *Saltuknâme*'yi okutup dinlemeyi sevdiğini, yine bu kitaptan öğreniyoruz. Şiire ve san'ata derin alâkası sebebiyle yanında daima birtakım şairler bulduran ve zaman zaman güzel şiirler de yazan¹ bu kahraman ve bahtsız Şehzâde'nin, Rumeli'deki osmanlı gazileri arasında büyük şöhreti olan Sarı Saltuk hakkında böyle bir eser tertip ettirmesi kadar tabîî bir şey olamaz. Abu'l Hayr'ın, bu kitabı meydana getirmek için yedi yıl dolaştığını söylemesi, belki bir parça mübaleğalı olsa bile, eserin nasıl tertip edildiğini anlatmak bakımından, çok mânâlıdır. Öyle anlaşılıyor ki, müellif, Anadolu'da ve Rumeli'de Sarı Saltuk ile alâkalı muhtelif tekyeleri, türbe veya mekamları gezmiş, oralardaki dervişler ve gaziler arasında halâ yaşamakta olan rivayetleri toplamış, sonra, bunları birbirine eklemek suretiyle eserini vücade getirmiştir. Kahramanın doğuşun-

bunların yerli Rumlar'dan alınmış olmasıyla izah olunabilir». Bu son iddia hakkında, burada tenkidlerde bulunmak yersiz olur. Yalnız, rus müsteşrikinin *Saltuknâme* hakkında verdiği bu malûmatın, avrupa müsteşriklerine tamamiyle meçhul kaldığını ilâve edelim.

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Türk - Osmanlı Edebiyatı mekalemize bakınız (XV. asır).

dan ölüşüne kadar kronolojik bir sıra tâkibine çalışılmakla beraber, tertip hususunda birtakım karışıklıklardan kurtulunamadığı, derhâl göze çarpıyor. Arada bir müellif tarafından yapılan istitratlar, XV. asırda Rumeli'deki osmanlı gazileri'nin psikolojisini göstermek bakımından, son derece ehemmiyetli olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli'nin bâzı sâhalarında Sarı Saltuk'un hâtırasıyla alâkalı birtakım şeylerden bahsedilmesi de, müellifin buraları dolaştığını ve yerli an'aneleri tesbit ettiğini anlatmaktadır. Çok basit ve iddiasız bir uslûpla yazan müellifin, edebî zevkten ve san'atkârlık kabiliyetinden tamamiyle mahrum olduğu, esere şahsiyetinden hiçbir şey katmamasından da anlaşılıyor.

Acaba, müellif, bu eseri vücade getirmek için *yazılı kaynaklar*'dan istifade etmiş midir? Kendisi buna dair hiçbir şey söylemiyor. XV. asırda Sarı Saltuk ile alâkalı bâzı tekyelerde onun yazılı menkâbleri'nin mevcut olması ve bunun dervişler ve gâziler arasında vecd ve heyecanla okunması, çok kuvvetli bir ihtimâldir. Biz, Yazıcıoğlu'nun bile böyle bir eserden istifade etmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Abu'l Hayr'ın, yıllar süren seyahatleri esnasında, yalnız ağızdan işittiği rivayetleri toplamakla kalmayarak, ele geçirebildiği bâzı *Menakıbnâme*'lerden de faydalandığı düşünülebilir. Ancak hunların, saklandıkları tekyelere bağlı mahallî ve mahdud bâzı rivayetlerden mürekkep olduğu, ve müellifimizin bütün bunları toplayıp şifahî an'anelerle karıştırdıktan sonra bu büyük *Saltuknâme*'yi vücade getirdiğini, ve kendisinden evvel Sarı Saltuk'a ait böyle büyük bir halk romanının mevcut olmadığını sanıyorum. Yâni o, gördüğü birtakım küçük *Menakıbnâme*'leri şifahî rivayetlerle de zenginleştirerek, ilk defa bu eseri vücade getirmiş olmalıdır. Eğer daha evvel böyle bir büyük eser mevcut olsaydı, Şehzâde Cem'in onu görmesi ve bu mevzua ait yeni bir eser yazdırmağa teşebbüs etmemesi iycab ederdi. *Bağlânâme*'yi, *Dânişmendnâme*'yi ve bâzı *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'ni gördüğü eserinden açıkca anlaşılın Abu'l Hayr, eğer Saltuk'a ait böyle büyük bir halk romanı mevcut olsaydı, onu da mutlaka zikrederdi.

Elimizdeki nushanın nasıl vücade geldiğini gösteren bu izahlardan sonra, eserin umumî mahiyeti hakkında bir fikir vermeğe çalışalım: Eser, tertibi, mahiyeti, muhtevâsı, ideolojisi itibarıyla, *Bağlânâme* ve *Dânişmendnâme* gibi Anadolu fethine ait

destanı romanların üçüncü *cycle*'ini teşkil eder; Dânişmend Gazi gibi Sarı Saltuk - asıl ismiyle Şerif de Seyyid Baştal'ın torunlarından olup, aynı mânevî vazife (*mission*) ile, yâni kâfirlere karşı *cihâd* ve müslümanlığı yaymak vazifesiyle mükelleftir. İdeoloji bakımından, onu Baştal'dan yanıt Dânişmend'ten ayırmağa imkân yok gibidir; kâfirlerin dillerini, dinlerini, âlim bir rahip kadar bilir; türlü türlü hud'alarla onların şehirlerine, kiliselerine, hükümdar saraylarına kağar girer; rahip kıyafetiyle kiliselerde va'ızlar'da bulunur; birçok hükümdarları, rahipleri öldürür, yahut müslüman eder. İslâm dinine uymayan şeylerden şiddetle çekinir; namaz kılmayan dervişleri döğer; saç ve sakallarını, bıyık ve kaşlarını tıraş eden *ıılık* yâni *kalender*'leri¹ şiddetle muvâhaze eder. Zikir meclislerinde kadınlarla erkekleri beraber bulunduran bâzı büyük türk şeyhlerine ihtarlarda bulunur². Sünnî mezhepleri arasında bilhassa *Hanefî*'liği tercih etmektedir. Râfîzî'lerle, Hâricî'lerle yâni bütün *heterodoks* zümrelerle de harp eder³. *Baştalnâme*'de olduğu gibi burada da masal unsurları oldukça fazladır: Cinler, cadılar (*câzû*), büyücüler, hikâyede mühim bir röl oynar. Onun kerâmetlerini sihirbazlığına atfeden kâfirler, onu bir defa ateşe, bir defa da denize attıkları hâlde, Hızır Peygamber'e tâbi olan müslüman cinler onu kurtarmışlardır. O, iycab edince, cinler vasıtasıyla, en uzak yerlerden bir anda kâfirlerle gazâyaya yetişir, müslümanların imdadına koşar. Çünkü, zaman zaman bu büyük kahramanın ölüm haberi yayılınca, kâfirler derhâl harekete geçerek müslümanları sıkıştırmağa başlarlar; çünkü onları yıldırın, yalnız Sarı Saltuk'tur. Onun Anadolu'da, Rumeli ve Kırım'da mütemadî harplerinden başka, Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan,

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Kalender* maddesini yazan F. Babinger'in bu mekalesi, çok sathî ve çok yanlıştır. İslâm dinî tarihinin çok mühim bir cereyanını temsil eden ve Anadolu'nun dinî-tasavvufî tarihinde çok büyük bir röl oynayan bu *Kalenderîye* meselesi hakkında yirmi beş yıldanberi hazırlamakta olduğumuz büyük monografinin neşrine kadar, şu mekalemize bakınız: *Anadolu'da İslâmîyet* (ayrı basım, s. 52-56). Gerek bu mesele ve gerek *ılık* tâbirinin mahiyeti hakkında, ayrıca şu yazımıza da bakınız: Fuad Köprülü, *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul 1935, A b d a l maddesinde).

² Buna benzer menkabeler hakkında bakınız; *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, s. 39-40.

³ Hükümdara ısyân eden *heterodoks* zümrelere *Hâricî* sıfatının verilmesi hakkında, aşağıda Sultan Veleddîvânî'na ait verilen tafsilâta bakınız.

İran, Hind, Kafkasya, Türkistan, Çin sâhalarında, Baikanlar'da, Kırım'da, Kıpçak ülkeleri'nde, Frenk memleketlerinde, hattâ Endülüs'te birçok seyahatleri ve cenkleri vardır.

Bu hikâyenin *Bağtalnâme* ve *Dânişmendnâme*'den en bâriz farkı, Sarı Saltuk'un büyük bir sôfi olması ve devrindeki sair büyük şeyhler'le daima dostça münasebetlerde bulunmasıdır. Kuşbeddin Haydar, Hacı Bektaş Velî, Karaca Ahmed, Tapduk Emre, Seyyid Maḥmûd Hayrânî, Faḫrî Ahmed gibi *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'nde adı geçen birtakım büyük sôfiler ile, Celâleddin Rûmî ve Seyyid Cemâl Kâender gibi *Mevlevî* ve *Kâenderî* zümrelerinin kurucularıyla, hattâ Naşreddin Hoca ile, samimî münasebetleri vardır. Anadolu'daki şöhretini yukarıda anlattığımız Abû İshâk Kâzerûnî'nin *Ḳâzerûn*'daki türbesini bilhassa ziyaret etmiştir. Kırım'da ve Astarhan'da Kara Davud, Kemal Ata adlı müridlerinin şöhreti, XV. asırda halâ devam ediyordu. *Bursa*'da an'aneleri asırlarca yaşayan Abdal Murad da onun mürididir¹; ve bütün bu müridler, tahta kılıçlarla kaleler zapteden, kâfirleri haraca kesen büyük gazi - dervişler, alp-erenler'dir. Saltuk, birçok mukaddes emanetlere de sahiptir: Peygamber'in *kılıc*'ı, Abû Bekr'in 'aşâ'sı, 'Ömer'in *tarak*'ı, Osmân'ın *kamç*'sı hep ondadır. Türlü türlü kerâmetler göstererek birçok kâfirleri müslüman eder. İptida *Sinop*'ta sonra *Kefe*'de yaşadığı hâlde, en sonra *Tuna* kıyılarında ve *Edirne*'de karar kılmış, burada kırk sene yaşayarak, *Rumeli*'yi islâmlaştırmayı başlıca gaye edinmiştir. Mamafih, bunun kendi sağlığında olamayacağını, hattâ ölümünden sonra kâfirler arasında kalan bir avuç müslümanın tekrar buralardan hicre edeceğini bilir; ve onlara *Tatar memleketi*'ne gitmelerini bile tavsiye eder. Lâkin sonradan, Osmân oğulları zamanında, buraların İslâm diyarı olacağını, kerâmet kuvvetiyle öğrenmiş ve dervişlerine tebşir etmiştir. Cihâd ile geçen uzun bir ömürden sonra şehid olarak ölmüş, ve kendi vasiyeti üzerine evvelden hazırlanmış olan muhteelif tabutları, muhtelif hükümdarlar tarafından aldırılarak muhtelif yerlere defin olunmuştur. Onun birçok medfen veya mekamları olması, işte bundan dolaydır. Komşu hıristiyanlar da, kerâmetlerini görerek, kudsiyetine inanıyorlar, ve ondan 'ahdnâme'ler alarak tekyelerine birçok *nezir*'lerde bulunuyorlardı.

¹ Abdal Murad hakkında şu yazımıza bakınız: *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, Abdal Murad maddesinde.

Sarı Saltuk'un sultanlar ve beyler'le olan münasebetleri de çok dikkate lâyiktir : O, asıl *metbû* olarak selçuklu sultanlarını tanıır ki, bunlar da sırasıyla Gıyâseddîn Keyhösrev, İzzeddîn Keykâvûs, ve Alâeddîn Keykübâd'dır. İzzeddîn ve Alâeddîn'in hain veziri 'A f f â n onun düşmanıdır¹. Sultan ile rekabete kalkıştığı iftirası ile Sultanla aralarını bozar; ve memleketten çıkup gitmesi için iki defa sultanlardan emir almağa muvaffak olur. Alâeddîn, bir aralık bu vezirin teşviki ile, zengin müslüman tacirlerin mallarını gasbederse de, sonra bu zulümlerden tövbe ederek adâletle saltanat sürer. Hâlbuki Sarı Saltuk, sultanların emirlerine daima itaat eden, hiçbir siyasi maksat beslemeyen bir mücahid derviştir. Sultan Alâeddîn, son devirlerinde, evlâdı olmadığı cihetle memleketini beyleri (*Saruhan, Menteşe, Candar oğlu 'Ali bey*) arasında taksim eder; kendi yerine de *Lârende*'deki kâfirden dönme *Çaraman oğlu*'nu bırakır. Saltuk, bu beyler arasında bilhassa *Osman Gazi* ile *Gazi Umur*'u sever; hattâ *Amasya* taraflarını timar olarak Osman'a vermesi hakkında Alâeddîn'e mektup yazar. Alâeddîn'in, tatar Bayçu'yı mağlûp ettiği harpte şehid olması üzerine Anadolu'da başlayan anarşinin ve beyler arasındaki düşmanlıkların şiddetle aleyhindedir. Bu sıralarda Rûm gazileri dört yıl Saltuk namına *huşbe* okutup para kestirirlerse de, kendisi bundan memnun değildir. Bu sebeple, Osman Gazi ile, sebepsiz yere ona karşı düşmanlık gösteren *Karaman oğlu* arasında bir *'ahdnâme* tanzim ettirir. Hâlbuki, meselâ Osman ile Umur arasında sıkı bir dostluk ve karşılıklı bir yardım mevcuttur. Sarı Saltuk, kâfirlere fırsat veren bu tefrikayı Osman oğulları'nın kaldıracaklarını ve büyük bir saltanat kurup *Rumeli*'yi İslâm diyarı yapacaklarını rüyasında gördüğü için, Osman'ı *Edirne*'ye davet ederek Rumeli fethine vaziyet eder. Beline *kuşak* kuşatır; *ak destar* (sarık) *'aşâ, hamâil* ve bir *Mışhaf* vererek, bütün gazilerin onun etrafında toplanmalarını vasiyet eder. Saltuk'un harplerde kullandığı *Ak Sancak*, sonradan Osman'ın da sancağı olmuştur². Bir harpte Rum Tekfurunu mağlûp ettiği zaman, eline düşen kırmızı atlas otağını ve gümüş tahtını (*kürsî*) Osman'a vererek, Tekfur'a, kendisiyle değil Osman ile sulh yapmasını söyler; ve "beyimizdir,,"

¹ *Bağtálnâme*'deki hain kadı ikâyesiyle mukayese ediniz.

² *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkece neşrindeki *Bayrak* hakkındaki mekalemizin Osmanlı bayrakları kısmına bakınız.

diyerek, kendi de Osman'a biyat eder ¹. Bütün bunlar, *rûm* saltanatının Osman oğulları'na mukadder olduğunu gösteren âlâmetlerdir. Mamafih, Saltuk'un bu gaziler sülâlesi'ne karşı alâkası, ölümünden sonra da devam eder. Fâtih *İstanbul*'u muhasara ettiği sırada, rüyasında şehirin anahtarlarını ona veren Saltuk, "bu anahtarları *Edirne*'de saklamasını, yâni, eski ve mukaddes gaziler yurdu olan bu şehri ihmâl etmemesini „tavsiye etmiştir. Eserin müellifi, Sultan Cem'in "padişah olursam *Edirne*'de otururum" dediğini de ehemmiyetle kaydetmektedir.

Saltuknâme'nin muhtevâsı hakkındaki bu küçük hulâsa açıkça gösteriyor ki, bu eser, bilhassa Osmanlılar devrinde *Rumeli gazileri* arasında yaşayan ve tarihî bir esas üzerinde mütemadi yeni epizod'lar ilâvesiyle zenginleşerek inkişaf eyleyen bir menkabeler mecmuası'dır. XIII. asır Anadolu Selçuklularının ve Beylikleri'nin Moğollar, Bizanslılar ve sair Garplılar ile mücadeleleri, *Babaîler ısyanı*, Altınordu'nun Garplılar ve Bizanslılar ile münasebetleri ve Balkanlar'daki hareketleri, XIV. asırda Umur'un garp hıristiyanları ile mücadeleleri, ve nihayet, Osmanlı devletinin kuruluşu gibi bir yığın tarihî hâdiseler, bu eserde, halk muhayyesinin ve bilhassa *gazi dervişler* muhitindeki an'anelerin onlara verdiği epik bir roman şeklinde inkişaf etmektedir. Cinler ve cadılar gibi masal unsurları bir tarafa bırakılacak olursa, asıl tarihî unsurlar bakımından, bu eser *Bağtâlâme* ve *Dânişmendnâme*'den çok daha zengin'dir. Bir taraftan ilk anonim osmanlı vekayinâmeleri ile müşterek bir hüviyet arzeden bu mühim eser, diğer taraftan, XIV. asırda yazılan- azçok tarihî esaslara müstenid evliya menakibnâme'leri ve bilhassa Bektaşî vilâyetnâmeleri- ile müşterek birtakım rivayetleri de ihtiva etmektedir: *Ahmedi*'de, anonim osmanlı tarihleri'nde, *Düstürnâme*'de, *Aşık paşazâde*'de, osmanlı devleti'nin ilk kuruluş safhaları hakkında mevcut rivayetler ve bilhassa bu rivayetlerin meydana gelmesinde müessir olan psikolojik âmiller, *Saltuknâme*'de de âyniyle göze çarpar. *Osman Gazi*'ye bu eserde hemen dâima alp sıfatının verilmesi²,

¹ Rum Tekfuru'nun bu kırmızı atlas otağı, Bizans imparatorlarının erguvanî renkteki çadırlarının bir hâtırası olsa gerektir: Bernard Leib, *Alexiade* (Anne Comnène), Tome I. Paris 1937, mukaddime, s. CXXI.

² *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrindeki Alp mekaleme bakınız.

bu sülâlenin hanlar neslinden ve meşhur Korçut Ata¹ evlâtlarından olduğunun tasrih edilmesi, Osman'ın kavim ve kabilesinin çokluğu'ndan bahs olunması, bilhassa dikkate lâyıktır. H o r a s â n'da Süleyman Şah oğullarından üç kardeşin Cengiz istilâsı önünden kaçıp Rûm'a gelmeleri, bunlardan *Baysungur Tiğ'in*'in tekrar eski diyarına dönerek *Mâhân*'da bey olması, *Gündüz*'ün *Erzincan* ovasında kalması, *Ertuğrul*'un ise oğlu *Saruhan*'ı göndererek Sultan'dan Sürmeli çukur'u istemesi ve Amasya taraflarındaki kâfirlerle cenk etmesi, oğlu *Alp Osman Gazi*'yi *Sinop*'a *Sarı Saltuk*'un yanına yollaması, Osman'ın etrafına *Gaziler*'in toplanması, *Çur'an* menkabeşi ve *Şeyh Bali* hikâyesi, *historicité* bakımından, ilk osmanlı kroniklerinin buna benzer rivayetleriyle hemen hemen aynı mahiyettedir² *Hacı Bektaş*'ın Sultan Alâeddîn meclisinde Osman'a *Taç* (derviş külâhı) giydirmesi menkabeşi de, tarihî bir kıymeti haiz olmamakla beraber, Bektaşî an'anesinde galiba XIV. asırdanberi mevcut olan ve "Osman oğulları'nın *Hacı Bektaş*'ın mânevî himmetine mazhar olduğunu,, gösteren sair mümasil rivayetlerden biridir. Esasen *Saltuknâme*'de Bektaşî vilâyetnâmelerindeki diğer birtakım menkabeler de mevcut bulunmaktadır. *Abul Hayr*'in, eserini vücade getirirken, bu gibi bâzı vilâyetnâmeler'den ve anonim osmanlı tarihleri'nden istifade etmiş olması pek tabiidir. Esasen, bu anonim tarihler, Rumeli gazileri arasında okunmak maksadiyle tertip edilmiş olduğu gibi, bu gibi menkabelerin de aynı muhitlerde ve derviş tekyelerinde yaşadığı malûmdur.

Sarı Saltuk'un Anadolu'nun meşhur velîleriyle ve bilhassa eski İran sôfisi *Abû İshâk Kâzerûnî* ile alâkasını gösteren parçalar da, XV. asırın d i n f p s i k o l o j i 'sini anlatmak bakımından, pek mühimdir; çünkü, Rumeli gazileri arasında *İshâkî* dervişleri de bulunuyordu. Bu eserde, Anadolu beyleri arasında sadece *Gazi Umur*'dan bahsedilmesi de, onun *Balkanlar*'daki şanlı seferleri dolayısıyla, bütün Rumeli gazileri ve türk denizcileri arasında

¹ Türkler'in en meşhur ozanları olan ve *Dede Korçut hikâyeleri* kendisine isnad edilen bu menkabevî halk hakîm -şair- destancısı hakkında *İslâm Ansiptopedisi*'ne bakınız.

² İlk Osmanlı kronikleriyle karşılaştırınız. Bu rivayetlerin, tarihî vâkıaları ifade etmek hususunda ne kadar kıymetsiz olduğunu *Osmanlı İmparatorluğu*'nun *Menşeleri* hakkındaki eserimde göstermiştim.

şöhretinin asırlarca devam etmiş olmasından dolayıdır. Karaman oğulları'nın, aslen "kâfirden dönme,, gösterilmesi de, tabii, osmanlı-karamanlı rakabetinin bir neticesidir. Eserde her vesileyle "Osman oğulları'nın gelecekteki saltanatları,,ndan bahsedilmesi, Anadolu beyleri arasındaki tefrikanın fena görülerek Osmanlılar'ın buna son vereceklerinin tebşir olunması, eserin bir osmanlı şehzâdesine takdim edilmek için hazırlanmış olmasından dolayıdır. Netekim, Avrupa'daki hıristiyan devletlerinin - Sırp lar, Eflak ve Boğdanlılar, Ruslar, Lehler, Çekler, Almanlar, Papa, Frenkler - Türkler'le harp için Bizanslılar'a daima yardımcı kuvvetler göndermeleri, bunların Saltuk tarafından mağlub edilmesi, XIV-XV. asırlarda *Balkanlar*'da toplanan muhtelif haçlı ordularının bir hâtırası olarak izah olunabilir. Kâfirler'in Türkler'den korktuklarını, onları *ejderha* gibi gördüklerini, onlarla başa çıkılamayacağı hakkındaki kanaatlerini, anlatan parçalar da, osmanlı istiyâsının *Balkanlar*'da doğurduğu psikolojik vaziyeti çok doğru olarak ifade etmektedir. Herhâlde, Osmanlılar'a ait olan bütün bu tafsilâtın, bu devletin *Balkanlar*'a kuvvetle yerleşmesinden sonra meydana çıktığı, yâni, XIV - XV. asırlarda bu yeni *epizod*'ların eski Saltuk menkabe erine ilave edilmiş olduğu şüphesizdir.

Mamafih, sonradan teşekkül etmiş olan bu üst tabakanın altında, doğrudan doğruya XIII. asıra ait bazı *epizod*'ları ihtiva eden ilk tabakaya'yı, yâni *Saltuknâme*'nin şeklini görmek de kolayca kabil oluyor. Burada, ikinci tabakadakiler kadar vâzih ve zengin olmamakla beraber, XIII. asır Anadolu Selçukluları tarihinin birtakım büyük hâdiseleri, halkın muhayyelesinde almış oldukları karışık şekiller altında, göze çarpmaktadır: Meselâ, Moğollar'la yapılan harpler dolayısıyla *Cengiz* ve *Baycu* tarihî adları geçtiği gibi, *Baba İshâk* ve *Baba İlyâs*'ın adlarına bağlı olarak *Babaîler ısyanı*'ndan da bahis olunmaktadır¹. Tabii burada Moğollar'ın müslümanlar (Türkler) tarafından mağlûp edildiği, âsî *Baba İshâk*'ın ise iranlı bir yahudinin oğlu olduğu, Sultan *İzzeddin*'in *Babaîler*'in ilk muvaffakiyetleri üzerine *Kırım*'a kaçarak orada *Sarı Saltuk* tarafından istikbâl edildiği, ve ancak onun yardımıyla *Babaîler*'in mağlûp olduğu

¹ Bu büyük ısyân hâdisesi hakkında *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*'da (s. 232-234) ve *Anadolu'da İslâmiyet*'de malûmatı verilmiştir (s. 56-61).

anlaşıyor¹. *Kastamoni*, *Sinop*, *Iznık* gibi bâzı şehirlerin S a l t u k tarafından zaptı, denizden gelen kâfirler tarafından tekrar geri alınarak uzun bir müddet onların ellerinde kalan *Sinop*'un tekrar Saltuk tarafından fetih olunduğu gibi rivayetler de², azçok tarihî bir esasa dayanmaktadır. Anadolu dışında, bilhassa *Kırım* ve *Kefe*'deki hâdiseler, Moğollar'ın Avrupa'ya doğru ilk yürüyüşleri, sonradan Altınordu Hanlarının Ruslar ve Orta Avrupa hıristiyanlarıyla yaptıkları mücadeleler, *Eflak*'ın fethi, *Dobruca*'nın islâmlaşması, *Tuna* kıyılarında ve *Edirne* havâlisinde kurulan müslüman kolonilerinin faaliyetleri bahis mevzuu oluyor. Bir zamanlar *Saltuk İli* diye anılan *Bartın* ve *Sinop* (bu eserde arasına zikredilen diğer unvaniyle C e z î r e t a l - U ş ş â k) havâlisinin³ *Kırım* ile XIII-XIV. asırlardaki daimî siyasî ve iktisadî münasebetleri, Altınordu Hanları ile *Kırım*'daki büyük prenslerin Ulahlar, Bulgarlar ve Bizanslılar ile sıkı rabitaları, Anadolu'dan buralara ve buralardan Anadolu'ya vâki olan bâzı muhaceretler, *Dobruca*'dan başlayarak *Edirne* civarlarına kadar daha Osmanlı fütuhâtından evvel birtakım türk kolonilerinin kurulmuş olması, bunların zaman zaman tekrar buraları bırakıp kaçmağa mecbur edilmeleri, v. s. gibi tamamıyla tarihî mahiyette birtakım hâdiseler, *Saltuknâme*'de, destanî birer menkabe şeklinde ve S a l t u k'un kahraman şahsiyetine bağlanmak suretiyle, tesbit edilmiştir⁴.

İşte görülüyor ki, XIII-XIV. asırlarda, yalnız Anadolu'da değil onunla sıkı alâkaları olan *Kırım* ve *Balkanlar*'da vukua gelen birtakım mühim hâdiseleri ve bilhassa R u m e l i f ü t u h â t ı'nın muhtelif *epizod*'larını hikâye eden bu tarihî mahiyetteki halk romanı, tarihî kaynak olmak bakımından, çok mühimdir; ve yalnız S e l ç u k l u l a r devrinin *Anadolu*'sünü değil, O s m a n l ı l a r'dan evvel ve sonra *Rumeli*'deki birçok hâdiseleri de bize akset-

¹ Bu rivayetler, Sultan İzzeddin'in Bizans sarayına ilticası hâdisesiyle *Bataller isyanı* gibi iki büyük tarihî hâdisenin birbiriyle karıştırılmasından teşekkül etmiştir.

² Birkaç defa Bizanslılar'dan Türkler'e ve Türkler'den Bizanslılar'a geçmiş olan birtakım Anadolu şehirleri hakkında *Saltuknâme*'de verilen malûmat, tarihî hakikatleri azçok aksettirmektedir.

³ XIV-XV. asırlarda bile *Sinop*'un bu isimle yad olunduğu, muhtelif osmanlı eserlerinden anlaşılmaktadır.

⁴ Bütün bu tarihî meseleler hakkında S a r ı S a l t u k hakkındaki monoğrafimizde uzun izahat verilmiştir.

tirmekte, ve Osmanlılar'ın ilk devirleri hakkında çok kıymetli malûmat vermektedir. *Balkanlar*'da osmanlı hâkimiyetini sür'atle kuran ve buraları türkleştiren rûm gazileri -yâni *türk alpları*- muhitini yeni yeni rivayetlerle süsleyip son şeklini verdiği bu büyük destanî eser, kronoloji bakımından olmasa bile, XIV. asır türk fâtiplerinin psikolojisini anlamak ve bu büyük hâdisenin manevî ve ruhî âmillerini öğrenmek bakımından, kuru *vekayinâme*'lerden çok üstün ve çok canlı bir tarihî kıymet arz ediyor. XIV-XV. asırlardaki bektâşî menkabeleri'ne ait hususiyetlerle epik hikâyelere ait karakterleri bir araya toplayan ve ilk *anonim osmanlı kronikleri* ile de büyük benzeyişler gösteren *Saltuknâme*, *historicité* bakımından, *Bağtalnâme* ve *Dânişmendnâme*'nin çok üstündedir.

Kuvvetli bir san'atkârın eline düşmediği için, iki ayrı tabakadan tereküb eden, ve birbirine lâyıkiyle bağlanamamış *epizod*'ların gelişi güzel sıralanmasıyla teşekkül etmiş bir *taslak* mahiyetinde kalan, ve meselâ Fransızlar'ın *Rolland destanı* gibi edebî bir bütün şeklini alamayan bu *epik* halk romanı hakkında büyük bir monografi hazırladığımız için, burada daha fazla bir şey söyleyecek değiliz; orada, bu romanın ihtiva ettiği bütün tarihî unsurları ayrı ayrı teşrih ederek, bu cins edebî mahsûllerin tarihî kaynak olmak bakımından kıymet ve ehemmiyetini bütün tafsilâtiyle göstereceğiz. Bu gibi tarihî romanlar hakkındaki bu mutaleanın ne kadar doğru olduğunu anlatmak için, hemen hemen mümasil şartlar altında doğan ve birbirine çok benzeyen bu mahiyette iki eser -yâni, Bizanslılar'ın *Digénis Akritas*'ı ile Müslümanlar'ın *Bağtalnâme*'si- hakkında H. Grégoire, R. Goossens, M. Canard ve daha sair bâzı âlimler tarafından şu son yirmi yıldanberi yapılan mukayeseli tetkiklerden elde edilen müsbet neticeleri de hatırlatalım¹.

¹ Bu tetkiklerin yavaş yavaş nasıl inkişaf ettiğini ve ne mühim neticeler verdiğini, *Byzantion* mecmuasında bütün tafsilâtiyle tâkip etmek kabildir. Bu ve bu gibi sair birtakım tetkiklerin neticesinde, *destanların menşei ve inkişafı* hakkında, XIX. asırda alman âlimlerinin ve Gaston Paris gibi fransız ortaçağ mutahassıslarının ortaya koydukları romantik nazariye, J. Bedier gibi birtakım âlimlerin tetkikleri neticesinde bir aralık kaybetmiş olduğu ehemmiyeti, yeniden kazanmağa başlamış gibi görünüyor. Mamafih, bu yeni nazariyenin, eski romantik nazariyeden oldukça farklı olduğunu, yâni, ondan daha az *doğmatik* ve tarihî *realite*'ye daha çok uygun bulunduğunu unutmamalıdır.

V. İLMİ VE EDEBİ ESERLER.

[Mohammed Al-Hattib, *Kıstâs Al- 'Adâla*; Anonim, *Kitâb-ı Tahallus*; Nâsır, *Fütüvvetnâme ve İshrâkât*; Yâsuf, *Hâmûş-nâme*; Necmeddîn Râzî, *Mîrsâd Al-'İbâd*; Sultân Veled, *Divân*. (XIII. Asır.)].

XII-XIV. asırlarda Anadolu'da yazılmış her türlü eserler, ehemmiyet dereceleri değişmekle beraber, bu devrin karanlık tarihi için, birer yardımcı kaynak sayılabilir. Asıl tarihî kaynakların mebzûl bulunduğu devreler için bile, kültür tarihinin muhtelif şubeleri bakımından, çok büyük bir ehemmiyeti olan bu gibi eserlerin, yerli kaynak yoksulluğunu en acı bir şekilde çeken Anadolu Selçukluları tarihini aydınlatmak için, aslâ ihmâl olunamayacağı meydandadır. XIV. asırda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında, mühim bir kısmı *türk dili* ile yazılmış, birçok ilmi ve edebî eserler mevcut ve malûm olduğundan¹, burada bunlardan ayrıca bahsetme lüzum, hattâ ne de imkân vardır. Esasen bu *umumî başlangıç*'da, Anadolu tarihinin bütün yerli kaynaklarının tam bir fihrisini vermek gibi bir maksat tâkip etmiyoruz; gayemiz, muhtelif tariht kaynakların mahiyet ve kıymetini kısaca göstererek, tarihçilerin şimdiye kadar habersiz kaldıkları veya ihmâl ettikleri daha birçok şeyler bulunduğunu anlatmak, ve bu sâha üzerinde çalışan araştırmacılar için sağlam bir zemin hazırlamaktır. Bunun için, yalnız Anadolu Selçukluları devri sonlarına yâni XIV. asır başlarına kadar yazılmış bâzı dini ve edebî eserlerden - sadece bir misâl olmak üzere- bahsedeceğiz; ve bütün bunların, bu devir tarihinin muhtelif cephelerini aydınlatmak hususunda ne kadar faydaları olduğuna kısaca işaret edeceğiz. Bu devirlerde Anadolu'da yazılmış bütün eserlerin kabil olduğu kadar tam bir repertuar'ını yapmak, ve sonra, bunlardan her birinin mahiyetini tâyin ve ihtiva ettiği tarihî malûmatı tesbit etmek, yalnız kültür tarihi bakımından değil, ara sıra eldeki *vekayinâmeler*'in tâyin edemediği birtakım kronoloji ve jenealoji mes'elelerini tesbit bakımından bile, çok faydalı olacaktır. Şimdi vereceğimiz birkaç küçük misâl, bu yardımcı kaynaklar'ın şimdiye kadar

¹ Bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Türk - Osmanlı Edebiyatı mekalemize bakınız. Ayrıca: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1937, s. 129-132,

tamamiyle ihmâl edilmesiyle ne kadar büyük bir hatâ işlendiğini pek açık olarak gösterecektir.

MOHAMMED AL-HATİB, KİSTÂS AL'ADÂLA
[XIII. ASIR.]

Anadolu Selçukluları devrinde veya bunlardan herhangi birinin namına yazılmış pek az esere tesadüf ettiği anlaşılan Kâtib Çelebi, 683 de Sultan Gıyâseddîn Mes'ûd II. namına Moḥammed b. Maḥmûd al-Ḥatîb adlı bir müellif tarafından farsça olarak yazılan *Kıstâs al-Adâla fi Kavâ'id al-Saltana* adlı bir eserden bahseder; altı bâba ayrılmış olan bu mühim eserin muhteviyatı şunlardır: (1) umûr-ı devlet (2) aḳvâl-i 'ulemâ ve ḥukemâ (3) tevâriḥ-i enbiyâ (4) Mezdek ve Bâbek (5) zenâdîka (6) mazammat al-cehl. Anadolu'nun o devirde büyük bir idare ve kültür merkezi olan *Aksaray*'da hükümdar namına yazılan bu eser, görülüyor ki, bir nevi *siyasetnâme*'dir; Anadolu'da bilhassa göçebe kabileler ve köylüler arasında *ehl-i sünnet* akıydelerine zıt tarikat ve mezheplerin kuvvetle inkişaf ettiği bir sırada, hükümdarların ve menfaatleri onlarınkine bağlı *ortodoks* âlimlerin, bu cins kitaplarla, büyük ve medent merkezler halkı arasında propaganda yapmak istedikleri açıkça görülmektedir. Bu kitapta *Mezdek* ile *Bâbek*'den ve *zındîk*'lerden bahsedilmesi, Babailer ve Cimri isyanları gibi, Selçuklular saltanatını sarsan *dinî-siyasî* hâdiselerin onlara benzetilmek istenmesinden dolayıdır. Eğer bu eser, mes'ud bir tesadüf neticesinde, meydana çıkacak olursa, Anadolu'nun dinî tarihi bakımından pek mühim yeni malûmat edinmek kabil olacaktır sanırız.

ANONİM, KİTAB-I TAHALLUŞ
[XIII. ASIR.]

Paris millî kütüphanesi türkçe yazmaları arasında (*supp.* 1120) numaradaki bir mecmuada (v. 1-73) mevcut *Kitâb-ı Tahalluş* isimli farsça bir eser, bana bununla alâkalı göründü: E. Blochet'nin katalogunda verilen izahata göre, bu eser, ismi zikredilmeyen bir müellif tarafından heterodoks islâm zümreleri hakkında yazılmış olup, Muẓaffereddîn Mes'ûd b. Alpyürük namına ithaf edilmiştir; eserde Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Mes'ûd II. nin de adı geçmektedir. 690 da yazılmış olan bu eserde, Peygamber'den ve Fâtımîler de dahil olmak üzere halfeler'den bahsedildikten sonra, Çarმაḫlar, Bâtınîler, Mezdektler, Hurremdîntler gibi eski büyük *heterodoks* zümreler hakkında malûmat veriliyor; bundan sonra da, müellifin zamanındaki *heterodoks*'lar hak-

kinda tafsilât vardır; kitap, islâmın şartları hakkındaki bir bâhisle bitmektedir¹. E. Blochet'nin hüviyetini tâyin edemediği bu büyük türk emîrinin, Paflağonya fâtihi meşhur Husâmedîn Çoban Bey'in torunu olup XIII. asır sonlarında *Kastamonî*'de hükümrân olan ve namına daha bâzı eserler de ithaf edilmiş bulunan Muzaferreddin Yavlak Arslan b. Alpyürük olduğu kolayca anlaşılmaktadır². Eseri göremediğim için mahiyeti ve muhtevâsı hakkında kat'î bir şey söylemek kabil değilse de, bunun, gerek mündericat bakımından, gerek yazıldığı devrin yakınlığı itibariyle, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği *Kıstâs al-'Adâla* ile büyük bir benzerliği olduğu derhâl göze çarpmaktadır.

Acaba, E. Blochet'nin, ilk yaprak üstünde bulunan herhangi bir kayda aldanarak *Kitâb-ı Taḥalluş* diye adlandırdığı bu eser, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği eser, yahut da ondan istifade edilerek yazılmış diğer bir eser olmasın? Bu ihtimâl, bana hem de oldukça kuvvetli görünüyor. Her ne olursa olsun, bu mahiyette bir eserin XIII. asır sonlarındaki Anadolu Bâttînîleri hakkındaki kısmı, *içtimâî ve dinî tarih* bakımlarından, birinci derecede mühim bir tarihî kaynak'dır ki, bugüne kadar Anadolu tarihiyle uğraşan hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir. Hâlbuki, böyle bir eserin hattâ sadece mevcudiyetini öğrenmek bile, bize o devir tarihinin mühim bir karakterini anlatıyor: XIII. asır sonlarında, iktisadî menfaatleri, Moğollar'a tâbi Selçuklu hânedânının siyasî ve iktisadî menfaatlerine bağlı olan *yüksek ve orta burjuvazi*, hattâ kısmen *küçük burjuvazi* sınıfları arasında, bu cins dinî propagandaların kuvvetlendiğini görüyoruz; hâlbuki, ilhanlı ve selçuklu saraylarını

¹ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale*, Tome II, Paris 1933, s. 169.

² Bu büyük emîrin herhâlde ilme ve âlimlere hurmet eden münevver bir adam olduğu, meşhur islâm âlimi Kuşbeddin Şîrâzî'nin onun namına *İhtiyârât-ı Muzaferî* adlı mühim eserini yazup ithaf etmesinden dahi anlaşılıyor. Bu eserin İstanbul'da muhtelif nüshaları olduğu gibi (*Ayasofya*, No. 2575; *Fatih*, No. 5302; *Nûruosmaniye* No. 2773; *Topkapı Sarayı*, No. 3310, 3311), Leningrad'daki nüshası da V. Rosen tarafından tavsif olunmuştur (*Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales*, St. Petersburg 1886, s. 300-311). Bu eseri görmüş olan Münecimbaşı, *Câmi' al-Düvel*'inde *Kastamonî Beyliği* tarihinden bahsederken, onun mukaddimesinden bâzı parçalar almıştır. Bu eserde Anadolu hakkında verilmiş olan malûmat, Prof. Z. V. Toğan tarafından neşir edilmiştir (*Türk Yurdu* XXVI, 2, 1942, s. 45-48).

ve me'murlarını doyurmak için çok ağır vergi yükleri altında ezilen göçebeler ile kısmen *serf*- yâni toprağa bağlı *yarı esir* - vaziyetine düşmüş olan büyük bir kısım köylüler, hattâ şehirlerdeki işsiz ve serseri *fakir sınıf*, ilhanlı-selçuklu hâkimiyetine ve bu hâkimiyetin kurmuş olduğu siyasî-içtimâl nizama şiddetle düşmandılar; siyasî bir gaye tâkib eden bu *heterodoks* cereyanlar ve zümreler ise, tarafdarlarını bu ezilmiş sınıflar arasında buluyordu.

NÂŞİR, Siyasetnâme mahiyetindeki bu gibi eserlerin, FÜTÜVVETNAME tarihî kaynak olmak bakımından büyük kıymetini belirten bu izahlardan sonra, umumiyetle, [XIII. ASIR.] tarihçiler için hemen hemen hiçbir kıymeti olmadığı zannedilen edebî ve ahlâkî manzum ve mensur diğer bâzı eserlerin, *fütüvvetnâme*'lerin bile bize bâzan ne gibi yeni malzeme verebileceğini bir iki küçük misâl ile gösterelim: 689 da Ahi Moğammed Bey namına farsça manzum küçük bir *Fütüvvetnâme* (v.89-100) ile, 699 da Tokat'da *İşrâkât* adlı diğer bir farsça küçük eser daha (v. 40 - 83) yazmış olan Nâşir adlı bir şairin bu iki mühim eseri (*Köprülü kütüphanesi*, birinci kısım, 1597 numaralı mecmua içinde), bize bu devir Anadolu'su hakkında oldukça ehemmiyetli malûmat veriyor. Bu müellif, benim çok kuvvetle tahmin ettiğime göre, Aflâkî'nin Tokat'da bir menkubesini zikrederek ، ملك الفضلا ، يارربانى ، خوب خلق و نيك نام و خوش كلام قدوة المفسرين Rükneddîn al-Urmevî al-Konevî'nin oğlu Nâşiredin Vâ'iz'dir¹. Nâşir'in *İşrâkât*'taki bir *lâtife*'de:

آن محمد کو انجی بود و سخی بود ازو سیواس را صد فرخی
خوب خلق و نیک نام و خوش کلام عارف و عاقل ولی دیوانه نام

diye vafettiği, ve onun namına yazdığı *Fütüvvetnâme*'nin sonunda da "fütüvvette eşsiz, emîr, fakir, ahi,, diye tebcil ettiği bu zat, Aflâkî'deki bir hikâyede "Sivas ahilerinin reisi ve Mevlânâ ailesinin eski dostu,, olarak gösterilen Ahi Moğammed Dîvâne'den başka biri değildir ki, bunun şeyhi ve üstadı da, yine aynı kaynaktan öğrendiğimize göre, Sivaslı Şeyh Asadeddîn Mütetekellim'dir².

¹ *Menâkıb al-ʿArifîn*, Üniversite kütüphanesi yazmaları, No. 858, v. 179 a; Cl. Huart tercümesi, c. 11, s. 375.

² Ahi Moğammed hakkında: *Aynı eser*, v. 166 a; Huart tercümesi, c. 11, s. 319; Şeyh Asadeddîn hakkında: *Aynı eser*, v. 129 a; Huart tercümesi, c. 11, s. 166.

İşrâkât'daki hikâyelerden bâzıları Anadolu'da cereyan ettiğinden, bunlarda o zamanki Anadolu ahvaline dair bâzı telmihler mevcuttur (mekale 3, işrak 1; mekale 4, işrak 5; mekale 5, işrak 5; hâl 1, işrak 2 ve 5). Buradaki bir hikâyede *Meşnevi*'de ve *Garib-nâme*'de de mevcut olan ü z ü m hikâyesi'ni anlatırken, türkçe iki beyit ve diğer bir *lâtîfe*'sinin sonunda da bir mısra söylemiş olan bu mevlevî şairinin, yalnız farsca değil türkçe şiirler yazdığı da muhakkaktır ki, dil ve edebiyat tarihi bakımından, bunun ehemmiyeti açıktır.

Bu gibi edebî eserlerin tarihi ehemmiyetine ikinci bir delil olarak, yine aynı mecmua içinde bulunan (v. 100-104) ve *Yûsuf* (yahut *Yûsufi*) adlı mechûl bir şair tarafından yazılmış olan *Hâmûşnâme* isimli farsca küçük mesnevîden de bahsedelim. 699 da yazılmış olan bu eser, bir mukaddimeden sonra, sükût'un (*hâmûşî*) fayadaları hakkında on hikâyeyi ihtiva ediyor. *Hâmûşî*'nin islâm sôfileri arasında büyük bir prensip olarak kabûl edildiği ve buna ait türlü türlü şeyler yazıldığı malûmdur. Lâkin, Anadolu'da siyasi anarşinin son haddine vardığı bir sırada böyle bir eserin yazılması, ayrıca mânâlıdır. Bu eserdeki hikâyelerin sekizincisi, meşhur *Cimrî* hâdisesine, dokuzuncusu da Niğde'deki *Haфіr oğulları* ısyanına aittir. Hikâyede *Cimrî* lakablı saltanat dâvâcısının ilk zamanlarına ait verilen malûmat, doğrudan doğruya Selçuklu hânedânı lehine yazılan *İbn Bibî* ve *Aksarâyî* tarihleri gibi -âdetâ *yarı resmî*- eserlerde bulunmadığından, hikâyenin bu ehemmiyetli parçasını olduğu gibi naklediyoruz:

که خود را دائماً درویش بنود	در این نزدیک عهد ما یکی بود
صلاح و رهروی و خرقه پوشی	همیشه عادتش بودی خموشی
بصدق و اعتقادش می فزوند	خلاق زو همه خشنود بودند
کروهی از درون کشتند مریدش	همه دیدند جای بایزیدش
دلش راضی نشد با این معانی	بدین پاکیزگی خوش زندگانی
زبانش را سخنیهای زلال شد	دماغش را بناکاهی خلل شد
حقیقت بشنوید این سرو این راز	بدیشان گفت چون بشتاقم باز
مرا زین بس یقین دانید سلطان	که من سلطان روم ای سریدان
بسلطانی او دل بر نهادند	کروهی این خبر را برکشادند
بسلطان زمان اعلام کردند	ورا سلطان جری نام کردند

Bu hikâyeden anlaşıldığına göre, tarihçilerin *Cimrî* diye zikir ettikleri bu adam, ibadetle vaktini geçiren, hiç konuşmayan, herkesin hurmetini kazanmış olan bir *derviş*, daha doğrusu, kendini her kese karşı o şekil altında gösteren bir adam imiş; birçokları ona can ve yürekten mürd olmuşlar. Lâkin, günün birinde bu dervişin kafası karışmış; kendisinin Anadolu Sultanı (*Sultân-ı Rûm*) olduğunu iddia etmiş; birçokları ona inanup tâbi olmuşlar; Sultan Cimrî adıyla anılmağa başlanmış, v. s... Vaktiyle bir mekalemde, bu mesele hakkında bütün kaynakların verdiği malûmatı, tenkiyd ve mukayese suretiyle, nakletmiş, ve bu *Cimrî* lakabının mahiyetini de izah eylemişim¹. Hâlbuki, bu saltanat dâvâcısının, tıpkı Baba İshâk gibi, iptida herkesin kendisine kudsîlik isnad ettikleri bir derviş olduğu, yâni, bu hareketin de hemen hemen Babailer isyanı ile aynı mahiyette birtakım hususiyetler gösterdiği, ancak *Hâmûşnâme*'deki bu küçük hikâyeden anlaşılıyor. Tasavvuf mahiyette küçük bir edebî eserin nasıl mühim bir tarihî kaynak vazifesi gördüğünü, bu misâl, çok açık olarak meydana koymuştur sanıyorum. Bu devirlerde Anadolu'da yazılmış sair tasavvuf ve ahlâk kitaplarında, meselâ muhtelif *fütüvvetnâme*'lerde, yahut Mevlânâ'nın meşhur *Fih-i Mâ-Fih*'i gibi bâzı mühim eserlerde de, arasıra, tarih bakımından oldukça ehemmiyetli birtakım kayıtlara tesadüf olunduğunu da aslâ unutmamalıdır.

NECMEDDİN RÂZÎ,
MİRŞÂD AL-İBÂD
[XIII. ASIR.]

Lâkin, XIII. asrın ilk yarısında Anadolu'nun rûhf ve ictimai vaziyetine ait en kıymetli bir kaynak olarak, Necmeddin Râzî'nin 620 de Sivas'da tamamlayup Alâeddin Keyköbâd I. e takdim ettiği *Mirşâd al-İbâd* adlı eserini gösterebiliriz. İlim âlemince eskidenberi malûm olan, hattâ XIV. ve XV. asırlarda Anadolu'da türkce'ye de tercüme edilen bu meşhur eserden, bugüne kadar hiçbir tarihcinin isti-

¹ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*. Türkiye Mecmuası, II, 1928, s. 20-22. *Cimrî* kelimesinin, bir has isim yahut tarihi lâkab değil, İlhanlılar'ın ve selçuklu sultanlarının lehinde yazan o devir tarihçilerinin bu saltanat dâvâcısını tezyif için kullandıkları bir sıfat olduğunu, gerek bu mekalede, gerek diğer bir yazımda (*Aynı Mecmuası*, c. II, s. 500-501) göstermiş, ve kelimenin XVI. asıra kadar türk ve iran şair ve tarihçileri tarafından ne mânâlarda kullanıldığını muhtelif misâllerle izah etmişim. Daha bunlardan evvel, *Anadolu'da İslâmiyet* adlı mekalemde de bu eski yanlış düzeltmeğe çalıştığım da ilâve edeyim.

fade etmemiş olması, hayretle karşılanacak bir şeydir. Yalnız ben birkaç yazımda, Anadolu'nun XIII. asırdaki *içtimai* ve *dinî* tarihi ve *vakıflar* meselesi hakkında, bu eseri tarihî bir kaynak olarak kullanmıştım¹. Öyle görünüyor ki, genç hükümdarlara saltanat kaidelerini öğretmek maksadıyla de yazılmış bir *siyasetnâme* mahiyetinde olan bu mühim eser, meşhur bir mutasavvıfın kaleminden çıktığı için, tarihçiler bunu bir tasavvuf kitabı zannetmişler ve bunu okumağa bile lüzum görmemişlerdir. Büyük Selçuklular'ın veziri Nizâm al-Mülk'e ait olan *Siyasetnâme*'nin ilim dünyasında epey uzun zamanlardanberi kazanmış olduğu büyük şöhret ve yarım asırdanberi bütün müsteşrikler tarafından tarihî bir kaynak olarak kullanıldığı düşünülecek olursa, *Mirşâd al-İbâd*'dan şimdiye kadar istifade edilmemesi, ancak, mahiyetinin meçhûl kalmasına atfolunabilir. Yazma nushalarının bolluğuna rağmen ancak şu son yıllarda tam olarak basılmış olması da, belki bu hususta bir âmil olmuştur. Tarihî bakımdan, bu mühim eserin XIII. asır Anadolu'su hakkında ihtiva ettiği zengin malzemeyi, bu mekaleler silsilesinde tenkidli ve izahlı bir surette neşredebeyim için, şimdilik burada daha fazla izahlarda bulunmaya lüzüm görmüyorum.

Tarihî kaynak olarak kullanılabilir diğer edebî MESNEVİ'LER VE vesikalar arasında, mesnevî şekliyle yazılmış a-h DİVÂN'LAR lâkî-sôfiyâne eserlerin ve divân'ların mühim bir yer tuttıkları da unutulmamalıdır. Bugün elde kalmış *vekayinâme*'lerde isimlerine rastlanamayan birtakım büyük ricalin, hattâ bâzı küçük hükümdarlar'ın adları ve zamanları, kendilerine ithaf edilmiş olan bâzı edebî eserler sayesinde malûm ol-

¹ Necmeddîn Dâye diye de mâruf olan Abû Bekr 'Abd-Allâh b. Moḥammed 654 de ölmüştür. Anadolu'da Şeyh Şadreddin Konevî ve Mevlânâ gibi büyük söflerle görüşmüş olan müellifimizin, 654 de ölüp Bağdad'da gömüldüğünü, Şeyh Çâmî, *Nafahât al-Uns*'de yazmaktadır. Dinî ve tasavvüfî mahiyette daha birtakım mühim eserleri olan bu söfinin en fazla şöhret kazanan eseri, *Mirşâd al-İbâd*'dir ki, 1352 h. de Tahran'da basılmıştır. Anadolu'da, daha yazıldığı devirden başlayarak çok büyük bir rağbet kazanan bu eser, iptida XIV. asır sonlarında bu devrin tanınmış şairlerinden Şeyhoğlu Muştafa tarafından *Kenz-ül-Küberâ* adıyla hulâsa olarak türkçeye çevrilmiş, ve sonradan Murad II. devrinde ikinci bir tercümesi daha yapılmıştır. Ben, bu büyük eserden, şu iki mekalemde bilhassa istifade etmişim: *Vakfa ait tariht istilahlar meselesi*, *Vakıflar Dergisi* I, 1938, s. 137; *Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekamülü*, aynı mecmua, II, 1941, s. 18-19).

maktadır¹; birçok tarihî şahsiyetlerin ensab şecereleri², lâkapları, resmî unvanları³, hattâ isimlerinin doğru okunuş tarzı⁴, birçok büyük

¹ Tarihçilerin, bu edebî metinlerden ne kadar istifade edebileceğini göstermek için birkaç küçük misâl verelim: Sultan Alp Arslan'ın oğlu T o g a n Ş â h'ın iran edebiyatına çok meraklı olduğu, daha babasının hayatında H orasân hâkimi olup H e r a t'ta oturduğu, Ş a m s a l - D e v l e ve A b u ' l F a v â r i s lâkaplarını taşıdığı, yalnız bir gecede 40 bin yuvarlak safi altın ihsan vermek suretiyle çok büyük cömertlik gösterdiği, ancak N i z â m i - i ' A r û z i 'nin Ç a h â r M a k â l e'sinden ve H e r a t lı ş a i r A z r a k i 'nin D i v â n'ından anlaşılıyor; başka hiçbir tarihî kaynaktan bu şehzâdenin adı geçmez (Ç a h â r M a k â l a, GMS. XI, s. 170-172). Başka bir misâl: Gazneli hükümdarlarından İ b r a h i m 'in oğlu Sayf al-Devle Maḥmûd'un ismi, yalnız ş a i r M e s ' ū d S a ' d S e l m â n 'ın kasidelerinden ve ' A v f i 'nin L u b â b a l - A l b â b 'ından anlaşılır. Gazneliler'in tam bir şeceresini tanzim için hemen hemen bütün tarihî kaynaklardan istifade etmiş olan E. de Zambaur'in M a n u e l d e G é n é a. e t d e C h r o n. p o u r l ' h i s t o i r d e l ' I s l a m (Hanovre 1928) adlı eserinde, bu şehzâdenin ismi yoktur. Bir zamanlar büyük memleketlerde hükûmet sürmüş böyle birtakım prenslerin, ancak kendilerine yazılmış kasideler ve adlarına ithaf edilmiş edebî eserler sayesinde malûm olması, tarihin çok tuhaf bir cilvesidir. Bu hususta daha birtakım garip misâller göstermek kabildir.

² Buna küçük bir misâl: Selçuklular'ın büyük veziri N i z â m a l - M ū l k 'ün ailesi hakkında hiçbir yerde tesadüf edilmeyen mühim malûmata, meselâ H w â c e ū - y i K i r m â n i 'nin G u h a r n â m e adlı mesnevisinde tesadüf edilir. Tarihî kaynaklarda kendisinden ve ailesinden uzun uzun bahsedilen bu büyük şahsiyetin şeceresini tanzim eden Z a m b a u r ve H. B o w e n gibi âlimler bu eseri bilmiyorlar.

³ Gazneliler, Selçuklular, H w â r i z m ş â h l a r gibi büyük müslüman türk sülâlelerinde birçok eski türk unvanlarının kullanıldığını, en ziyade, o devir şairlerinin manzumelerinden öğrenmek kabil oluyor. Biz, türk t i t u l a t u r e 'ü hakkındaki araştırmamızda, bilhassa onlardan istifade ettik. Hâlbuki, bu devirlere ait en mühim tarihî kaynaklarda bile bu unvanlardan birçoğu hiç zikredilmez (bu eski türk unvanları hakkındaki tetkiklerin bugünkü umumî mahiyeti ve bunların tarihî ehemmiyeti hakkında tafsilât için şu mekalemize bakınız: E s k i t ū r k u n v a n l a r ı n a a i t n o t l a r, T ū r k h u k u k v e i k t i s a t t a r i h i M e c m u a s ı, II, s. 17-31. Bu mekâlenin almanca: K ö r ö s i c s o m a - A r c h i v u m, 1938, s. 327-344).

⁴ Tarihî kaynaklarda çok defa bozuk ve şüpheli bir şekilde tesadüf edilen ve arap alfabesinin kifayetsizliğinden dolayı türlü türlü şekillerde okunması kabil olan birçok türk isimlerinin doğru şekilleri, v e z i n ve k a f i y e yardımıyla, bilhassa muasır şairlerin kasideleri sayesinde tesbit olunabilmektedir. Birkaç misâl: H w â r i z m ş â h T ö k i ş 'in, şimdiye kadar bütün tarihçiler tarafından yanlış okunan ismini bu şekilde kat'i olarak tesbite, ancak ş a i r F a l a k i - i Ş i r v â n i 'nin bir kasidesi sayesinde muvaffak olabildik (F u a d K ö p r ū l ū, U r a n K a b i l e s i, B e l l e t e n, 26, s. 232). Hind Timuruları imparatorluğu'nun büyük kurucusunun adını B a b e r değil B a b u r tarzında okumak lâzımgeldiği, yine kendi şiirleri sayesinde anlaşıldı (İ s l â m A n s i k l o p e d i s i 'ne yazdığımız B a b u r m a d d e s i n e b a k ı n ı z). Bu gibi misâlleri daha çok uzatmak kabildir.

hâdiseler ve onların kronolojisi¹, âdetlere ve kıyafetlere ait birçok şeyler², birçok mühim hikâye ve menkabeler ve tarihî kayıtlar³, ancak bu edebî eserler sayesinde anlaşılabilir. Bahis mevzuu olan XII-XIV. asırlar Anadolu tarihini aydınlatılabilmek için, bu devirlerde Anadolu'da yazılmış her türlü eserler arasında, *mesnevîler*'in ve *divânlar*'ın da ehemmiyetle tetkiki lâzımgeldiği hiç unutulmamalıdır. Mevlânâ'nın ve Sultan Veled'in muhtelif mesnevîleri ve büyük divânları, Ulu 'Arif Çelebi'nin divânı, sonra, Gülşehri'nin manzum eserleri⁴, bu hususta ilk akla gelebilecek edebî kaynaklardır.

¹ Şairlerin, büyük zaferler münasebetiyle hükümdarlara verdikleri kasidelerde, tarihî kaynakların malûmatını tamamlayacak, kıymetli tafsilâta rastlanır. Ayrıca, muhtelif tarihî hâdiseler, meselâ herhangi bir yerin zaptı, bir hükümdarın yahut bir şehzâdenin yahut devlet adamlarından herhangi birinin ölümü münasebetiyle tanzim edilen tarihler ve mersiyeler, kronoloji bakımından, fevkalâde mühimdir. Bir misâl: Fatih Mehmed II. devrinde, *Edirne* sarayında, genç hükümdarı kandırmağa çalışan birtakım *Hurufî*lerin yakıldığı hakkında bâzı muahhar Osmanlı kaynaklarında mevcut bir rivayetin doğruluğunu ve din tarihi bakımından çok mühim olan bu hâdisenin hangi yılda olduğunu, o devir şairlerinden Hâmidî'nin bir manzumesi sayesinde teşbite muvaffak olabildiğim. Bu hususta daha pek çok mühim misâller vermek kabildir.

² Tarihî kaynakların çok defa ihmâl ettikleri bu gibi birçok şeyler, o devirlerde yaşayan şairlerin manzumeleri sayesinde öğrenilebilmektedir. İctimaî tarih tedkikleri için edebî eserlerin ne kadar mühim bir kaynak teşkil ettikleri, eski telakkîlere bağlı tarihçiler tarafından şimdiye kadar anlaşılammış bir hakikattir. Kendileri için birinci derecede bir ehemmiyet arzeden kronoloji ve jenealoji meselelerinde bile, edebî eserlerden istifadeyi akıllarına getirmeyen bu gibi dar görüşlü tarihçilerin, onlardan ictimaî tarih meseleleri için hiç istifade etmemiş olmaları pek tabiidir.

³ *divânlar*'da ve ahlâkî hikâyeleri ihtiva eden *mesnevîler*'de, büyük hükümdarların veya ricâlin hayatlarına ait birtakım mühim hikâyelere, tarihî kayıtlara daimâ tesadüf olunur. Meselâ, ilk selçuklu sultanı Tuğrul Bey devrinde Fahreddin Gurgânî tarafından yazılan *Ways ve Râmîn* mesnevisinde, onun devrindeki birtakım hâdiselere, İstanbul'daki caminin yeniden ihyasına dair kayıtlar bulunduğu gibi (Badî'âl-Zamân Hürasânî, *Suhan ve Suhanvarân*, c. II, I, 9-11), birçok şairlerin mesnevîlerinde de, Gezneli Mahmûd, Alp Arslan, Melikşâh, Sancar v. s. gibi büyük hükümdarlara ait muhtelif hikâyelere tesadüf olunur.

⁴ Bu zikredilen eserlerden Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si (en son olarak Prof. Nicholson tarafından GMNS külliyyatı arasında tenkidli ve mükemmel bir şekilde bastırılmıştır), Gülşehri'nin yukarıda bahsettiğimiz *Kerâmât-ı Ahi Evren*'i, Sultan Veled'in *İbtidânâme*'si (Celâl Humâî tarafından 1357'de Tahran'da, oldukça etraflı bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir) basılmış bulunuyor.

SULTAN VELED,
DİVÂN
[XIII. ASIR.]

Divân'lardan tarihî kaynak olarak ne kadar çok istifade edilebileceğini daha iyi göstermek için, burada, *Sultan Veled Divânı*'nın Anadolu Selçukluları tarihine ne gibi yeni malzeme verebileceğini kısaca göstereceğim. Evvelâ, millî dil ve edebiyat tarihi bakımından, bu Divân'da, bâzı türkçe şiirlere tesadüf edilmesi, *türkçe*'nin, fars kültürünün kuvvetli te'siri altında kalan yüksek muhitlerde, ve bilhassa bu te'sirin en mufrıt şekilde kendini gösterdiği mevlevî muhitlerinde bile yavaş yavaş kıymet kazandığını, anlatmaktadır¹. *Bektaşilik* gibi köylüler ve göçebeler arasında

Mevlevîlik tarihi için çok ehemmiyetli olan bu son eser, yukarıda bahsettiğimiz *Sipehsâlâr menâkıbî*'nin başlıca kaynağı olduğu gibi, Aflâkî de bundan istifade etmiştir. Son olarak, Sultan Veled'in büyük bir cild teşkil eden divânı A. Remzi ve Kilisli Rifat taraflarından hazırlanarak F. Nafiz Uzluk tarafından yazılmış bir mukaddime ile birlikte neşredildi (*Divân-ı Sultan Veled*, Ankara 1941, metin 616, büyük sahife, mukaddime ve indeks 100 sahife). Mevlevîlik taassubu ile ve ilmî tarafsızlığa tamamiyle aykırı bir zihniyetle yazılmış olan bu mukaddime'de, Divân'da selçuklu hükümdarlarına ve o devir büyüklerine aid tarihî bakımdan ehemmiyetli birtakım manzumeler ayrıca türkçeye çevrilmiş, ve bunlar hakkında bâzı faydalı malûmat ta verilmiştir. Bu divânın tarihî kaynak olarak ehemmiyetini belirtmek bakımından, mukaddime de bu meseleler üzerinde durulması çok doğrudur. *Mukaddime*'de birtakım yanlışlıkları ve indî hükümleri ihtiva etmesine, birtakım türk ve moğol kelimelerinin tamamiyle yanlış okunmasına, tercüme hatâlarına, metinde de bâzı dikkatsizliklere tesadüf edilmesine (meselâ s. 161, beyt 3300 deki کیش و قربان yanlış; doğrusu کیش و قرمان olacaktır) rağmen, bu divânın neşri, Anadolu selçuklu tarihi tetkikleri için mühim bir hizmettir. F. N. Uzluk, Mevlânâ'nın *Mecâlis-i Seb'a*'sını, *Mektûbât*'ını ve Sultan Veled'in *Divân*'ını bastırmakla, yalnız ilk hedefi olan Mevlevîlik tarihine değil, umumiyetle XIII. asır Anadolu'sunun kültür tarihine yeni malzeme vermiş oluyor. Uzun yıllardanberi millî tarihimize aid eski kaynaklardan hiçbirinin tab'ını düşünmeyen resmî ilim müesseselerimizin ihmâli karşısında ehemmiyeti daha iyi anlaşılan bu neşriyatın devamını temenni ederken, bunların bugünkü ilim usûlleri'ne daha uygun ve daha ciddi bir şekilde hazırlanmasını istemekten de kendimizi alamıyoruz. Sultan Veled'in *Divân*'ı ve sair eserleri ve bunların muhtelif yazma nushaları hakkında, bakınız: H. Ritter, *Philologica* XI, Der İslam, XXVI, 3 (1942), S. 230-238.

¹ Sultan Veled'in türkçe şiirleri ve bunların muhtelif neşirleri hakkında tam malûmat almak için, bakınız: Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 162-173. *Sultan Veled Divânı*'daki türkçe şiirlerden şimdiye kadar ancak bir kısmı neşredilmişti; bu divânın neşri ile, şimdi onun bütün türkçe manzumeleri elimizde bulunuyor. Fakat, lâtin harfleriyle ve filolojik usûllere göre tam bir *transcription* ile yeniden basılmadıkça, bunlardan istifade imkânı - mutahassis olmayanlar için - yok gibidir.

yayılmayarak sadece şehirlilere mahsus bir tarikat mahiyetini muhafaza eden *Mevlevîlik* (eski adıyla *Celâlîye* tarikatı), vaktiyle izah etmiş olduğum gibi, moğol tehakkümü altındaki selçuklu idaresinin kurduğu içtimaî nizam'a taraftar idi¹; Mevlânâ'nın, Sultan Veled'in ve XIV. asrın ilk yarısındaki mevlvî müelliflerinin bütün eserlerinden - meselâ *Aflâkî*'den - anlaşıldığı gibi, Mevlevîler, Anadolu Türkmenleri'nin isyan hareketlerine tamamiyle muhalif idiler; Konya sultanlarına âsî Karaman oğullarına karşı, daima, moğol nüfuzuna dayanan bu sultanları, yahut, büyük devlet adamlarını iltizam ediyorlardı². Mamafih, Sultan Veled, gerek *Divân*'ında ve gerekse *mesnevîleri*'nde ara sıra türk dili'nin kullanmak suretiyle, içtimai muhitin zaruretlerine uymak mecburiyetinde kalmıştır. Babası gibi, farsça şiirlerinde birçok türkçe kelimeler, tâbirler, resmî ıstılahlar kullanması da bunun bir neticesidir³. 676 daki *Cimri* isyanı'nda Konya'yı kısa bir müddet için zapteden Karaman oğlu Mehmed Bey'in, kendisinin ve maiyetindeki *kızıl börklü ve çarıklı* Türkmenler'in farsça bilmemelerinden dolayı "saray'da, divân'da, umumî yerler'de

¹ Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 115-116.

² Mevlânâ'nın *Mektûbât*'ı, Sultan Veled'in *Divân*'ı, *Aflâkî Menâkıb*'inde Mevlânâ ailesinin Karamanlılar'a ve Eşref oğullarına karşı düşmanlıklarını gösteren muhtelif kayıtlar, bunu isbata kâfidir. Yalnız Kermiyan, Aydın, ve Menteşe oğullarının mevlevîlerle iyi münasebetlerde bulunduğunu görüyoruz ki, Garbî Anadolu'daki bu *hudud beylikleri* İlhanlılar'a karşı hiçbir vakit isyan hareketlerine kalkışmamışlardı. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Temürtaş'ın, uelardaki bâzı isyan hareketlerini silâha başvurmadan bastırabilmek için, bu ailenin mânevî nüfuzundan istifade ettiğini, yine *Aflâkî*'den öğreniyoruz (Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 79. Çelebi 'Âbid ismi burada yanlışlıkla 'Ârif yazılmıştır); Emîr 'Ârif Çelebi'nin de Moğollar'ı Karaman oğullarına daima tercih ettiği, yine aynı kaynaktan açıkça anlaşılıyor (Huart tercümesi, II, 359, 371, 373, 414).

³ F. N. Uzluk, bu kelimelerden bâzılarını saymakta ise de (s. 94), bunlardan *usta* (*ustâz*) kelimesi, herkesçe bilindiği gibi, farscadır; *Uygur* kelimesi de has isim olduğundan indekte gösterilmek lâzımdı. Bu kelimelerden birçoğunun Mevlânâ tarafından kullanıldığını biliyoruz (Şerefeddin Yalıtıkaya, *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, Türkiye Mecmuası, IV, 1934, S. 111 - 168). Bu türkçe kelimelerden birçoğunun, daha onlardan çok evvel, birtakım iran şairleri tarafından da kullanılmış olduğunu vaktiyle göstermiştim (Fuad Köprülü, *Yeni Farsi'de Türk unsurları*, Türkiye Mecmuası, c. VII-VIII, 1942, s. 1-16). *Divân*'daki bu kelimeleri dikkatle toplamak, filoloji bakımından faydalı olacaktır.

yalnız *türkçe* kullanılması,, hakkındaki emri, ancak bu istiyâ devresine münhasır kalmış, ve bu ısyan bastırıldıktan sonra, eski vaziyet yâni farsca'nın te h a k k ü m ü tekrar avdet etmiştir¹.

İşte, *Sultan Veled Divânı*'nda, bu mutalealarımızı kuvvetlendirecek birtakım delillere rastlıyoruz: meselâ, Sultan Gıyâsed-dîn Mes'ûd II. nin *Konya*'ya gelerek tahta çıkışından sonra, ona takdim etmiş olduğu üç manzume (s. 224, 144, 247), çok ehemmiyetlidir. İlk manzumede, Sultan'ın *Konya*'ya geliş tarihi kaydedilmiş olduğu gibi, onun maiyetindeki büyük emirlerden de bahs olunmaktadır. *Konya* halkının sevincini tasvir eden bu manzumede, Sultan'ın cülüsu üzerine "bütün *Türkler*'in can korkusundan dağlara, mağaralara kaçıp gizlendikleri,, zikrediliyor; ve bunlara merhamet edilmeyerek hepsinin öldürülmesi tavsiye olunuyor². Bunu

¹ Mehmed Bey hakkında bakınız: Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 18-21. Bu hâdiseden sonra *Konya*'da devlet işlerinde artık türk dilinin hâkim olduğuna hüküm etmemelidir. Selçuklu idaresinin yeniden kuruluşu ile, eski vaziyet geri dönmüş, yâni, *farsça*, bütün devlet işlerinde ve yüksek sınıflar arasındaki eski hâkimiyetini tekrar kazanmıştır. F. N. Uzluk'un bu husustaki mutaleaları tamamiyle yanlış olduğu gibi (s. 91-92), Sultan Veled'i «farsça yazan Anadolu şairlerinin sonuncusu ve türkçe yazarların ilki ve birincisi» sayması da, büsbütün esassızdır (s. 95). Dehhânî ve Gülşehrî gibi şairlerin türkçe mükemmel şiirleri yanında, Sultan Veled'in manzumeleri, dil ve nazım tekniği bakımlarından çok iptidai kaldığı gibi, Anadolu'da ondan sonra da farsça yazan daha birçok şairler yetiştiği unutulmamalıdır. Gülşehrî'nin *Feleknâme*'si, yukarıda bahsettiğimiz *Hâmûşnâme*, *İsrâkât*, *Fütüvvet-nâme* ve daha bu gibi birçok eserler de, bunu isbata kâfidir. Türk diline değil asıl fars edebiyatına büyük hizmet etmiş olan Mevlânâ ve Sultan Veled'in te'sirleriyle, mevlevî tekyeleri, Türkiye'de asırlarca birer «iran kültürünün propaganda merkezi» mahiyetini muhafaza etmişler, ve işte bundan dolayı, klâsik türk şiirinin inkişafında çok büyük bir rol oynamışlardır. Şâkıb Dede'nin meşhur *Sefîne*'si, mevlevî tekyelerinde farsca'nın asırlarca nasıl hâkim olduğunu gösteren misâllerle doludur. Bu büyük tarîkatin *Meşnevî* ve *Divân-ı Kebir*'den başlayarak bütün ana kitaplarının farsca yazıldığı düşünülürse, başka türlü olamayacağı da kendiliğinden anlaşılır. F. N. Uzluk'un Mevlevîlik gayretleriyle bu tarihî hakikati tahrife çalışması, tamamiyle lüzumsuz bir zahmettir.

² Sultan Veled'in, göçebe Türkler aleyhindeki bu parçasını mütercimim yaptığı *tahrif*'i daha iyi anlatmak için, alıyorum. (s. 225) :

همه ترکان زیم جان شده در غاروکه پنهان
پلنگ اکنون بشد موشی چو آمد شیر حق غران
همه چون روزی دانشه که خواهی کوفت سر هاشان

بدولت سه شاهانی بصولت شیر شیرانی
جو نبود شیردر بیشه رود از کورک اندیشه
چوماران رفته در کبها دران بیشه باند هما

tercüme eden F. Nafiz Uzluk, bu farsça metindeki همه ترکان yerine *Havariciler* kelimesini kullanıyor ki, esasen yanlış olan bu kelimenin خوارج yâni *Hâriciler* mânâsında kullanıldığı görülüyor. “Meşrû hükümdarlarına ısyan suretiyle dîni bakımdan büyük bir günah işlemiş ve öldürülmeğe müstahak olmuş âsiler,, mânâsında olarak *İbn Bibî* gibi kaynaklarda da tesadüf edilen ve Sultan Veled tarafından bu manzumenin sonunda yine bu Türkler için kullanılan bu tâbiri, mütercim de Türkler müradifi olarak kullanmıştır; o, bu suretle, Sultan Veled’in göçebe Türkler aleyhindeki kin ve nefret hislerini farsça bilmeyen okuyuculardan gizlemek istemiştir ki, böyle bir tahrife hiç lüzum yoktu. Yine bu meseleye ait olarak (s. 247) deki manzumede de, Sultan Mes’ûd tahta geçince, “Allâh’ın, mağaralarda, dağlarda, ormanlarda bulunan ve âlemi yakan *Türkler*’i itaate getirdiği,, ifade edilmektedir¹. Mütercim, bu beyti yanlış anlayarak “âlemi yakan *Türkler*’in mağaralardan, dağlardan, ormanlardan inerek Tanrı’nın tâatine koyuldukları,, tarzında tercüme etmişse de, bunun yanlışlığı hattâ mânâsızlığı pek açıktır: eğer bu anlayış doğru olsaydı, (s. 224) deki manzumenin “bütün Türkler’in can korkusundan dağlara ve mağaralara kaçtıkları,, ifadesiyle tam bir tezat teşkil ederdi. Esasen bütün tarihî kaynaklar, ele geçirilmesi çok müşkül sarp sâhalarda yaşayan *göçebe Türkler*’in bu sırada tamamıyla itâate alınamamış olduklarını, yalnız, ısyan hareketlerinin bir dereceye kadar azaldığını kay-

کھی برموت خود کریان کھی بر خوی خان ومان باومیدی طمع کرده که بواک از شه رسد غفران حیات خلق اگر خواهی بکن آن جلہرا قربان قصاص چشم چشم آمد بدنان ہم بود دندان نبودی هیچ کس زنده برین کرنامدی فرمان که خونی کشتی، باشد بشرع آیت قرآن که یارب زین سکان بد ببرهم جان وهم ایمان	همه در کربه وناله بخون در غرقه چون لاله چو رنجوران بی درمان بشته دستها از جان گذشت از حد این زحمت مکن شاها توشان رحمت لکم اندر قصاص خلق حیات واین شنو از حق حیات اندر قصاص آمد جهان را زین خلاص آمد خوارج را مهل زنده اگر میرست اگر شده ولد کردست نفرینها برون از چرخ و پروینها
--	---

Göçebe ısyanlarından çok zarar gören bütün yerleşik halkın ve bilhassa şehir halkının kin ve nefretini ifade eden bu manzume, çok dikkate lâyıktır. Bu şehirler arasında, devlet merkezi olan Konya’nın en çok zararlara uğradığı düşünülürse, Sultan Veled’in bu kin ve husûmet hislerinin sebebi daha iyi anlaşılır. Ancak, bunun yalnız Sultan Veled’e munhasır olmadığı, ve bu devirde yazılmış bütün tarihî ve edebî kaynaklarda göçebe Türkler’e karşı aynı hislerin beslendiği unutulmamalıdır.

¹ Tercümedeki yanlışlığı anlatmak için, sadece bu beyti alıyorum: (s. 247.)

آورده در طاعت خدا چون شاه مامسعود شد

ترکان عالم سوزرا از غار و کوه و بیشها

dederler¹. Sultan Vele d'in bu manzumelerinde *Türk* kelimesini, tıpkı Mevlânâ gibi, "merkezî idareye tâbi olmayan ve daima karışıklıklar çıkaran *göçebe Türkler*," mânâsında kullandığı, ve bunların ne kadar derin bir kin ve şiddetle aleyhinde bulunduğu açıkça görülmektedir. O, devrin umumî telâkkiyelerine tâbi olarak, şehirlerde yüksek bir kültür seviyesine erişmiş olan Türkleri *rûmî* addetmektedir ki, İran kültürünün hâkim olduğu türk sâhalarında asırlarca devam eden bu *rûmî* tâbirinin, âzerî edebiyatı sâhasındaki türk şairlerinde ve umumiyetle İran müelliflerinde hemen daima bu tarzda kullanılmasına tesadüf ederiz².

Dîvân'da Sultan Vele d'in hayatına ait muhtelif parçalar vardır; meselâ, Sultan Mes'ûd'a "tahsisatının arttırılması," hakkında verdiği *kasîde*'de, babasının ve dedesinin Mevlevîler hakkındaki lûtuflarından -meselâ, tahsisat bağlanması, Mevlânâ'nın adamlarından 14 kişinin vergilerden muaf kılınması gibi - bahsedilmektedir; onun Rükneddîn Kılıç Arslan IV. ile Gumac Hatun, Selçuk Hatun gibi selçuklu prensesleri hakkındaki manzumeleri, Şâhib Ata, Zâ'im-el-ceyş, Tâceddîn Hüseyin, Mu'ineddîn Pervâne, Âlemeddîn Kayşer, Mecdeddîn Âlî, Hatîr oğlu Şerefeddîn, İlhanlı emîrlerinden Samagar gibi büyük emirlere medhiye ve mersiyeleri, tarihten bakımdan, bize bâzı şeyler öğretiyor. O devrin Ahi Moğammed, Ahi Yûsuf, Bayburtlu Ahi Emîr Ahmed, Ahi Sa'deddîn gibi meşhur ahileriyle, tabîb Ekmeleddîn, Kuşbu-Şîrâzî gibi âlimlerinden bahseden şiirler de, XIII. asır Anadolu büyüklerini tanıtmak bakımından, dikkate lâyıktır. Bütün bunlardan başka, *Konya*, *Kayseri*, *Aksaray*, *Kütahya* şehirleri hakkındaki methiyeler de faydasız

¹ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, s. 22-26.

² Şair Fuzûlî, meşhur *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinin mukaddimesinde, Anadolu Türkleri'ni *rûmî* diye zikrettiği gibi, bu tâbire, yine aynı mânâda olarak, bütün İran tarihçilerinde tesadüf olunur. Eski Osmanlı müelliflerinin de kelimeyi aynı mânâda kullandıklarını, hattâ *Türk* kelimesinden de, çok defa, "göçebe, köylü, şehir kültürüne yabancı" mefhumunu kastettiklerini biliyoruz. Azerbaycan Türkleri bugün bile aynı mefhumu ifade için *Terekeme* tâbirini kullanırlar ki, *Türkmen* kelimesinin cemi şekli olan *Terâkime*'nin bozuk bir şekli den başka birşey değildir. *Semantik* bakımından, bu iki kullanım tarzı birbirinden tamamiyle farksızdır. *Rûm* tâbiri hakkında daha etraflı malûmat alabilmek için bakınız: P. Wittek, *le Sultan de Rûm* (Annuaire de l'Institut de Philol. et d'histoire orientales et Slaves, T. VI, Bruxelles 1938).

değildir. Bunlara ilâve olarak, o devrin içtimai tarihine, âdet ve kıyafetlerine, bâzı *chancellerie* an'anelrine, *vakıf* işlerindeki bâzı yolsuzluklara, hâttâ *kukla oyunu*'nun o devirde Anadolu'da mevcudiyetine¹ ve daha bu gibi bir yığın meselelere ait mühim kayıtlara da tesadüf olunuyor. Artık bu izahlardan pek iyi anlaşılımıştır ki, *divânlar*, hâttâ jenealoji ve kronoloji bakımlarından bile, ihmâl edilmesi caiz olmayan çok ehemmiyetli yardımcı kaynaklardır.

* * *

İşte, tarih ve tarihî kaynak mefhumlarını çok dar mânâda anlayan göreneğe bağlı tarihçilerin, sikkeler, kitâbeler, diplomatik vesikalar dışındaki bütün bu zengin edebî yerli kaynakları hemen tamamiyle ihmâl etmeleri, XII-XIV. asırlar Anadolu tarihinin ve bilhassa Selçuklular devrinin çok meçhûl kalmasında epey büyük nisbette müessir olmuştur. Bu devirlere ait *Numismatique* tetkiklerinin Galib Edhem ve Ahmed Tevhid'den sonra ilerlemediği, otuz yıldanberi gösterilen bütün gayretlere rağmen Anadolu'nun birçok sâhalarındaki kitâbeler'in henüz lâyıkıyla toplanmadığı ve toplanıp neşredilenlerden mühim bir kısmının dahi ftimada lâyık olmadığı, vakfiyeler gibi kaynakların daha muntazam bir repertuarının bile yapılamadığı, başlıca vekayinâmeler'in de hâlâ basılamadığı düşünülürse, millî tarihimizin bu çok mühim devri hakkında, bugün bile, ne büyük ve affedilmez bir ihmâl gösterdiğimiz kolayca anlaşılır.

Bu mühim devre ait bâzı yabancısı hıristiyan ve müslüman kaynakları, bir taraftan müsteşriklarn, diğer taraftan da, arap memle-

¹ Bugünkü Özbekler arasında *Çatır hayâl* denilen kukla oyununun Selçuklular devrinde mevcudiyetini gösteren bu ehemmiyetli kayda, *Divân*'ın tarihî bakımdan başlıca noktalarını tebarüz ettirmeğe çalışan F. N. Uzluk da dikkat etmemiştir. Bu, daima söylediğimiz gibi, tarihi yalnız kronoloji ve jenealoji'den ibaret sayarak kültür tarihi meselelerine hiç ehemmiyet vermeyen eski görenekeci telâkkıylerin bir neticesidir. Kukla oyununun mevcudiyetini gösteren parça şudur (s. 275):

چرخ و زمین چو خیمه و خلخان چو لعبتان زین جمله را چه خوش آوردہ بکار
آن لعبتی که دیدکماز تست جنبشش زین جمله لعبتان بود او چست و هو شیار

Yerle gök'ü çadıra ve insanları kuklalara benzeten şair, bu suretle *panthéisme*'in basit ve *concret* bir timsâlini vermiş oluyor. Görülüyor ki, Sultan Veled, dünyayı *hayâl-i zıll* yâni gölge oyununa (yâni bizim *Karagöz* oyunu), yahut *kukla* oyununa benzeten *Atışâr*, *Şeyh Ekber* gibi daha evvelki büyük söfillerin eski telâkkıylerini tekrar etmektedir.

ketlerinde ve İran'da son zamanlarda başlayan kuvvetli kültür hareketleri neticesinde arap ve iran âlimlerinin himmetleriyle neşredildiği hâlde, yerli kaynaklarımızın tetkik ve neşri hususunda ilim müesseselerimizin gösterdikleri k a y ı t s ı z l ı k, cidden anlaşılabilir bir hâdisedir. Ara sıra yapılan bâzı neşriyatın ve gösterilen gayretlerin hemen tamamıyla plânsız ve usûlsüz olması, ve en küçük bir tenkıyd'e dayanamayacak kadar iptidai bir mahiyet arzemesi de, memleketimizde tarihî çalışmaların — hattâ Fakülte'lerimizde bile — bugünkü ilmî esaslara dayanmaktan çok uzak bulunduğunu gösteriyor. Mamafih, yerli kaynaklar'a ait bütün bu hazırlıklar, filolojik ve tarihî tenkıyd esaslarına göre yapılsa da, ehemmiyetleri bâzı bakımlardan bunlardan bile üstün olan yardımcı kaynaklar ihmâl edildiği takdirde, *içtimâî tarih* şübeleri büsbütün meçhûl kalacağı gibi, *siyasî tarih* bile tamamlanamayacaktır. Anadolu türk cemiyeti'nin dinî, hukukî, iktisadî, içtimâî bünyesini, yâni bu devir tarihinin asıl âmillerini anlamak için, bu yardımcı edebî kaynakların büyük bir dikkatle ve ilmî usûllerle tetkiki birinci şarttır.

Biz bu mekaleler silsilesinde, henüz basılmamış olan *vekeyinâme*'lerden başlamak üzere, — kelimenin en geniş mânâsiyle — başlıca yerli kaynakları ve onların ihtiva ettikleri bir yığın yeni malzeme'yi, kabil olduğu kadar tenkıydli bir tarzda, birer birer fzağa çıkaracağız; ve Anadolu'nun edebî, dinî, içtimâî ve iktisadî tarihine ait hususî çalışmalarımız için hazırlamış olduğumuz birtakım yeni malzemeyi, işte bu suretle bütün alâkahların gözleri önüne sereceğiz, Anadolu tarihinin yalnız siyasî değil, dinî, hukukî, içtimâî, iktisadî muhtelif şübeleri üzerinde çalışmak isteyenler için, filolojik ve tarihî tenkıyd süzgecinden geçirilmiş olan bu malzemenin çok faydalı olacağını ümit ediyoruz. Anadolu Selçukluları tarihine ait yerli kaynakların neşri hususunda bundan elli sene evvel Th. Houtsma ile başladığı hâlde o zamandanberi hemen hiç tâkip edilmeyen mantıklı yol, bu suretle, daha geniş ve daha faydalı bir surette, tâkip edilmiş olacaktır. Biz, bir taraftan bu yol üzerinde bizden daha kuvvetle ve daha selâhiyetle yürüyecek olanların bu işe iştiraklerini beklerken, diğer taraftan da, Anadolu tarihinin yabancı kaynakları hakkında dahi buna müvazî bir yol tâkip edecek yeni araştırmacıların meydana çıkmasını harâretle temenniden kendimizi alamıyoruz.

XII - XIV. asırlar Anadolu tarihi tetkikleri ile uğraşacaklara küçük ve faydalı bir yardımcı olacağını umduğumuz bu *umumî başlangıç'a* son verirken, Ortaçağ müslüman ve türk tarihi üzerinde çalışanların şimdiye kadar hemen umumiyetle ihmâl etmiş oldukları bâzı *metodolojik prensipler* hakkında birtakım umumî mülâhazalarda bulunmak istiyoruz: Ortaçağ'da, bütün Yakınşark islâm-türk dünyası, büyük bir *kültür çevresi* teşkil eder; bu çevre içindeki muhtelif sâhalar, bâzı mahallî ayrılıklara rağmen, içtimâî ve siyasi hayatın birçok daimî tezahürleri'nde yâni *içtimâî ve siyasi müesseseler*'de büyük benzeyişler gösterir. İşte bu bakımdan, meselâ selçuklular Anadolu'sundaki birtakım devlet müesseselerini, ordu teşkilâtını, me'muriyetlerin mahiyetini, vergi ve gümrük mes'elelerini, şehir teşkilâtını, toprak mes'elelerini tetkik ederken, *İran*'da yahut *Mısır* ve *Suriye*'de hâkim olan Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Memlûkler gibi sair türk devletlerinin mümasil müesseseleri hakkında sağlam malûmat sahibi olmak ve *mukayese* usûlüne muracaat yoluyla Anadolu'ya ait vesikaların kifayetsizliğini tamamlamak birinci şarttır. Ancak, bunu yaparken, *comparatif* usûlün büyük bir dikkat ve ihtiyatla kullanılması lâzım geldiğini, yâni, mahallî ayrılıkların daima göz önünde bulundurulması iycab ettiğini, aslâ unutmamak lâzımdır. Ortaçağ islâm-türk tarihinin umumî ve esasî meseleleri hakkında sağlam ve geniş bilgilere malik olmadan, bu devir cemiyetlerinin içtimâî ve iktisadî bünyeleri ile dîni ve fikrî mes'elelerini lâykile bilmeden, XII - XIV. asırlar Anadolu'sunun - bugünkü geniş ve hakikî manasiyle - tarihini anlamak kabil olamayacağını, yine tekrar edelim. Nazarı olarak, bu mütearifeyi kabûl etmeyen hiç kimse yoktur; fakat amelî sâhada bunun tatbik edildiğine o kadar az tesadüf ediyoruz ki, bu acı hakikat, bizi bu basit *mütearife* üzerinde - isbatı çok zor bir *dâva* gibi - ısrarla durmağa mecbur ediyor.

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHİ'NİN
YERLİ KAYNAKLARI.

I.

ANÎS AL-KULÛB

ÇÂZÎ BURHÂNEDDÎN ABÛ NAŞR
B. MES'ÛD ANEVÎ
[608 H. — 1211-12 M.]

Şimdilik bildiğimize göre, yalnız Anadolu'da değil, Azerbaycan ve Arran gibi sâhalar da dahil olmak üzere umumiyetle Oğuzlar sâhasında vücade gelen tarihî mahiyette ilk eser, *Anî*'li Çâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd'un farsça olarak şehname vezninde nazmetmiş olduğu *Anîs al-Kulûb* adlı büyük eserdir. Tek nushası Ayasofya kütüphanesi yazmaları arasında 2984 numarada bulunan bu kitap, Kâtib Çelebi'ye meçhûl kalmış olduğu gibi, Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde de başka bir nushasına tesadüf edilememiş, ve eski müelliflerin hiçbirinde de bu şairin veya eserinin adı geçmemiştir. İptida *Türk edebiyatı Tarihi*'nde, Selçuklular devrinde Anadolu'da ilim ve sanat hayatının inkişafından bahsederken adını zikrettiğim bu eser¹, sonradan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Mükrimin Halil Yınanc taraflarından da zikrolunmuş ise de², mahiyeti ve tarihî kıymeti ilim âlemince hâlâ tamamiyle meçhûl bulunuyor.

Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında en eskisi olan bu kitabın tarihî kaynak olmak bakımından mahiyet ve kıymetini tetkike girişmeden evvel, bu nushanın umumî (yâni dış ve iç) tavsifini yapalım; ve başka hiçbir kaynakta adı geçmiyen müellifin hayatı ve şahsiyeti hakkında doğrudan doğruya eserinden çıkardığımız malûmatı ortaya koyalım.

¹ Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 287.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 78; Mükrimin Halil Yınanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi* s. 54, not 1.

I.

NUSHANIN TAVSİFİ.

Ayasofya kütüphanesi'nde 2984 numarada kayıtlı olan bu eser, âbâdî kâğıt üzerine yazılmış büyük hacimde 428 varaktan ibaret olup, her sayfada 33 satırlık dört sütun mevcut olduğuna göre, eserin aşağı yukarı 28,000 beyitten mürekkebe olduğu anlaşılıyor. Yedi cüz'e ayrılmış olan eserin hiçbir cüz'ünün sonunda, ne zaman, nerede ve kimin tarafından kopya edildiği hakkında hiçbir kayıt mevcut değildir. Ancak, gerek kâğıdın gerek yazının ve imlânın eskiliği hemen göze çarptığı gibi, nushanın tezhiplerindeki hususiyetler de bununla tevafuk ediyor. Kitabın başında, kitâbe sayfasının ortasındaki tezhipli çerçeve boş bırakılmış olduğu için (*Resim I.*), bu güzel nushanın kimin kütüphanesi için hazırlanmış olduğunu anlamak kabil olmuyor. Buna rağmen, ya bir hükümdarın yahut büyük bir devlet adamının hususî kütüphanesine konulmak maksadiyle hazırlandığı, yazıdaki itinadan ve tezhiplerden anlaşılmalıdır. İlk sayfanın alt tarafındaki *tuğra* şeklindeki mühür, Bayezid II. nin hususî mühürü olup, sair birtakım kitaplar üzerinde de buna tesadüf ediliyor¹. Demek oluyor ki bu nusha, bu hükümdar zamanında Saray kütüphanesi'ne girmiştir. Sonradan Maḥmûd I. devrinde Ayasofya kütüphanesi te'sis edilince oraya vakfedildiği, üzerindeki tuğralı vakıf mühürüyle onun altındaki şu kayıttan anlaşılıyor :

قدوقف هذه النسخة الجليله سلطاننا الاعظم والحقان المفخّم مالك البرين والبحرين خادم الحرمين الشريفين
السلطان بن السلطان السلطان الغازى محمود خان وفقاً صحيحاً شرعياً
لمن طالع وتبصر واعتبر وتذكر اجزله الله تعالى ثوابه و اوفر حرره الفقير
احمد شيخ زاده المفتش باوقاف الحرمين الشريفين
مغفرلها

Haremeyin evkafı müfettişi Şeyhzâde Ahmed T evfiķ Efendi tarafından yazılan bu satırların altında, onun farsca şu manzum mühürü vardır: زَوْتُ تَوْفِيقَ تَمَنَّا كَنْدَ أَحْمَدِ يَارَبِّ. Ayasofya kütüphanesi'ndeki Maḥmûd I. vakfından sair kitaplar üzerinde de yine aynı mühüre

¹ J. H. Mordtmann tarafından neşir edilen *Süheil-ü-Neubahâr* mesnevisinde bu mühüre tesadüf ettiğimiz gibi (Hanover 1925), daha bu gibi birtakım yazmalarda da buna rastlıyoruz.

tesadüf olunur¹. yine bu sayfada, Bayezid II. nin mühürü üstünde karışık istifli bir imza daha vardır ki, محمود بن مصطفی خان gibi okunabilen bu imzanın Maḥmûd I. e ait olduğu, onun vakfettiği birçok kitaplarda da mevcut olmasından anlaşılıyor. İkinci ve üçüncü sayfalar tekml tezhipli olup, üzerlerinde eserin ve müellifin ismini gösteren tantanalı bir kitâbe mevcuttur (*Resim II, III.*):

2

الارضين برهان العار-
فين خلاصة الماء والطين
برهان الملة والحق والدين القاضى
ابونصر مسعود الانوى رحمة
الله عليه وجعل الفردوس
الاعلا (الاعلى) ومثواه

1

هذه (هذا) كتاب انيس القلوب
ازدرر كفتار و غرر اشعار
و ملح فوايد و منظومات فرايد
سلطان الكلام مفخر الاقلام افضل
الحكما نوراعين العلماء ملك
المحققين سرالله في

Yine tezhipli olan dördüncü sayfanın baş tarafındaki بنام ایزد بخشاینده ibaresi, beşinci sayfanın başındaki و بخشایشگر kelimesiyle birleşince, *Besmele* makamında olarak بنام ایزد بخشاینده و بخشایشگر cümlesi vücade geliyor. Aynı sayfaların (yâni S. 4 ve 5) altındaki ibareleri birleştirilince de بیدارنده ابن هفت سیکر mısraı meydana çıkıyor (*Resim IV, V.*) Kitabın ayrılmış olduğu yedi kısımdan diğer altısının ilk sayfalarında, yine tezhipli ince birer çerçeve içinde *Besmele*'ye tesadüf olunmaktadır.

Nushanın haricî tavsifi hakkındaki bu izahlardan sonra, iç tavsifi'ne yâni mevzuuna ve muhtevâsına geçelim. Bu devirlere ait hemen bütün bu cins eserler gibi *tevḥîd* ve *na't* ile başlayan bu eserde, na'ti müteakip مصنف کتاب در حال خود کويد başlığı altında 136 beyitlik bir parça vardır ki, müellif burada kendi hayatını anlatmakta, ve sonra, bu eseri nasıl ve niçin yazdığını izah etmektedir. Biraz aşağıda müellifin *hayat*'ından bahsederken bu hususta malûmat vereceğiz. Müellifimiz, *Tebriz* şehrinde tesadüf ettiği vâciz Maḥmûd isminde bir ihtiyarın tavsiyesiyle, *Kisâî* ve *Ṭabarî*²

¹ Necib Âşım tarafından neşredilen *Hibet al-Hakâyiğ* nüshasına bakınız (İstanbul 1334).

² Müellifimizin en mühim kaynakları *Ṭabarî*'nin *tefsir*'i ile, a l-Kisâî'nin *Kitâb-ı Kışaş-al-Enbiyâ*'sıdır ki, bu kitaplar islâm âleminde eskidenberi pek büyük bir rağbet kazanmış, ve sonuncusu türkçeye de tercüme olunmuştur (H. L. Flei-

gibi islâm müelliflerinin eserlerinden istifade ederek bu eseri yazmağa başlıyor. Müellifimizin 562 de henüz 24 yaşında iken yazmağa başlayarak yıllarca sonra yâni 608 de tamamladığı anlaşılan bu eser, tamamiyle *dinî* bir gâye gözetilerek yazılmış dinî mahiyette bir peygamberler kıssaları'dır. Birinci cüz, *Âdem kıssası*'ndan, ikinci cüz *Fir'avn kıssası*'ndan, üçüncü cüz *Süleyman kıssası*'ndan dördüncü cüz *Loğman kıssası*'ndan, beşinci cüz *Aşhâb-ı Kehf kıssası*'ndan, v. s. bahseder. İslâm âleminde daha ilk asırlardanberi şöhret kazanmış, ve sonradan *Kur'ân* tefsirlerine kadar girmiş olan bu kıssalar, bütün müslüman memleketlerinde asırlarca yaşamış, ve bu mevzua ait eserler, yâni, dinî an'anelere dayanan bu gibi hikâyeye kitapları, muhtelif muhitlerdeki rağbetini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Görülüyor ki, müellifimizin vücade getirdiği bu büyük eser, bir tarih kitabı değil, devrinin ihtiyaçlarına uygun bir hikâyeler mecmuası'dır. Kitabın yedinci babı Moğammed'in gazâları'na ait olup, Peygamber'in *mu'cize*'lerini ve *Mi'râc* kıssasını ihtiva etmektedir; bunu ilk dört Halife ile Emevî ve Abbâsî halfeleri hakkındaki kısımlar tâkip ediyor. İşte, bize göre, eserin en mühim parçası, Abbâsîler devrinden bahsedilirken, burada Gazneliler'e ve Selçuklular'a tahsis edilmiş olan kısımlardır ki, halfe Kâdir Billâh($\frac{381}{991}$ — $\frac{422}{1031}$) zamanından başlayarak, Nâşır

scher, *Catalogus, codd. niss. or. bibl. Deresdensis*, No. 128). İslâmlığın ilk asırlarında, eski kültür an'anelerine malik olmak dolayısıyla Araplar'dan daha çok bilgilere sahip bulunan Şabî'iler, Macûsîler, Yahudiler ve Hıristiyanlar'dan birçoğu, müslüman olduktan sonra, eski an'anelerinden birtakımını Müslümanlar arasına sokmuşlardı; işte, ilk tefsir kitaplarında, kısmen bu yabancı an'aneler, kısmen de İbn 'Abbâs gibi eski rivayeteilere dayanan rivayetler mevcuttur ki, Tabari'nin eseri bu ilk devir tefsirlerinin en son ve mükemmel örneğidir. al-Kisâ'î'nin eserine gelince, arapların kuşşas dedikleri halk hikâyecileri sınıfına — ki *vâ'ız'lar*, *mu'arrif'ler*, *müzekkir'ler* de bir dereceye kadar bu sınıfa sokulabilirler; tafsilât için bakınız: Fuad Köprülü, *Vakfa ait tarihî istılahlar mes'alesi*, *Vakıflar Dergisi*, c. I, s. 133-138 — mahsus olarak yazılan bu eser, halkın alâkasını çekebilecek türlü türlü menkabelerle doludur (bu iki müellif ve eserleri hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne bakınız). Esasen vâ'ız olan müellifimizin, eserini yazarken, bu eserlere müracaat etmesi kadar tabii bir şey olamaz. İslâm âleminde asırlarca büyük bir rağbet kazanan bu «peygamberler menkabeleri» ve onların menşeleri, hakkında, bakınız: D. S. Sidersky, *Les Origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des prophètes*, Paris 1933).

li-Dînillâh ($\frac{575}{1180}$ — $\frac{622}{1225}$) zamanının bir kısmını alır. Türk neslinden olan bu şairin, Anadolu selçuklu sultanı İzzeddîn Keykâvûs I. e takdim ettiği bu eserde, dinî telâkkıylere bağlı sünñf tarihçilerin an'anelerinden ayrılmıyarak, islâm tarihini "ortodoks halfeler çerçevesi içinde,, anlatmakla beraber, o kadro içinde bile, hemen yalnız Gâzneliler'e ve Selçuklular'a ehemmiyet vermesi, çok dik-kati çekecek bir hâdisedir¹. Tarihî kaynak olmak bakımından, *Anîs al-Ğulûb*'un sonundaki bu kısmı aynıyle neşrettiğimiz gibi, biraz aşağıda, yine bu kısımda verilen malûmatın mahiyet ve kıy-metini de tenkiydî bir surette belirtmeğe çalışacağız.

Şimdilik, yalnız şunu söylemekle iktifa edelim: Anadolu'nun XII. asırdaki siyasi ve fikri vaziyeti göz önüne alınacak olursa, ilk yerli tarih eserlerin böyle yabancı bir dille ve daha ziyade dinî bir mahiyette olmasının sebepleri kolayca anlaşılır. Bundan başka, böyle bir eserin *Anî* şehrinde doğmuş bir türk müellifi tarafından *Tebriz*'de yazılmağa başlanmış olması da, çok dikkate lâyıktır: XII. asır sonlarında henüz yeni yeni birer islâm kültür merkezi mahiyetini almağa çalışan Orta Anadolu şehirleri'nden ziyade, islâm kültürü an'anelerinin ve şehir hayatının daha eski ve daha kuvvetli bulunduğu şark sâhalarında bu türlü eserler yazılmış olması gayet tabiidir.

II.

MÜELLİFİN HAYATI.

Başka hiçbir kaynakta adına tesadüf edemediğimiz *Anîs al-Ğulûb* müellifi, bereket versin, eserinin baş tarafında kendi hayatına ait epeyce malûmat verdiği gibi, kitabın sonunda halfe Nâşır li-Din-illâh devri vak'alarına ait kısımda da gene kendisinden bahis edi-

¹ Abbâsî halifelerinin tarihlerinden bahsederken, müellifimizin bilhassa Türk sülâlelerine ehemmiyet vermesi, kendinin türk olmasına ve içinde yaşadığı muhitin iyeaplarına atfolunmalıdır. XII. asırda büyük Selçuklu sultanlığının an'anelerini kuvvetle muhafaza eden Yakınşark memleketlerinde, bir türk müellifinin dikkatini en ziyade bu büyük ve şanlı sülâleye ait hâdiseler çekebilirdi. Müellifimizin, daha eserini yazarken, bunu bir selçuklu sultanına, yahut, Selçuklular'ın istitâleleri sayılabilecek diğer türk devletlerinden birinin hükümdarına, takdim etmek arzusunda olması, ve nihayet, bu nushayı İzzeddîn Keykâvûs I. namına hazırlaması da, bunda âmil olmuştur sanırız.

yor. İşte biz bu malûmata dayanarak, *Qâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd*'un hayat safhalarını îzaha çalışacağız.

Müellifimiz, bir zamanlar Ermeni kırallığının, binbir kilisesiyle meşhur merkezi olup Bizans hâkimiyeti altında iken Alp Arslan tarafından fethedilen *Ani* şehrinde doğmuştur; babası ve dedesi türk, babasının annesi de kürd olan müellifin dedeleri, şehrin zabtından sonra gelip buraya yerleşmişlerdi. Müellif, dedelerinin secaatle meşhur olduklarını, babasının da لشکرکش olduğunu yâni ehemmiyetli bir askerî vazifede bulunduğunu anlatıyor. Babası Mes'ûd'un sırasıyla beş kızı oluyor; nihayet altmışından sonra, müellifimiz doğuyor ve ihtiyar babası bundan çok memnun oluyor. Annesinin gebe iken çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesiyle hamama giderek kendini orada doğurduğunu müellif anlatmaktadır ki, bu, 538 yılına tesadüf etmektedir. Doğuşunda bile bir başkalık olduğunu söylemekle gurur duyan müellifimizin ifadesine göre, zekâsı vaktinden çok evvel inkişaf göstermiş, daha beş yaşını bitirmeden şiir söylemeğe başlamıştır. Bu iddiadaki mübalağa hissesini bir tarafa ayırsak bile, onun, çok erken uyanmış bir istidat olduğunu kabûl edebiliriz.

Müellifin ilk çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği *Ani* ve civarı, islâm hâkimiyeti altında, ekseriyeti Ermeni olmakla beraber, muhtelif diller konuşan muhtelif din ve mezheblere mensup muhtelif unsurlarla (Türkler, Kürtler, Farslar, Gürcüler, Abhazlar v. s.) meskûn, ve eski kültür an'anelerine malik bir sâha idi¹; bilmedik-

¹ Ermeni Bagratlar sülâlesine mensup Aşot III. zamanında (961-977) bu devletin merkezi olan ve bu sayede çok genişliyerek nüfusu artan *Ani* şehri, Sembat II. devrinde yeni bir surla çevrilmişti. İran-Trabzon ticaret yolunun buradan geçmesi için, ermeni kıralları Arpaçayı üzerine köprüler yaptırılar. «Ermenilerin ve Gürcülerin kiralı» lâkabını alan Gagik II. zamanında (990-1020) bu devlet en parlak devresini idrak etmiş, siyasî ve iktisadî bakımlardan büyük bir ehemmiyet kazanan *Ani*, 993 ten başlayarak, ermeni kilisesi baş reisinin de merkezi olmuştu. Müslümanlarla dostca münasebetlerde bulunmak mecburiyetinde olan bu kırallardan bâzılarının, «müslüman usûlü üzere sarıklı resim ve heykelleri» de mevcuttur ki, bu hâl, müslüman iran kültürünün bunlar üzerindeki nüfuzunu gösterebilir. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, kendisine tâbi olan Şeddâdî sülâlesinden Abû'l Asvâr ile birlikte *Ani* civarlarına kadar hücumlarda bulundu. Alp Arslan, tahta çıkar çıkmaz bu garp sâhalarına karşı giriştiği büyük seferde, 1064 de *Ani*'yi zaptetti ki, islâm ve ermeni kaynaklarında bu hâdise hakkında uzun tafsilât vardır. Şehir, bundan sonra, Selçuk-

lerini öğrenmek hususunda çok büyük bir ihtiras besleyen çocuk, bütün zamanını çalışmağa hasretti; yalnız fars dilini ve edebiyatını öğrenmekle kalmayarak, muhtelif dilleri ve onların alfa be'lerini de öğrendi; *Teorât* ve *İncil* okudu; ayrıca, *tib* ve *nü-cûm* ilimlerinde de az çok vukuf kazandı. On sekiz yaşına geldiği zaman, dinî kültür dışında da oldukça geniş malûmat edinmiş bulunan müellifimizin, gürcü ve ermeni alfabeleriyle dillerini ve hattâ hristiyan teolojisini, *Ani*'deki ermeni rahiplerinden öğrenmiş olduğunu pek kolaylıkla tahmin edebiliriz. Çünkü, Selçuklular'ın yüksek hâkimiyeti altında uzun müddet *Ani*'de hükümrân olan Şeddâdîler sülalesi zamanında, buradaki Ermeniler'e karşı çok iyi muamele edildiği, ermeni kültürünün burada eski inkişafını tâkib ettiği, hattâ, şehrin ekseriyetle Ermeniler'den mürekkeb ahalisini istedikleri gibi kullanan *rahipler sınıfı*'nın Şeddâdîler'den bâzılarını buradan kaçırarak kadar kuvvetli buldukları, bütün kaynaklardan anlaşılmaktadır¹.

lular'ın tâbii olan Şeddâdîler eline geçti; ve bu eski hânedânın, tarihçiler tarafından *Ani Şeddâdîleri* diye adlanan şübesinin merkezi oldu. Abû Şucâc Menûçehr, harplerden dolayı şehrin etrafa dağılmış olan halkını, ermeni zenginlerini tekrar toplayarak, dürüst ve âdil siyaseti sayesinde, bu sâhaların ve şehrin inkişafına büyük hizmet etti; buradaki meşhur camiye yaptırdı. Bunlar zamanında, şehir ve civarı birkaç defa İran'dan gelen Oğuz kabilelerinin -iptida 485 veya 486 da Artuklular'dan İl Gazî'nin, sonra 518 de diğer Türkler'in - hücumuna uğradı. Bagratlar ailesinden kız almak suretiyle ermeni tebaalarının bağlılıklarını te'min eden Şeddâdîler, şehir halkının büyük bir kısmını teşkil eden Ermenilere ve sair Hıristiyanlara karşı gayet iyi muamelede bulunuyorlardı; şehrin surları bunlar zamanında tâmir edilmiş, hattâ yeni burclar ilâvesiyle kuvvetlendirilmişti. Abû'l Asvâr II. zamanında, *Ani*, Gürcü kralı David II. tarafından zapt edildi (518 h. 1124 m.). Mescide çevrilmiş bâzi kiliseler tekrar eski hallerine getirilerek tepelerindeki *hilâller* yerine *haç* konuldu. Lâkin, bundan biraz sonra, şehrin Ermenileri *Ani*'yi Şeddâdîler'den Fa'zlûn III, e teslim mecbur oldular. Şehirdeki ermeni papaslarının nüfuzu o kadar büyüktü ki, (550 h.) de Fa'reddîn Şeddâd b. Ma'hmûd'u şehirden kaçırarak, burayı kardeşi Fa'zlûn'a teslim ettiler ki, bunun hükûmeti de 556 ya kadar devam etmiştir. İşte, müellifimizin ilk çağları bu devirlere tesadüf eder.

¹ Bundan evvelki notaya bakınız. Bütün ermeni kaynakları, Şeddâdîler zamanında Ermenilere' karşı çok iyi muamele edildiğini yazarlar. Yalnız Abû'l Asvâr II. nin mütassıp bir müslüman olduğunu ve *Ani*'deki büyük kilisenin tepesine, o zamanlar müslümanlık timsâli sayılan taştan bir *hilâl* diktiğini, ve bu sebeple Ermeniler'in düşmanlığını kazandığını ayrıca kaydederler. Şeddâdîler sülâlesi ve bihassh bunların *Ani*'deki kolu hakkında islâm ve

Müellifimiz, on sekiz yaşına bastığı sırada, *Ani*'nin birdenbire Abhazlar'ın hücumuna uğradığını, şehrin kâfirler eline geçerek birçok kimselerin şehit düştüğünü, genç, ihtiyar, kadın, erkek bir yığın halkın esir edildiğini, kendisinin de ailesi efradıyla beraber gürcü *Yuan*'ın eline esir düştüğünü, lâkin "kâfirlerin dillerini ve hıristiyan teolojisini,, bilmesi sayesinde bu büyük felâketten kurtularak *Rûm* diyarına geldiğini hikâye ediyor. *Abû Naşr*'in, kitabın muhtelif yerlerinde kendi hayatına ait verdiği malûmat sayesinde, 538 de doğduğunu bildiğimiz için, bu hâdisenin de 556 da olması ıycab ediyor. Hakikaten, tarihî kaynakların verdiği malûmat, bunu temamiyle te'yid etmektedir: 556 da *Şeddâdî* ailesinden *Fazlûn b. Maâmûd*'a ısyan eden ermeni rahipleri, onu şehirden kaçmağa mecbur ettikten sonra, Gürcüler'in ve Abhazlar'ın kiralı *Grigor*'u davetle şehri ona teslim ettiler; Kiral, şehir ve civarındaki müslüman halkı ve *Şeddâdî* kuvvetlerini büyük felâketlere uğrattıktan sonra, burada bir askerî kuvvet bırakarak tekrar *Gürcistan*'a döndü¹. İşte, müellifimizin bahsettiği hâdise budur.

ermenî kaynaklarından toplanmış en toplu ve iyi malûmat şu mühim eserdir: *Kasravî Tebrizî, Şahrîyârân-ı Gumnâm*, c. III, Tahran.

² Müellifimiz, eserinin başında bu hâdiseyi şu beyitlerle, temamiyle hakikate uygun ve mübalagasız bir şekilde, anlatır:

یکی واقعه ناکه آمد بدید	چو سالم ز دوران بهرده رسید
سیاهی بیامد ز اندازه بیش	ز کفار اینغاز بدرای و کیش
گرفتند شهر و بشد کار زار	نهادند بر شهر آتی حصار
بسیغ و بختچر بسی مرد مرد	گرفتند و کشتند و رفتند و برد
گرفتند و بردند یکسر اسپر	مسلمان زن و مرد برنا و پیر
گرفتار در دست کرجی یوان	من و جمله خویشان من زان میان
در احوال ایشان بلفظ اوستاد	مرا چونکه بد خط انجیل یاد
ز جکال کفار چون اژدها	سبب کشت این علم بستم رها
برون آمدم من در اقلیم روم	فتانیم دور از هان مرزوبوم

Ani'nin Hıristiyanlar eline geçmesi, civardaki türk hükümdarlarını hiddetlendirdi. Ermenî şâhlar, Saltuklular, Artuklular, büyük bir ordu toplayarak *Ani*'yi tekrar aldılar. Lâkin Gürcü kiralının ordusu bunları müdhîş bir hezimete uğrattı. *Ahmed b. Yûsuf al-Azrak al-Fârîkî*, gerek bu hâdise hakkında, gerek Gürcüler'le Müslümanlar arasında bunu tâkip eden daha bir sürü harpler hakkında îzahat vermektedir. Kâh Türkler'in kâh Gürcüler'in lehine neticelenen bu mücadeleler sonunda, Azerbaycan atabeyi *İldeniz* 559 da *Ani*'yi tekrar Gürcüler'den alarak *Şeddâdiler*'den *Şâhanşâh*'a verdi. *Ani*'de bulunan 569 tarihli bir ermeni kitâbesi ile 595 tarihli farsca bir kitâbede bunun adı geçmektedir. Bu yıl, şehrin hâkimiyeti tekrar Ermeniler eline geçti ve *Ani Şeddâdîleri*'nin hâkimiyeti bu suretle sona erdi. Celâleddin *Hwârizmşâh* tarafından ağır surette mağlûp ve te'dip edi-

Böylece, daha çok genç iken vatanından uzak düşerek *Rûm* diyarına -yâni, daha garbdaki türk memleketlerine-gelen Abû Naşr, gurbette, kimsesiz ve parasız, çok büyük sıkıntılara uğrayor. Nihayet, bir gece rüyasında Süleyman Peygamber'i görerek, ne yapması münasip olacağını ona danışıyor; o da şeriat ilimlerini öğrenmesini tavsiye ediyor. Derhâl *Erminiye*'ye yâni eski vatanına dönen müellif, burada tam altı sene *tefsîr*, *hadîs*, *fıkh* gibi şeriat ilimlerini tahsil ile uğraşiyor. Artık eskisi gibi şiir yazmaktan, yâni, ötekinin berikinin methi veya zemmiyle uğraşmaktan vazgeçiyor; vâ'ızlık (*vâ'ız*) ile meşğul oluyor. Altı yıl sonra yâni 562 de, islâm kültürünün mühim bir merkezi olan *Tebriz* şehrine geliyor. Orada Maḥmûd isminde yaşlı, tecrübeli bir vâ'ız ile dost oluyor. Birgün, onun şiirdeki kudret ve kabiliyetini anlayan ihtiyar vâ'ız, niçin şiir yazmadığını sorunca, *şerîat ilimleri* ile uğraşanlara "yalandan ve gûnahtan ibaret olan,, şiirin yakışmayacağı cevabını veriyor. Lâkin, ihtiyar fikrinde ısrar etmektedir: "aşkdan, fisk ve fücûrdan, yalandan ibaret olan şiirlere, din ehlinin iltifat etmemesi pek tabiidir; fakat, sen böyle yapma; Peygamberler'in hikayelerini manzum olarak yaz ki, bu dünyada senden bir yadigâr kalsın. Eğer böyle bir eserin kıymetini takdir edecek bir hâmf bulursan, eserini ona takdim edersin, büyük lutuflarını görürsün. Eğer böylesini bulamasan bile, dünyada iyi bir ad bırakmış olursun; eserini görenler sana rahmet okurlar,, Müellifimiz, bu doğru sözler karşısında, artık eski kanaatinden vaz geçerek bu mevzua ait manzum bir eser yazmağa karar veriyor. Ve bunun üzerine *Kisâi* ve *Tabari*'nin eserleri gibi - o devir âlimleri arasında çok müteberkitaplara muracaat suretiyle, 662 de, henüz 24 yaşlarında bir genç iken, bu büyük kitabı yazmağa başlıyor.

İşte, bu büyük kitabın baş tarafında, müellifin, hayatına ve eserini nasıl ve ne maksatla yazmağa başladığına dair, verdiği malûmat

lineye kadar, Gürcüler'in civardaki islâm memleketlerine akınları kat'i surette önlenememiştir. Bu hâdiseler hakkında *Ibn al-Aşîr* gibi umumî islâm kaynaklarıyla, *al-Fârîkî*'de (İbn al-Ğalânîsî, *History of Damascus*, edited by H. F. Amedroz, 1908, s. 361-365), *Râvendî*, v. s. de, tafsilât bulunduğu gibi, ermeni ve gürcü tarihlerinde de bunları tamamlayan mühim malûmat vardır. Saint Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, II. de, ve M. Defrémery, *Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits* (Paris 1849, s. 25-137) de epeyce tafsilât bulunur. Bu sonuncu eserde, *ibn al-Aşîr* ve *ibn Haldûn*'un bu husustaki kayıtları, sair islâm ve ermeni kaynaklarındaki malûmatın ilâvesiyle, neşir olunmuştur.

bundan ibarettir. Hayatının bundan sonraki uzun safhaları hakkında, ancak kitabın en sonunda, Abbâsî halfesi Nâşır li-Đînillâh devrine ait olan kısımda biraz daha malûmata tesadüf ediliyor (*Metin*, B. 405 - 415). Buna göre, iki defâ *Bağdad*'a sefaretle gönderilmiş, Nâşır ile görüşüp tanışmıştır. Bu sefaretlerden ilkinin 584 yılında olduğunu da öğreniyoruz: Bu yıl *hacc*'a gitmeye niyet eden müellifimize, Şâh-ı Ermen tarafından *sefirlik* vazifesi de verilmiş; o da bu sıfatla *Bağdad* sarayında âdet olan merasim ile Halfe tarafından kabul edilerek vazifesini muvaffakiyet ve süratle bitirmiş, kendisine “menşûr, sancak, at,” verilerek taltif olunmuştur. Onun, Halife Nâşır yanında temsil ettiği bu Şâh-ı Ermen, merkezi *Ahlat* şehri olmak üzere 493 den 604 yılına kadar bir asır hükümet süren ve nihayet Eyyûbîler tarafından hâkimiyetlerine son verilen *Ermensâhlar* lakaplı küçük türk sülâlesinden Seyfeddin Begtemür ($\frac{579}{1183} - \frac{589}{1193}$) olmalıdır. Öyle görünüyorki, bu sülâlenin hizmetine girerek, bu hükümdar devrinde kâzîlik (*kadılık*) mevkiine kadar yükselen ve onun ştimadını kazanan müellifimiz, galiba bunların inkırazından sonra *Konya*'ya gelmiş, ve (607-1210) da tahta geçen Rûm Selçuklu hükümdarı Sultan İzzeddin Keykâvûs I. in hizmetine girmiştir. Esasen müellifimiz, eserinin muhtelif yerlerinde, hayatında kâh iyi kâh fena günler gördüğünü, ve ömrünün büyük bir kısmını seyahatle geçirdiğini söylemektedir. *Bağdad*'a sefaretle ikinci defa gidişi hakkında eserde hiçbir sarâhat yoksa da, bunun da Ermensâhlar devrinde, ve belki de yine Begtemür zamanında, olduğu tahmin olunabilir.

Türlü maceralarla geçen hayatının son yıllarını *Konya* sultanlarının himayesi altında, Anadolu'nun artık siyasî istikrara kavuşmuş sakin ve mes'ut muhitinde geçirmek isteyen Kâzî Burhâneddin, 562 de yazmağa başladığı büyük eserini, 46 yıl sonra yani 608 de yetmiş yaşında iken burada tamamıyabildi; ve, daha bir yıl evvel tahta çıkmış olan Keykâvûs I. e takdim etti. Bu hükümdarın Nâşır li-Đînillâh ile samimî münasebetlerini, Halife'nin ona “‘ahd ve menşûr, çetr, sancak (müellifimiz bu kelimeyi *sancuk* şeklinde yazıyor), at, kılıç, sultanlık hil'ati,, gibi hâkimiyet *tim-sâlleri ile* birlikte “birçok kıymetli hediyeler ve bilhassa *fütüvvet libası* gönderdiğini,, anlatan müellif, “bütün dünyaya neş'e ve saadet veren bu hükümdar devrinde kendisinin de tekrar gençlik kuvvetini ve neş'esini kazandığını, ve kırk altı yıllık eserini bu sayede ta-

mamlayarak onun namına ithaf ettiğini,, söylüyor; ve hükümdara tevcih ettiği uzun bir *nasihat* faslı ile eserini bitiriyor.

Kitabın muhtelif yerlerinde, meselâ birinci cüz'ün sonunda, ikincinin başında ve sonunda, üçüncünün başında, dördüncünün başında ve sonunda, beşincinin ve altıncının başlarında, Sultan İzzeddîn'den "Sultan-ı gâlib, Keyhosrev ve Kılıç Arslan'ın yadigârı, temiz itikadlı Keyhosrev'in oğlu,, gibi ifadelerle bahs olunmaktadır. Şüphe yok ki kitabın bu kısımları, daha İzzeddîn Keykâvûs I. in cülûsundan ve müellifimizin Anadolu'ya gelişinden çok evvel yazılmıştı; lâkin, o devirlerin umumî bir âdetine göre, bu parçalar, kitap hükümdara takdim edilmek üzere hazırlanırken ilâve edilmiş olmalıdır. Müellifin Ermenşâh Begtemür'le münasebetleri göz önüne alınırsa, *Anis al-Ğulûb*'un birinci defa onun saltanatına -ve Ermenşâhlar'a ait bir kısmı da ihtiva etmek üzere- tanzim edilüp ona takdim edilmiş olması ihtimali de çok kuvvetlidir. Bu bakımdan, bugün elimizdeki nushanın ikinci defa tertip edilmiş bir nusha olduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Kitabın sonundaki *Nasihatnâme*, ihtiyar şairlerin ve ahlakçıların genç hükümdarlara takdim ettikleri bu cins nasihatnâmelerden farklı değildir. Bu kısmın son beytinden de, müellifimizin, şiirlerinde *Burhân* mahlasını kullandığını öğreniyoruz ki, bunun *Burhâneddîn* lâkabından kısaltılmış olduğu meydandadır. İşte, *Ani*'li *Ğâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd*'un hayatı hakkında kendi eserinden çıkarabildiğimiz malûmat, bundan ibarettir.

III.

ESERİN TARİHİ KIYMETİ.

Anis al-Ğulûb'un nasıl, ne maksadla yazıldığını ve müellifin hüviyetini öğrendikten sonra, bunun tarihî kaynak olarak büyük bir kıymeti olamayacağı kendiliğinden anlaşılır. Ortaçağ islâm dünyasında, vâ'izler, etraflarına kabil olduğu kadar kalabalık bir kütle toplayabilmek ve dinî-ahlâkî propagandalarını kuru ve mücerred nasihatler şeklinde bırakmayarak bunu daha canlı ve daha cazibeli bir şekle sokabilmek için, işlerine yarayabilecek birtakım dinî hikâyeleri, menkabeleri meharetle kullanırlardı. Tamamiyle *teolojik* bir zihniyete malik olan *Ğâzî Burhâneddîn*, bu eserini yazarken, bir *vekayinâme* değil, sadece dinî-

ahlâki mahiyette bir edebî eser vücade getirmek gayesini güdüyordu. Bunun için, asıl tarihî kaynaklara değil, daha ziyade, tefsîr kitapları ve peygamberler kıssaları gibi dinî eserlere müracaat etmiş, ve kullandığı asıl tarihî kaynaklar, bu sebeple, çok mahdut kalmıştır. İşte bundan dolayı, onun verdiği malûmat arasında en mühim olanlar, duyduklarına veya gördüklerine dayananlardır. Burada *Anîs al-Ḳulûb*'un bu mekalemize ilâve olarak neşrettiğimiz metninin kısa ve tenkidli bir hulâsasını vermek suretiyle, bu 28.000 beyitlik kocaman eserin tarihî kaynak olarak hakikî değerini ve verdiği malûmatın nelerden ibaret olduğunu anlatacağız.

Yukarıda söylediğimiz gibi, bizce bu edebî eserin en dikkate lâyık olan tarafı, bu türk şairinin, X-XII. asır islâm dünyasının türlü türlü vak'aları arasında, yalnız Gazneli Maḥmûd' un *Hindistan*'daki fetihlerine ve Selçuklular'a ehemmiyet ve kıymet vermesindedir. Gazneli Maḥmûd'un zaferleri arasında, yalnız *Somnat* fethinden bahsederek, buna ait bir menkabe nakletmesi, onu sadece "*Hindistan*'ı fetheden bir islâm kahramanı,, olarak telâkkıy ettiğini gösterir ki, Maḥmûd'un *türklüğünden* hiç bahsetmemesi, ve islâm tarihinde ilk türk hegemonyası devri olarak *Selçuklular* devrini göstermesi de, bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Umumi tarih bakımından, müellifimizin bu telâkkıysi, bugünkü müverrihlerin görüş tarzlarına tamamiyle uygun gelmektedir. Biz burada, mevzuumuzun dışına çıkmamak için, Abbâsî halifeleri hakkındaki sair malûmatın izahını bir tarafa bırakarak, sadece, Gazneliler ve bilhassa Selçuklular devirleri'ne ait kısımlar üzerinde biraz duracağız.

(381-991) den (422-1031) e kadar hılâfet mekâmında bulunan al-Ḳâdir Billâh devrinden bahsederken müellifin verdiği malûmat arasında, yalnız *Somnat* fethi hakkındaki şu menkabe dikkate lâyıktır:

Maḥmûd'un saltanatı esnasında, *Gazne* şehrine bir *imâm* yâni islâm ilimlerine vakıf büyük bir din âlimi geliyor. Maḥmûd ile görüştüğü sırada, lâkırdı arasında ona şöyle bir menkabe anlatıyor: "Peygamber *Mekke*'yi fethedip oradaki birçok putları kırdığı zaman, müşriklerce bunların en mühimmi sayılan *Manât* adlı meşhur putu¹

¹ *Manât*, eski arap paganizminde büyük bir «kadın tanrı» yı temsil eden

Şeytan çalarak *Hindistan*'a götürmüş ve bununla Hindlileri kandırmağa niyet etmiş. Peygamber, kırılan putlar arasında *Manât*'ı göremeyince, bunu Şeytan'ın çaldığını anlamış ve pek müteessir olmuş; bu sırada Allâh'ın emriyle Cebrâil yetişerek, bundan müteessir olmamasını ve âhir zamanda kendi ümmeti arasından çıkacak Şâh Ma ħ m ū d adlı bir hükümdarın *Hindistan*'ı fethederek *Somnat*'daki bu putu alacağını, ve mü'minlerin bunu çiğnemesi için kırıp m e s c i d k a p ı s ı önüne koyacağını tebşir etmiş. Peygamber bunu öğrenince, pek sevinmiş ve Şâh Ma ħ m ū d'a hayır dua etmiş..

Bu rivayeti alâka ile dinleyen G a z n e l i Ma ħ m ū d'un içine birdenbire tuhaf bir şüphe düşüyor: Aceba bu Şâh Ma ħ m ū d kendisi olmasın? İşte bu düşünce ile bütün gece uyuyamayan Ma ħ m ū d, ertesi sabah veziri Ğ a s a n'a bu düşüncesini anlatıyor. Lâkin Ğ a s a n, yolun uzunluğunu, böyle bir sefere para ve asker bulmanın imkânsızlığını, bu işin tehlikesini ileri sürerek, bunun kabil olmadığını söylüyor. Akla uygun olmayan böyle bir teklifde bulunduğundan dolayı hicap duyan Ma ħ m ū d susuyor. Lâkin, bu düşünce kafasına saplanmıştı. O gece uyuyamıyor, ve ertesi sabah vezirini çağırarak, fikrinde sabit olduğunu anlatıyor. Vezir, başkalarınca duyulması bile şahlık nâmûsunu ayaklar altına atacak böyle neticesiz bir şeyden bassetmemesini hükümdardan rica ediyor. O gece uykuya dalan hükümdar, rüyasında bir *Melek* görüyor; *Melek* ona, vezirinin sözüne bakmamasını, Allâh'ın izniyle *Somnat*'ı fethedecek Şâh Ma ħ m ū d'un kendisi olduğunu tebşir ediyor. Ma ħ m ū d ertesi sabah vezirine kat'i emrini veriyor: ordu, *Somnat* seferine çıkacaktır! Sefere çıkan hükümdar, birçok tehlikeli sahrâlar ve deryalar geçiyor, karşısına çıkan kâfir ordularını perişan ediyor; nihayet *Somnat*'a gelerek orasını da zaptediyor; hesapsız ganimetler alıyor; *Manât* adlı putu da alup *Gazne*'ye götürecektir. Bu haberin yayılması, bütün Hind put-

putun adıdır. *Mekke*'nin şimalinde *Medîne* yolu üzerinde *Ğudayd*'de bulunan siyah bir taş, bunun başlıca ibadet yeri olup *Huzeylî*'lere aiddi; lâkin diğer arap kabileleri ve bilhassa *Aws* ve *Ğazrac* kabileleri de buna tapıyorlardı. Mekkeliler *Lât* ve *Ğazzâ* ile beraber buna da büyük bir kıymet veriyorlar ve bu üçünü Allâh'ın kızları olarak telâkkıy ediyorlardı. *İbn al-Kelbî*'ye göre, *cahiliye Arapları*'nın en eski putları bu idi. *İbn Hişâm*'ın verdiği malûmata göre, *Manât*, ayrıca «ocak tanrısı» vazifesini de görüyordu. *Ğudayd*'deki bu puta mahsus en büyük ibadet yeri, bâzılarına göre *Abû Sufyân*, bâzılarının ifadelerine göre de *Ali* tarafından tahrip olunmuştur (*İslâm Ansiklopedisi*'nde *Fr. Buhl* tarafından yazılmış olan *Manât* maddesine bakınız).

perestlerini müthiş bir telâşa düşürüyor; Maḥmûd'a sefirler göndere-
rek, bunu satmasını ve mukabilinde kırk fil yükü som altın
vereceklerini söylüyorlar. Lâkin hükümdar, para mukabilinde put
satmanın dünya ve ahirette kendisini rezil edeceğini düşünerek,
bu teklifi kabûl etmiyor.

İşte, *Anîs al-Ḳulûb*'da meşhur Somnat fethi hakkında
zikredilen menkabe bundan ibarettir. Maḥmûd'un bundan son-
raki zaferleri ve ölümüyle, oğulları Moḥammed ve Mes'ûd
hakkındaki şeylerin, tarihî hiçbir ehemmiyeti yoktur. *Manât* ve
Somnat (So+manat) isimleri arasındaki benzeyişin doğurduğu bu
efsaneenin dahi tarihî kıymeti olmadığını söylemeğe lüzum görmü-
yoruz. Maḥmûd'un *Hindistan*'daki fetihleri ve bilhassa Somnat
zaferi, islâm dünyasında büyük akisler uyandırmış, şairler tara-
fından parlak kasidelerle tebci ve terennüm edilmiş, ve hâtırası
islâm müellifleri ve tarihçileri tarafından asırlarca saklanmış bir
hâdisedir; şair Farruḥî buna ait meşhur kasidesinde, *Anîs al-
Ḳulûb*'daki menkabeyi biraz farklı bir şekilde anlattığı gibi, ese-
rini bundan biraz sonra yazan müverrih Gardîzî'de aynı men-
kabeyi tekrarlamaktadır; işte, Ḳâzî Bûrhâneddîn'in, bu rivayeti
biraz değiştirerek bunlardan aldığı ve bâzı ilavelerle süsleyerek
daha câzib bir *kıssa* haline soktuğu tahmin olunabilir¹.

¹ G a z n e l i l e r devrinin büyük şairi F a r r u ḥ î, Maḥmûd'un birçok zaferleri
hakkında olduğu gibi, bu S o m n a t zaferi hakkında da uzun bir kaside yazmıştır
ki, orada bu zefer hakkında oldukça mühim malûmat verilmiş, bilhassa *Manât*
denilen put ile onu saklamak için yapılan mâbed ve bunun tahribi hakkında
epeyce uzun tafsilâta girilmiştir. Şairin söylediğine göre, *Lât* ile *Uzzâ*, Pey-
gamber tarafından kırılmışsa da, kâfirler *Manât*'ı çalarak deniz yoluyla *Hi-
ndistan*'a kadar getirmişler, ve bunu koymak için çok büyük itinalar ve masraf-
larla yaptıkları mâbede S o m n a t (Somanat) adını vermişlerdir. Bunun Hind-
liler arasındaki ehemmiyeti ve ona isnad edilen hususiyetler hakkında da epeyce
malûmat veren şair, Sultan Maḥmûd'un iki büyük emeli bulunduğunu, bunlardan
birinin *hacc*'a gitmek, ikincisinin de Hindliler'in hac mahalli olan S o m n a t'ı
alarak oradaki meşhur putu tahrip etmek, olduğunu da kaydetmektedir:

بخستگان نکند روزگار خویش هدر
شتاب ادھم ازینروی بوده بود مگر
زدستبرد بت آرای آزمان آزر
جز آنکسی که بدو بود ازخدای نظر
فکنده بودستان پیش کعبه پای بسر
بکشوری دگر انداختند ازان کشور
برآن زمین نشست و ترفت جز کافر

کسیکه بشکده سومات خواهد کند
ملک همی بقیه کردن منات شتافت
منات ولات وعزی درمکسه بت بودند
همه جهان همی آنسه را پرستیدند
دوزان پییر بشکست و هر دورا آتروز
منات را زمین کافران بدزدیدند
بجایکاهی کز روزگار آدم باز

Umumiyetle bilindiği gibi, buradaki meşhur muazzam *Somnat* mâbedinde, bu ismi taşıyan bir mâbud heykeli bulunuyor, ve muayyen zamanlarda her taraftan gelen yüzbinlerce Hindli tarafından ziyaret ediliyordu. Hizmetinde ikibin brahman ve üçyüz mugannf (ilâhici) ile beşyüz rakkâse bulunduğu ve içinde sonsuz servetler saklandığı rivayet edilen bu mâbedin bulunduğu şehre de *Somnath Patan* adı veriliyordu. Şehri muhasara ve racaların her taraftan gönderdikleri muhtelif yardımcı kuvvetleri mağlûb eden Ma ħ m ū d, mâbede girdiği zaman, brahmanların ricalarına ve teklif ettikleri büyük paralara bakmayarak, bu heykeli kırdırdı; ve parçalarını G a z n e'ye naklettirerek müminlerin ayağı altında çiğnenmesi için cuma namazına mahsus büyük caminin kapısı önüne koydurdu. Ma ħ m ū d'un ve askerlerinin burada çok zengin ganîmetler elde ettikleri, bütün kaynaklarda tesbit edilmektedir¹. Öyle anlaşılıyor ki, iran edebiyatını çok iyi bildiği muhakkak olan Kâzî Burhâneddîn, - galiba Gardîzî'nin eserini değil- Farruĥî'nin *Somnat* hakkındaki kasidesinde mevcut rivayeti görmüş, ve bunu biraz daha süsleyerek ve genişleterek kitabına almakla, eserinin umumî bünyesine en uygun bir harekette bulunmuştur.

بصد هزار تاملیل و صد هزار صور	زهر آن بت بخانه بشا کردند
همیشه آن دو همی خواست ز ایزد داور	خدایکاترا اندر جهان دو حاجت بود
دگر که حج کند و بوسه بر دهد بجزیر	یکی که جایکه حج هندوان بکند
دگر بعون خدای بزرگ کرده شمر	یکی ازان دومراد بزرگ حاصل کرد

(*Dîvân-ı Hâkim Farruĥî-i Sîstânî*, 'Alî Âbân neşri, Tahran 1311, s. 67-76). Muhtelif islâm tarihlerinde, *Ibn al-Aşîr*'de ve ondan naklen K a z v î n'ın *Âşâr al-Bilâd*'ında ve en nihayet *Ravżat al-Şafâ*'da, bu meşhur mâbed hakkında birçok tafsilâta tesadüf olunur. (440 h.) de yazıldığı cehetle bu hususta en eski bir kaynak olan Gardîzî'de de, bu putun Kâ'b'e'den çalınarak 'Aden yoluyla Hindistan'a getirildiği ve bu mâbedin ona mahsus olarak yapıldığı yazılıdır (*Kitâb Zain' al-Ahbâr*, F. Nâzım neşri, Berlin 1928, s. 86). Şair Farruĥî'nin kasidesindeki:

خبر فکندند اندر جهان که از دریا
حج برآمد زینگونه و بدین بیکر

beyti de, bu deniz yolu ile gelişi göstermektedir. Bâzı lûgat kitaplarında *Som'un* a y, *Nat*'ın büyük mânasına olup bu mâbed «büyük bir ay şeklinde» yapıldığı için bu ismi aldığı yazılıdır. *Ferheng-i Nâsîrî*'de ise büsbütün başka bir izah şekline tesadüf olunur. Bu izahların, *tarihî* ve *filolojik* bir kıymeti yoktur.

¹ Yukarıda zikredilen kaynaklardan başka, bakınız: *Ishwari Prasad, L'Inde du VIIe au XVIe siècle l. Histoire du Monde*, p. s. d. de Cavaignac, VIII, ¹. Paris 1930, s. 100-103. 'Abbâs Pervîz, *Az Tâhîriyân ta Mogol*, Tahran 1316, s. 446-448.

SELÇUKLULAR
DEVRI

Anîs al-Ḳulûb'da, halife al-Kâim Biemrillâh'dan başlayarak kitabın tamamlandığı sırada daha hayattâ bulunan Nâşır li-Dînillâh'a kadar gelen Abbâsî halifelerinin devirleri anlatılırken, baştan başa Selçuklular'dan bahsedilmektedir. Burada bu malûmatı hulâsa ve sair tarihî kaynaklarla kısaca mukayese ederek, sadece, en mühim görünen noktalar üzerinde duracağız. Yalnız, başlamadan evvel, سلجوق Selçuk ve قلمش -bugünkü tarihçilerin okuyuş tarzlarına göre *Kutulmuş* yahut *Kutulmuş* - isimleri üzerinde biraz durmak istiyoruz: Bütün eski kaynaklarda ve daha sonraki tariht eserlerde *Selçuk* (yahut سلجوق Selcuk) şeklinde yazılan bu isim, burada, baş taraflardaki birkaç yer müstesna olmak üzere, hemen umumiyetle سلجوكيان، سلجوك، Selcük, *Selcükîyân* şeklinde yazılmaktadır. İlk defa Maḥmûd Kâşgarî'de tesadüf edilen eski سلجك Selcük şeklinin müellifimiz tarafından da bu suretle kullanılması, bu okunuşun doğruluğunda ve eskiliğinde artık hiçbir şüphe bırakmamaktadır. Türk neslinden birçok iran şairlerinde, hattâ, çağdaş kitâbelerde سلجوق، سلجوك Selcuk, *Selçuk* şekline sokulan bu kelimeyi, Kâzî Burhâneddîn'in doğru olarak kullanması dikkate lâyıktır¹. İslâm kaynaklarında umumiyetle قلمش şeklinde geçen ve yeni tarihçiler tarafından *Kutulmuş* (*Kutulmuş*) tarzında okunan isme gelince, müellifimizin bu ismi daima *Kutulmuş* -yahut daha doğrusu *Kutalmış* -şeklinde kullanmış olduğu, eserin mevzun olması itibariyle, kat'î surette anlaşılıyor. Bu adın *Kutlumuş* şeklinde okunmasının daha doğru olacağı hakkında şu son yıllarda Dr. Wittek tarafından ileri sürülen mutaleaya karşı, bu kelimenin okunuşunu pek iyi bildiği şüphesiz olan bu eski türk şairinin, kelimeyi bu tarzda kullanması çok kuvvetli bir delil olarak

¹ Selçuk kelimesinin, esasında *Selcük* şeklinde okunması lâzımgeldiğine, Maḥmûd Kâşgarî'deki kaydı gördükten sonra iptida Barthold dikkat etmişti (*Orta Asya türk tarihi hakkında Dersler*, s. 91). Gerçi ondan evvel Marquart bu ismin *Salcuk* veya *Salcık* şeklinde okunmasının daha doğru olacağını ileri sürmüştü de (*Über das Volkstum der Komanen*, s. 187), bunun doğru olmadığı meydandadır (tafsilât için: L. Râsonyi, *Selçuk adının menşesine dair*, *Belle-ten* 10, 1939, s. 377-384). Aneak şunu da ilâve edelim ki, Selçulular'la çağdaş iran şairlerinin şiirlerinde, kroniklerde, hattâ onların kitâbelerinde, bu isim daima *Selcük* (*Selcük*) şeklinde geçmektedir. Müellifimizin de birkaç yerde bu an'aneyle riayetten vaz geçemediğini görüyoruz.

ileri sürülebilir; ve böylece, XV. asırda osmanlı şairi Enverî'nin kullandığı *Kutlanmış* şeklinin doğru olmadığı anlaşılır¹. Bu küçük istitrattan sonra, *Anîs al-Ğulûb*'da Selçuklular hakkında verilen malûmatın hulâsa ve tenkiydine geçebiliriz.

KUTALMIŞ
VE
ALP ARSLAN

Türk Sultanlarının cediti olan *Selcük*, Loğmân'ın oğludur; onun daha birçok kardeşleri vardı. Lâkin, bu büyük türk saltanatı bu *Selcük* çocukları tarafından kurulduğu için, devletleri de tabii bu adı aldı. *Selcük*'ün dört oğlu vardı: *Mûsâ Beygu*, (yabgu) *Yûsuf Yinal* (inal), *Mikâîl*, *İsrâîl*. Bu ilk ikisinin evlâtları olmadı; *Mikâîl*'in iki oğlu vardı: *Davud Çağrı* ve *Tuğrul*. *İsrâîl*'in de *Kutalmış* adlı bir oğlu oldu ki, *Abu'l Favâris* lâkabını almıştır. Bir müddet *Horasân* ve *İrâk*'ta yaşayan *Kutalmış*, *Erminîye*'ye gelerek oradaki kâfirlerle (Bizanslılar, Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar) mücadelelerde bulundu. O zamanlar büyük ve mâmur bir şehir olan *Kars*'ı harâb etti. Sonra *Anî* civarında *سرب* adlı 60 bin haneli bir kâfir şehrine gelerek, geceleme üzere askerlerini evlere taksim etti. Şehir halkı, reislerinin tasarladığı plân mucibince, evlerindeki müslüman askerlerine ziyafet çekip onları sarhoş ettiler, ve gecenin ileri bir saatinde kiliselerin çan seslerini duyar duymaz hepsini öldürdüler. *Altmış bin* askerden hiçbiri kurtulmadı. Bu felâketten güçlkle canını kurtaran *Kutalmış*, *Horasân*'a giderek orada derdinden öldü. Nihayet bunun oğlu *Alp Arslan* selçuk tahtına geçti. Babasının intikamını almak için *Erminîye* üzerine asker çekerek, bütün kâfir şehirlerini harâb etti. Sonra, bütün o havâlinin en kuvvetli

¹ Eskidenberi şark ve garp tarihçileri tarafından *Kutulmuş* veya *Kutalmış* şeklinde okunan bu ismin, şark ve yunan müelliflerinin okuyuş tarzlarına göre *Kutlumuş* tarzında okunması icap edeceği ve türkçe doğru şeklin de bu olduğu son defa Dr. Wittke tarafından ileri sürülmüştü (*Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, s. 296). Hâlbuki, türk grammerinin kaidelerine ve eski türk isimlerinin yapılış şekli hakkındaki bilgilerimize göre, bunun *Kutalmış* şeklinde okunması daha doğrudur; XV. asır şairi Enverî'nin *Düstûrnâme*'sinde (s. 6, beyit 13-15, 17) vezin ve kafiye delâletiyle bu ismin *Kutlumuş* veya *Kutlamış* tarzında okunması icap ediyorsa da, Büyük Selçuklular'a ait an'anelerin henüz çok canlı bulunduğu XII. asırda yaşamış olan müellifimizin kat'i ifadesi, bu ismin bu tarzda okunmasına aslâ imkân bırakmamaktadır. *Zarkûb-ı Şîrâzî*'nin XIV. asırda yazmış olduğu *Şîrâz-Nâme*'de, Kâlicâr zamanında *İstahr*'ı harâb eden bir türk emiri'nin adı *Kutlamış* şeklinde harekelenmiş ise de (Tahran 1350, s. 17), herhâlde yanlıştır, ve bu ismin de *Kutalmış* okunması lâzımgelir.

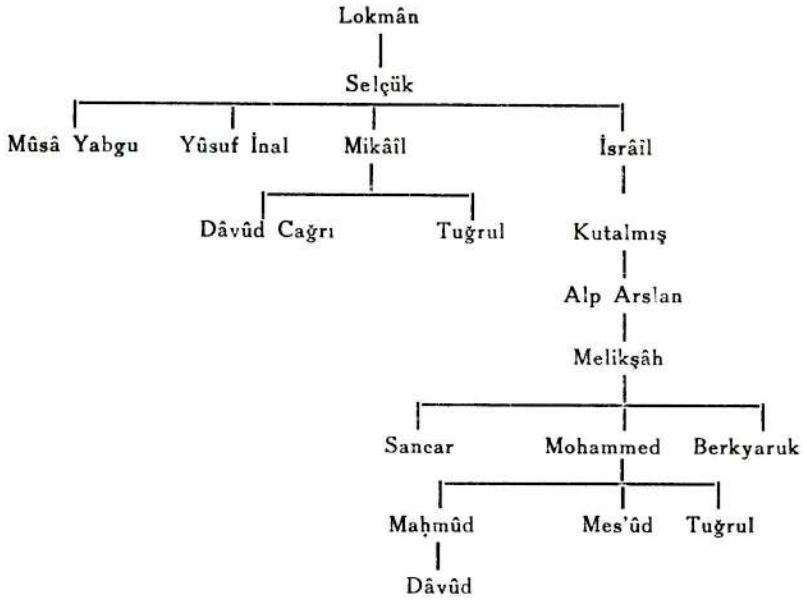
şehri olan *Ani*'ye gelerek burayı da aldı; ve şehrin büyük kilisesini cami yaptı. Bunu haber alan Rûm kayseri *Romain Diogène* dört-yüz bin kişilik müthiş bir ordu toplayarak, 'Irâk ve Hıorasân'ı zaptetmek niyetiyle, hareket etti, *Ahlat* civarına kadar geldi. Düşmanın kuvvetiyle mukayese edilemeyecek kadar küçük bir ordu toplayabilen Alp Arslan, Allâh'ın lûtfuna sığınarak düşmanı karşıladı ve müthiş bir bozguna uğrattı. Hükümdar ve bütün kumandanları, kadınları esir düştüler. Lâkin Alp Arslan onu azad ederek memleketine yolladı. Kendisi de tekrar *Hıorasân*'a döndü ve *Ceyhun* civarındaki karargâhında, çadırında şehid edildi. Yerine oğlu *Melikşâh* geçti; veziri *Nizâm al-Mülk*, yaptığı iyiliklerle bütün dillerde anıldı. Bunun devrinde *Hasan Şabbâh*, *Rey* şehriden gelerek *Qazvin* civarında bir kale (*Alamut* kalesi) yaptı. Halife, Sultan'a sefir göndererek *Hasan Şabbâh*'ın fena niyetlerini anlattı; *Melikşâh* kaleyi zapta çalıştıysa da muvaffak olamadı. *Melikşâh*'ın ölümünden sonra, oğulları *Berkyaruk* ile henüz sekiz yaşında bulunan *Mohammed* birbirleriyle kanlı taht kavgalarına düştüler. Sonra *Maḥmûd* saltanata geçti. Lâkin kardeşi *Tuğrul*, *Hıorasân* hükümdarı *Sancar* ile birleşerek onu mağlûp etti. Bütün islâm âleminde *Sultan Sancar* adına *huṭbe* okundu; *Tuğrul* da 'Irâk'ta saltanat sürdü. Bundan sonra *Mes'ûd*'dan, *Maḥmûd*'un oğlu *Dâvûd*'dan, halife al-Mustarşid ile al-Râşid *Billâh*'dan, bunların selçuklu prensleriyle münasebetlerinden, al-Muḳtaff li-Emrillâh zamanında *Sancar*'ın yüksek hâkimiyeti altında selçuk imparatorluğunda kısa zaman için te'min edilen sulh ve sükûndan bahsediliyor. al-Mustancid *Billâh* zamanı ($\frac{555}{1160} - \frac{566}{1170}$), artık, Selçuklu İmparatorluğu'nun inhilâl devridir; her tarafta fitne baş göstermiş, sultanların eski kudret ve şevketi kalmamıştır; Müellif, bu halife devrinde bilhassa *Sancar*'ın son yıllarından ve *Hıorasân*'daki *Oğuz ısyanı*'ndan uzun uzun bahsediyor. Bu meselenin hulâsa ve tenkiydini biraz aşağıya bırakarak, *Anîs al-Ḳulûb*'un *Hıorasân* *Oğuzları ısyanı*'na kadar selçuklu tarihi hakkında verdiği muhtasar malûmatın mahiyet ve kıymetini göstermeğe çalışalım :

Evvelâ, Selçuklu ailesinin ensâbı hakkında burada verilen malûmat, elimizde mevcut bütün tarihî kaynaklarda verilen malûmat ile açıktan açığa bir tezât teşkil ediyor. Bilhassa *Kutalmış*'ın *İsrâil*'in çocuğu ve Alp Arslan'ın babası olarak gösterilmesi, çok sarîh bir yanlışlıktır. Onun *Kars* şehrini zaptettiği hakkındaki riva-

yet, 'Azîmî ve ondnn naklen *İbn Duğmak*'da dahi kaydedilerek, bunun 445 (1053 m.) yılında olduğu tasrih ediliyor¹. Müellifimizin bu hususta belki de mahallî an'anelerden istifade etmiş olduğu kolayca tahmin olunabilir. Onun *Ani* civarında büyük bir mağlûbiyete uğradığı rivayeti de, belki, böyle bir halk an'anesine dayanıyor. Lâkin, onun son yılları ve ölümü hakkında müellifimizin hiç malûmatı olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim, Alp Arslan'ın *Erminiye*'deki hareketlerini, babasının(?) intikamını almak için yapılmış gibi göstermesi de, sırf bir *masal*'dan başka birşey değildir². Esasen bütün bu hâdiseler hakkında çok az, müphem, ve ekseriyetle çok yanlış malûmat verilmiş olması, halifelerin ölüm yılları'nda bile sık sık yanlışlıklar yapılması, Kâzî Burhânedîn'in esaslı tarihî kaynaklara müracaat etmeyerek, sadece mahallî an'anelere ve çürük bilgilere dayandığını açıkça anlatıyor. Eserin plânı itibariyle, en ziyade ehemmiyet vermesi ıycab eden "Abbâsî halifelerinin Selçuklu sultanlarıyla münasebetleri,, meselesini bile bu kadar sathî ve fena bir şekilde ortaya koyması, müellifimizin, hakikî bir tarihçi olmadığını, ve eserini yazarken böyle bir tarihî gaye tâkip etmediğini göstermektedir. İşte görülüyor ki, bir iki türk isminin okunuşuna ve *Kars-Ani* civarlarının tarihine ait birkaç küçük nokta müstesna olmak üzere, *Anis al-Ğulûb*'un Selçuklular tarihini hakkında verdiği sathî ve yanlış malûmattan istifade imkânı yoktur. Bu eserden çıkardığımız şu eksik ve hemen tamamıyla yanlış *silsilenâme*, bu hakikati bir bakışta anlatabilir:

¹ Mükrimin Halil Yinanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 54, not 1. Müellif burada *Anis al-Ğulûb*'da da bu rivayetin mevcut olduğunu kaydeder. M. H. Yinanc, yine bu eserinde Alp Arslan'ın *Malazkirt* harbi hakkında malûmat veren müellifler arasında da Kâzî Burhânedîn'in adını zikretmektedir. Maamafih, *Anis al-Ğulûb*'da bu büyük harp hakkında verilen malûmatın hiçbir ehemmiyeti yoktur.

² Alp Arslan'ın bu fütuhâtı hakkında M. H. Yinanc'ın eserine, ve J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusq'en 1081* adlı kitabına bakınız. Ayrıca, yine onun şu mekalelerine de müracaat olunmalıdır: *Byzance et les origines du sultanat de Roum* [Mélanges Charles Diehl, I, Paris 1930]; *Des Grecs aux Croisés, étude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098* (Byzantion, I, 1924, S. 367—449). *Malazkirt* harbi hakkında, islâm kaynaklarının ve bilhassa- o zamana kadar bu hususta hiç istifade edilmemiş olan-*Sibt İbn al-Cavzi*'nin verdiği yeni malzemenen de faydalanarak C. Cahen tarafından yazılan şu tetkik, çok mühimdir: *la Campagn de Mantzikert d'après les sources musulmanes* (Byzantion, IX, 1934, S. 613—642).

SULTAN SANCAR
 VE
 OĞUZ İSYANI

Çâzî Bürhâneddîn, Selçuklular arasında bilhas-
 sa *Sancar*'a büyük bir yer ayırıyor; ve halife al-
 Mustancid devrini yazarken, Oğuzlar'ın Hora-
 sân'daki ısyanları hakkında uzun tafsilât veriyor. XII.
 asırda, Yakınşark islâm dünyasını dolduran büyük şöhreti göz
 önüne alınırsa, $\left(\frac{511}{1117} - \frac{552}{1157} \right)$ yılları arasında uzun ve şanlı bir
 saltanat süren bu hükümdara, müellifimizin bu kadar ehemmiyet ver-
 mesinin sebebi daha iyi anlaşılır. Selçuklu sülâlesinin son büyük im-
 peratoru olan *Sancar*'a ait birçok hikâyeler, rivayetler, XII. asırdanberi,
 yalnız tarihçiler değil diğer müellif ve şairler tarafından da tesbit
 olunmuştur¹. H^ıârizmşâhlar'dan mağrur ve dar görüşlü 'Alâeddîn

¹ Nizâmî gibi büyük şairlerin, 'A w f i gibi müelliflerin türlü türlü lâtıfele-
 rini ve hikâyelerini anlatarak mükemmel bir hükümdar örneği olarak
 gösterdikleri *Sancar*, fevkalâde zeki, zarif, iradeli, ve insanlara hüküm etmek
 için yaratılmış müstesna bir şahsiyeti; galiba, pek küçük yaştan siyasî ve a s-
 k e r î hayata atılmış olduğu için, okuyup yazma dahi bilmemekle beraber, bü-
 yük tecrübeleri sayesinde oldukça geniş bir kültüre sahip bulunuyor,
 şairlere, âlimlere, söfilere iltifat suretiyle, halk ve yüksek sınıflar arasındaki
 şöhretini mütemadi artırıyor. Yüksek hâkimiyetini Yakınşark islâm dünyasının
 her tarafında ve A n a d o l u'da tanıtın ve daha hayatında menkabeleri teşekkül

Mohammed'in, *Kara-Hıtaylar*'a karşı kazandığı büyük zaferden sonra, *İskender-i Sâni* lâkabiyle birlikte *Sancar* unvanını kullanması, bu büyük şöretin derecesini anlatmağa kâfidir¹. Sancar'a ait bu an'anelerin islâm-türk dünyasında henüz çok canlı bulunduğu bir devirde yaşayan müellifimizin, ona bu kadar büyük ehemmiyet vermesini tabii görmeliyiz. Yalnız, *Sancar*'a ait olan bu uzunca parçanın halffe *a l-Muḳtafi* devri içine konulması lâzım gelirken ondan sonraki halîfeye ait kısma ithâl edilmesi, kronoloji bakımından, çok büyük bir hatâdır. Bu kısa izahtan sonra, Oğuz ısyanı hakkındaki uzunca kısmı hulâsa edelim :

Tûran-zemîn'de (müellif bununla herhâlde Hıorasân'ı kasdetmek istiyor) çobanlıkla geçinen, yazın dağlarda, kışın ovalarda

eden bu şöhretli büyük hükümdarın, kudret ve azameti, debdebe'si, asırlarca unutulmamış, İran ve türk edebiyatlarında, ismi, «kudret ve ihtişam timsâli olarak» asırlarca saklanmıştır. Gûrlular ve Kertler gibi mühim sülâlelerin, neseblerini Sancar'a bağlamak istemeleri, hâkimiyetlerini meşrû bir esasa istinad ettirerek, böylece, halk üzerindeki nüfuzlarını kuvvetlendirmek maksadından ileri geliyordu. Gûrlular sülâlesinin kendilerini Sancar'a bağlamak hususundaki bu gayretleri, şair Kâşgarlı Laṭîfeddîn Zekî'nin Mu'izzüddîn Sâm'a verdiği iki kasidedeki şu beyitlerden anlaşılıyor:

آن شاه کی نژاد ملک سنجر آنک او بر حق بچار بالش ملک کیان نشست

ملکی کز کهر عالی جمشید آمد سنجر کی کز نسب طاهر اسکندر نامست

(*Awfî, Lubâb al-Albâb*, c. 11, s. 371-377). Kertler'e gelince, bunların Sultan Sancar evlâdından Türkler olduğu, bunlar devrinde yaşayan Şadreddîn Rabî'î'nin bu hânedâna mahsus olarak yazdığı *Kertnâme* isimli manzum kronikten ve yine o devir şairlerinin bâzı manzumelerinden kat'i olarak anlaşılacaktır (*Ravzat al-Şafâ*, c. IV, s. 278-279); bâzı tarihçiler, bunların aslen Türk olduklarını, lâkin Sancar'la münasebetleri bulunmadığını söylerler. Bu kadar kat'i deliller karşısında, bu sülâlenin Türk olmadığını ve aslen Gûrlu olup Şansabânî sülâlesinden geldiklerini iddia edenlerin delilleri çok zayıf kalmaktadır (*İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Kert maddesine bakınız. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de bunların türklüğü hakkındaki delilleri, *Anadolu'da İslâmiyet* [ayrı basım, s. 92] adlı mekalemizdeki küçük bir nottan almıştır). Bunların, «Sancar evlâdından olduklarını» iddia etmeleri, bu suretle, «saltanatlarını meşrû ve hukukî bir temele dayamak» istemelerinden ileri gelmiştir. Herhâlde bütün bunlar, Sancar'ın ne büyük ve ne devamlı bir şöret sahibi olduğunu göstermeğe kâfidir.

¹ Alâeddîn Mohammed Hwârizmşâh da, sair zaferlerinden sonra *Kara-Hıtaylar*'ı da müthiş bir mağlûbiyete uğratarak Mâverâinnehr'i ilhak ettikten sonra, resmî unvanlarına *İskender-i Sâni* ve *Sancar* lakablarını da ilâve ettirmiş, ayrıca da tuğrasına ظل الله في الارض yazılmasını emretmişti (*Cahan-güşâ*, II, s. 78-81).

kurdukları çadırlarda yaşayan *Guz* (Oğuz) adlı göçebe Türkmenler vardı. Bunların bâzı fena hareketleri hakkındaki şikâyetler, *Sancar*'ın kulağına geldi. Fena hâlde hiddetlenen hükümdar, bunları te'dibe karar vererek üzerlerine bir kuvvet yolladı. Oğuzlar, sayıca çokluk olmakla beraber, Padişah'ın heybetinden korkarak, ricacılar gönderdiler; yaptıkları kusurların affını dilediler; canlarının ve mallarının Hükümdar'ın emrinde olduğunu, her ne isterse vereceklerini, yüz bin veya daha fazla olan çadırlarının her birinden birer *çocuk* ve muayyen bir miktar *som gümüş* vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Lâkin *Sancar* bunlara fena hâlde kızgındı; bu ricalara kulak asmayarak, bütün erkeklerin öldürülmesini, kadın ve kızların esir edilmesini emretti. Kurtulmak yolu kalmadığını gören Oğuzlar, son gayretle harb ederek *Sancar*'ın ordusunu mahveylediler. Büsbütün hiddetlenen *Sancar*'ın gönderdiği ikinci ordu, aynı felâkete uğradığı gibi, üçüncü defa giden kuvvet de bu âkıbetten kurtulamadı. Göçebe Oğuzlar büyük ganimetlere konular ve her türlü harp vasıtaları ele geçirdiler. Vaziyetin böyle korkunç bir şekil alması üzerine, Sultan, çok büyük bir ordu toplayarak hemen Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Sultan'a mahsus olan *Çetr*'i gören Oğuzlar, bu gelen orduda Sultan *Sancar*'ın da bulunduğunu anlayarak, tekrar elçi gönderdiler; günahlarının bağışlanmasını, Sultan'ın bütün emirlerine canla başla itaat edeceklerini bildirdiler. Lâkin bu ricaları kabûl edilmedi. Yapılan harpte selçuklu ordusu müthiş bir hezîmete uğradı; *Sancar*, bin zorlukla *Merv* şehrine kaçabildi. *Horasân* şehirlerine yürüyerek *Balğ*, *Nisâbûr*, *Herat*, *Merv* gibi şehirleri zapteden Oğuzlar, halka birçok zulümler yaptılar; çok canlara kıydılar; birçok şeriat adamlarını ve devlet ricalini öldürdüler. *Sancar*, *Merv*'den kaçarken onların eline esir düştü. Hiçbir padişahın görmediği büyük eziyetlere katlandı. Nihayet ellerinden kaçmağa muvaffak olarak *Tirmiz* şehrine geldi ve tahına oturdu; lâkin, gördüğü büyük felâketlerin te'siriyle, fazla yaşayamayıp, az zaman sonra öldü.

Sair tariht kaynaklarda oldukça geniş ve etraflı bir tarzda anlatılan ve o devre ait edebî kaynaklar ve bâzı resmî vesikalar sayesinde de mahiyeti ve şümûlü açık bir tarzda öğrenilebilecek olan bu büyük ısyan hareketi, henüz tamamiyle aydınlatılmış değildir. *Çâzî* *Burhâneddîn*'in daha mevkîni bile vuzuh ile tâyin edemediği bu büyük hâdise hakkında verdiği malûmat, şimdye kadar

bilinenlere yeni bir şey ilâve etmediği gibi, bâzı noktalarda da sair kaynaklara uymamaktadır. Yurtları ve otlakları *Balh* civarında *Hottalân*'da bulunan kesif Oğuz kütlelerinin (548 h. — 1153 m.) deki bu isyanını kısaca anıatalım:

Başlarında büyük ve zengin kabile reisleri bulunan bu göçebe aşiretler, her yıl Sultan'ın mutbahına 24 bin koyun vermekle mükellefdiler; sarayın mutbah işlerini idare eden *h^wansâlâr* unvanlı büyük me'mur, bu vergiyi tahsil için buraya kendi adamlarından birini gönderirdi. Bu Oğuz beyleri, kendilerinden rüşvet almak isteyen bir saray tahsildarını gizlice öldürttüler. O aralık hükümdarın yanına gelen *Balh* valisi Emir Kamac, alâkalı saray adamlarının teşviki ile, Oğuzlar'ın *şahne*'liği vazifesi kendisine verildiği hâlde yılda 30 bin koyun vereceğini söyledi ve Sultanı kandırdı. Kamac *Balh*'a dönünce, bu Oğuzlar'ın şahneliği vazifesini görmek üzere bir vekil göndererek, öldürdükleri adamın diyetini (رسم جنایت) istedi. Oğuzlar, kendilerinin "Sultan'ın *has ra'iyyeti* oldukları cehetle, başka kimsenin hükmüne giremeyeceklerini,, söyleyerek, bu teklifi ve bu yeni vaziyeti kabûl etmediler. Oğuz kabile reislerinin selçuklu sultanlarıyla olan *feodal* rabitalarını göstermek bakımından, bu kaydın ehemmiyeti çok büyüktür. Fena vaziyette kalan Emir Kamac, oğlu Alâeddin ile beraber Oğuzları te'dibe kalktı; lâkin Oğuzlar, bu orduyu mağlûp ettikleri gibi, vâli ile oğlunu da öldürdüler. Bu fena haber Sancar'ın payitahtında çok büyük bir te'sir yaptı; devlet adamları ve saray ricali, hükümdarı, Oğuzlara karşı şiddetli bir te'dip hareketi icrası için kandırdılar. Bunu öğrenen Oğuz reisleri, Sultan'a elçiler göndererek, hareketlerinin, hükümdara karşı isyan değil, meşrû ve zarurî mukabele olduğunu, günahlarının bağışlanması için *yüz bin altın* ve *bin köle* vereceklerini bildirdiler. Sancar, bu teklifi kabûl etmek niyetinde idi; lâkin, nüfuzlu saray ve devlet erkânı bu te'dip hareketinin icrası hususunda onu şiddetle tazyik ettiler; ve harekât başladı. Ordunun yaklaştığını gören Oğuzlar, kadınları ve küçük çocukları göndererek, Sultan'dan merhamet dilendiler; her çadır başına muayyen bir miktar *gümüş* vereceklerini taahhüt ettiler. Kendi cinsinden olan Oğuzlar'a karşı böyle şiddetli bir te'dip hareketi yapmaktan çekinen Sancar, bu ricaları kabûl ederek geri dönmek istedi. Lâkin, saray adamları ve bilhassa büyük

Emîr Müeyyed Ay Aba, bu sefer de hükümdarı kandırdılar. Bu hareketten memnun olmayan ve esasen Emîr Müeyyed'i de hiç sevmeyen askerler, harpte kâfi derecede gayret göstermediler. Canlarını kurtarmak kaygusuna düşen Oğuzlar ise, bütün gayretleriyle cenk ederek, selçuklu ordusunu çok korkunç bir bozguna uğrattılar; ve hattâ Sancar'ı esir ederek payitahtı olan *Merv*'e götürdüler; ve ellerinde esir olmakla beraber, tah-tına oturttular. Daha Cagrı Bey zamanındanberi büyük ser-vetlerin birikmiş olduğu bu zengin şehir, tam üç gün üç gece yağma edildi; birçok insanlar öldürüldü. Sonra, büyük ve zengin *Nisâbûr* şehri de aynı korkunç âkibete uğradı. Çok kuvvetli istihkâmlara malik olan *Herat* şehri müstesna olmak üzere, *Horasân*'ın sair bütün mühim merkezleri de yağma ve tahripten kurtulamadılar. İki sene kadar esaretten sonra, Müeyyed Ay Aba, Sancar'ı ka-çırmağa muvaffak oldu; iptida *Tirmiz*'e ve oradan da *Merv*'e gelen Sancar, memleketinin bu perişan vaziyetinden duyduğu teessür neticesinde, hastalanarak öldü¹. İşte görülüyor ki *Çâzî Burhâned-dîn*'in "üç ordunun birbiri ardınca mağlûp edildiği, *Herat*'ın yağma ve tahrip olunduğu,, hakkındaki ifadesi, hiç te doğru değildir; onun, öldürüldüğünden bahsettiği din âlimleri, İmâm Moğammed Yağyâ gibi birtakım tanınmış şahsiyetlerdir ki, tarih kaynaklarda bunlar hakkında tafsilâta tesadüf edilir; bu devirde yaşayan bazı şairlerin, bu büyük felâketten bahsederken, Sancar ile birlikte onun adını da elemle anmaları ve ayrıca ona mensiyeler söylemeleri, geniş şöhretinin derecesini pek iyi anlatabilir². *Çâzî Burhâneddîn*'in

¹ Büyük Selçuklular'a ait bütün tarihî kaynaklarda bu hususta etraflı malûmat olduğu gibi, Barthold da bu isyan ile onu tâkip eden hâdiseler hakkında *Turkestan down to The Mongol Invasion* (GMNS. V, 1928) adlı eserinde, bâzi diplomatik vesikalara da dayanarak, biraz malûmat vermiştir. Lâkin, bunların dışında olarak, sair edebî kaynaklarda buna ait epey mühim malzemeye tesadüf olunur ki, şimdiye kadar hiçbir tarihi bunlardan layıkıyla istifade etmemiştir. Barthold'un bu ismi *Sincar* şeklinde okuması yanlış'dır. Bu isim, *Sincar* coğrafi isminden değil, *Sancmak* masdarından yapılmıştır; ve eski türk adlarında benzerleri çoktur: Alâeddin Hwârizmşâh'ın, *Gürlular*'ı yendiği esnada doğan oğluna verdiği *Gür-Sancı* adı gibi (*Türkiyat Mecmuası*, C. I deki mekalemize bakınız).

² Sancar'ın esareti ve *Horasân*'ın uğradığı çok büyük felâketler, o devir şairlerini son derece müteessir etmiş, ve bu vesile ile yazdıkları birçok samimî manzumelerde bu korkunç hâdiseler hakkında uzun malûmat vermelerine sebep olmuştur. *Kûşakkî-i Çâyîni*, *Ali Satrancı*, *Hamîdeddîn Balhî* ve bilhassa Emîr Mu'izzî ve *Hâkânî-i Şirvânî* gibi birtakım şairlerin bu hâdiseye

henüz hâtıralarda yaşamakta olan bu hâdiseler hakkında bize yeni bir şey öğretmemesi, biraz garip olmakla beraber, eserin mahiyeti düşünülünce bunun sebebi kendiliğinden anlaşılır.

HALİFE NÂSİR
VE
İZZEDDİN KEYKÂVŪS I.

Anîs al-Ğulûb'da, kitabın bittiği esnada henüz hayatta bulunan halife Nâşır li-Dînillâh hakkındaki kısım, dikkate lâyıktır. Yukarıda söylediğimiz gibi, iki defa *Şah-ı Ermen Beg* temür tarafından bu halifeye sefaretle gönderilen, ve halife'nin huzurunda, minberde onun duâ ve senâsını yapan müellifimiz, bu türk yüzlü halife hakkında büyük medihlerde bulunmakta, ve *Bağdad* halkının bu halife zamanında gördüğü rahat ve saadeti hiçbir zaman görmediğini, ve onun hayırları sayesinde dünyanın cennete döndüğünü söylemektedir ki, şairane mübalegası bir tarafa bırakılmak şartıyla, oldukça doğrudur. Bütün tarihî kaynaklar, (575h.—1130m.) den (622h.—1225m.) ye kadar kırk yedi sene *halîfelik* mekâmında bulunan Nâşır'ın, hilâfetin maddî ve manevî nüfuzunu *Yakınşark'ta* yenisinden kurmağa muvaffak olduğunu, ve *Bağdad* şehriyle ona tâbi sâhaların bu devirde sükûn ve refaha kavuştuğunu söylemekte birleşiyorlar. *Ğâzî Burhâneddîn, İzzeddîn Keykâvûs I.* in bu halife ile çok samimî dostluk münasebetlerinde bulunduğunu, ilk Büyük Selçuklu hükümdarları gibi taç ve taht menşûru'nu halfeden alarak bu suretle *devlet*'ini *din*'e istinat ettirdiğini, halifenin ona-yukarıda zikrettiğimiz gibi-*ahd* ve *menşûr* ile sair *hâkimiyet timsâlleri* gönderdiğini, ve *saltanat hil'ati*'nden başka bir de *fütüvvet libâsı* yollamak suretiyle teveccühünün en yüksek derecesini gösterdiğini, başka hiçbir hükümdarın böyle bir iltifat nişanesini rüyasında bile görmediğini kaydetmektedir.

Bu sıralarda *Konya*'da (yahut Anadolu'nun başka büyük şehirlerinden birinde) yaşadığını tahmin ettiğimiz *Ğâzî Burhâneddîn*'in selçuklu sultânı ile Nâşır arasındaki bu münasebetler hakkında verdiği malûmat, sair tarihî kaynakların şهادetlerine tamamiyle uygun'dur ki, bunun başka türlü olmasına

ait manzumeleri mevcuttur. Bunlar arasında, son iki büyük şairin mersiyeleri çok samimîdir. *İmâm al-'Aimma* lakabıyla tanınmış olan Muhyiddîn Moğammed B. Yağyâ al-Nîsâbûrî, devrin en şöhretli ve nüfuzlu bir âlimi idi; Oğuzlar'ın te'dibi hakkında fetva verdiği için, 550 yılında onlar tarafından katledilmiştir. Birtakım arap ve acem şairlerinin ona yazdıkları mersiyeler arasında, bilhassa *Hâkânî*'nin mersiyesi meşhurdur.

da hiç imkân yoktu. *İbn Bibî tarihi*'nde halife tarafından gelen bu *fütüvvet libâsı* (سروال قوت) yani fütüvvet şalvarı) meselesi hakkında uzun malûmat vardır: Sultan İzzeddin Keykâvûs I. Sinop şehrini Rumlar'dan aldıktan sonra (*İbn Bibî, Abu'l Farac ve Abû'l Fidâ*'ya göre 611 de) Şeyh Mevdüddin İshâk'ı halife'ye göndererek, kendisine *fütüvvet şalvarı* verilmesini istemiş, ve Nâşır da, o şalvar ile birlikte fütüvvet mesleğine ait sair birtakım şeyler ve bir de *Kitâb-ı fütüvvet* yollamıştır ki, bir nevi icazetnâme mahiyetinde olan bu mühim vesîka, *İbn Bibî tarihi*'nin mufassal nushasında aynıyle münderiçtir.

Burada *Fütüvvet* mes'elesinin mahiyetine ve Nâşır li-Dînillâh'ın "bunu, doğrudan doğruya kendisine bağlı bir nevi dinî şövaliyelik teşkilâtı mahiyetinde olarak bütün İslâm memleketlerine yaymak,, hususundaki büyük rolüne ve bunun âmillerine ait tafsilâta girişecek değiliz; bu hususta yapılmış bâzı tetkiklere rağmen¹ henüz her cephesi layıkıyla aydınlatılmamış olan bu mesele hakkında, ileride hususî bir tetkik neşredeceğiz. Yalnız, burada, halledilmesi iycab eden bir mesele meydana çıkıyor: *Anîs al-Kulûb*, kat'î olarak bildiğimiz gibi, 608 de tamamlanmıştır; bu sırada Nâşır li-Dînillâh'ın Keykâvûs I. e *fütüvvet libası* göndermiş olduğunu müellifimiz söylüyor. Keykâvûs I. in 607 de tahta çıktığı düşünülürse, bu fütüvvet libasının 607-608 yıllarında gönderilmiş olması iycab eder. Esasen, müellifimizin bu husustaki ifadesi gayet açıktır: Halife, yeni sultana gönderdiği bu fütüvvet libasını, onun saltanatını tasdik için yolladığı vesîka ve timsâllerle birlikte yollamıştır. Bu vakıaların doğrudan doğruya şahidi olan Kâzî Burhâneddin'in bu kat'î ifadesi karşısında, *Muhtasar İbn Bibî tarihi*'nde bu vak'anın Sinop fethinden sonra ve Sultan'ın talebi üzerine vukua gelmiş gibi gösterilmiş olması, yanlış olmak lâzımdır. Bunu büsbütün te'yid edecek diğer bir delili, biz *İbn Bibî*'nin mufassal

¹ Nâşır li-Dînillâh hakkında, yine bu mekaleler silsilesinde *İbn Bibî Selçuknâmesi*'nden bahsederken etraflı malûmat vereceğimiz için, burada daha fazla bir şey söyleyecek değiliz. Onun Anadolu Selçukluları ile dostca münasebetleri ve *Fütüvvet* teşkilâtındaki büyük rolü hakkında, yine orada izah vereceğiz. Şimdilik Prof. Paul Kahle'nin şu mekalelerine bakınız: *Ein Futuwwa-Erlass des Kalifen en-Nâşır aus dem Jahre 604 (1207)*, Archiv für Orientforschung 1931 (Oppenheim-Festschrift); *Die Futuwwa - Bündnisse des Kalifen-en Nâşır* (Festschrift Georg Jacob, Leipzig 1932).

nushasında buluyoruz: Burada, Halife tarafından gönderilen *Kitâb-ı fütüvvet*'in metni aynıyle mevcut olup (608 Ramazan) tarihini taşımaktadır. İşte bu suretle, Qâzî Burhâneddîn, İzzeddîn Keykâvûs I. devrine ait olarak şimdiye kadar yanlış bilinen bir meseleyi düzeltmiş oluyor. Burada, meydana çıkan ikinci mühim bir meseleyi, yâni *Mufasssal İbn Bibi*'de 608 tarihli *Kitâb-ı fütüvvet* metni mevcut olduğu hâlde, bunu ihtisar eden müellifin bu hâdiseyi Sinop fethi'nden sonra göstermesinin sebeplerini şimdi izaha kalkışmak doğru olmaz; bu ve bununla alâkalı olan "*Sinop*'un zaptı senesinin tesbîti,, meselesi, henüz basılmamış olan bu mufasssal *Selçuknâme*'nin mahiyet ve kıymetini ve ihtiva ettiği bütün yeni malzemeyi tenkidli ve izahlı bir tarzda meydana koymak için — yine bu mekaleler silsilesinde — ayrıca neşredeceğimiz tetkiknâmede teşrih olunacaktır.

NETİCE

İşte, esasen peygamberler kıssalarına ait edebî bir eser olmakla beraber, son kısmının muhtevâsı itibarıyla Anadolu'da yazılmış en eski vekayinâme olarak tanıdığımız 28,000 beyitlik *Anîs al-Ğulûb*'un, umumiyetle türk tarihine - Gazneliler'e, Büyük Selçuklular'a, Anadolu Selçuklularına - ait olarak verdiği malûmat, bundan ibarettir. Bu malûmat arasında, şimdiye kadar bildiklerimizi doğrultabilecek yahut onlara yeni bilgiler ilâve edecek şeylerin ne kadar mahdud olduğunu görmekle hayrete düşmemeliyiz; bugüne kadar istifade edilebilen Anadolu Selçukluları devrine ait *yerli kaynaklar*'ın ne kadar az olduğu, ve hattâ, umumiyetle bu devir hakkındaki bilgilerimizin ne derece mahdud bulunduğu göz önünde tutulursa, bu hususta elde edilebilecek en küçük malûmatı bile ihmâl etmemek lüzumu daha iyi anlaşılır. Dar mânâsıyla tarihî kaynak olarak *Anîs al-Ğulûb*'un bize verdiği yeni malûmatı bir tarafa bıraksak bile, sadece edebî eser olarak, böyle bir kitabın meydana çıkması, XII. asır Anadolusu'nun fikrî ve edebî hareketlerini, muayyen bir sınıfın "mânevî temayüllerini ve hayat görüşünü,, anlatmak bakımlarından, *Anadolu kültür tarihi* için, hiç te küçümsememeyecek bir kazançtır.

UMUMÎ İNDEKS

[Yalnız müellif isimleri *italik* olarak dizilmiştir].

A

(Â, A, A)

Abbâsiler 390, 407, 409, 419, 427,
462, 468, 476, 477, 482.
Abdal 434.
Abdal Murad 435.
Abdullah Mohammed b. Kiya 418.
Abhazlar 464, 466, 475.
Âbid Çelebi (Emir) 452.
Abû'l Asvâr I. (Abû al-Suvâr) 464.
Abû'l Asvâr II. (Abû Al-Suvâr) 465.
Abû Bekr (halife) 435.
Abû Bekr Zekieddîn Konevî 413, 416.
Abû'l Farac 484.
Abû'l Favâris (bak Kutlamış) 475.
Abû'l Favâris (bak. Toğan Şâh).
Abû'l Fidâ 484.
Abû'l Hayr Rûmî 425, 430, 432,
433, 438.
Abû İskâk Kâzerûnî 409, 428, 429,
435, 438.
Abû Müslim Horasânî 427, 428.
Abû Sa'id Bahadır Han 391.
Abû Süfyân 471.
Abû Şuca (Menuçehr) 465.
Aczî (İbrahim) 400.
Âdem (Kıssası) 462, 464.
Aden 473.
Affân (Vezir) 436.
Aflâki Dede 338, 394, 421-421, 445,
451, 452.
Ahiler 445, 455.
Ahî Ahmed (Bayburtlu Emir) 455.
Ahî Evren 383, 421, 423, 424.
Ahî Mohammed Divâne 445, 455.
Ahî Sâ'deddin 455.
Ahî Yusuf 455.
Ahlat 463, 476.

Ahmed Fâkih 435.
Ahmed Gazi (Danışmend Gazi) 389,
390, 399, 426-429, 434.
Ahmed Kâni'i (Emir. bak. Kâni'î).
Ahmed Nigidî (Kadı) 391, 397, 398.
Ahmed Remzi Akyürek 416, 451.
Ahmedî (Şair) 381, 437.
Akdeniz 385.
Ak-Koyunlular 409.
Aksaray 443, 455.
Alâeddin Bey (Karaman oğlu) 306,
399.
Alâeddin b. Kamac 481.
Alâeddin b. Süleyman Şâh (Sel-
çuklu) 392.
Alâeddin Hwârizmşâh 478, 479, 482.
Alâeddin Keyköbâd I. 393-396, 403,
415, 447.
Alâeddin Keyköbâd II. 397.
Alâeddin Keyköbâd III. 381, 397.
Alâeddin Töküş (Hwârizmşâh) 414.
Alâ-i Tebrizî 418.
Alemeddin Kayser 455.
Alamut (Kalesi) 476.
Âlî (Gelibolu) 426 - 428.
Âlî Bey 423.
Ali (hazret-i) 471.
Ali (Arif) 426, 427.
Ali (Candar oğlu) 436.
Ali (Meveddin) 455.
Ali (Yazıcı oğlu) 380, 289, 430, 433.
Ali Emiri 400.
Ali Safrancı (Şair) 482.
Almanlar 439.
Alplar, Alp erenler 430-438.
Alp Arslan 449, 450, 464, 475 - 477.
Altınordu 415, 440.
Amasya 403.
Amedroz (H. F.) 467

Ankara 408.
 Ani 388, 408, 459, 464 - 466, 475 - 477
 Antalya 415.
 Ârif Çelebi (Ulu) 452.
 Ârifî Paşa 400.
 Arpaçayı 464.
 Arran 459.
 Asadeddîn Mütakellim (Şeyh) 445.
 Ashâb-ı kehf (Kıssası) 462.
 Astarhan 435.
 Âşık Paşa 400.
 Âşık Paşazâde 437.
 Aşot III. 464.
 Âtâî (Nev'izâde) 431.
 Aâtâr (Şeyh Ferideddîn) 456.
 Avrupa 440.
 Awfî 449, 478, 479.
 Aws (Arap kabilesi) 471.
 Aydın oğulları 380, 399, 402, 440.
 Azerbaycan 455, 459.
 Âzîmî (Müverrih) 477.
 Âzîz B. Ardşîr Astarâbâdî 380.
 Azrakî (Heratlı şair) 449.

B

Baba İlyas Horasânî 421, 423, 424, 439,
 Baba İshâk 439, 447.
 Baba dağı 430.
 Babaîler 437, 439, 443, 447.
 Bâbek 443.
 Babur 449.
 Babinger (F.) 431, 434.
 Bagdad 420, 427, 448, 468, 483.
 Bagratlar (Sülâlesi) 461.
 Bahâeddîn Mohammed Bagdadî 414.
 Bahârî (Midhat) 383.
 Bahmanyâr (Ahmed) 414.
 Balh 480, 481.
 Bali (Şeyh) 438.
 Balkanlar 430, 432, 435, 437-441.
 Barak Baba 431.
 Bartın 440.

Barthold (W.) 383, 390, 408, 415, 474, 482.
 Batiniler 443, 444, 447.
 Battal Gazi 426-428, 434.
 Baudouin II (lâtin imparatoru) 403.
 Bayezîd II. (Sultan) 460.
 Baycu (veya Bayıncar) 436, 438.
 Baysungur Tigin (Selçuklu) 438.
 Beauvais (Vincent de) 403.
 Bedî'al-zamân Horasânî 450.
 Bedier (j.) 441.
 Bedreddin Rûmî 405, 413, 415.
 Bedreddin Yahyâ 416.
 Begtemür (Seyfeddîn) 468, 469, 483.
 Bektaşilik ve Bektaşiler 383, 416, 422, 423, 425, 430, 431, 433, 435, 438, 481.
 Bektaş Veli (Hacı) 421, 423 - 425, 435, 438.
 Belin (M.) 380.
 Berezin 415.
 Berchem (Van) 379.
 Berkıyaruk (Sultan) 476.
 Beyzâvî (Kazî) 300.
 Bizanslılar 406, 429 - 431, 437, 439, 440,
 Blochet (E.) 381, 392, 426, 443, 444.
 Bogdan 438.
 Bowen (H.) 449.
 Buchon 403.
 Buhl (F.) 471.
 Bulgarlar 440.
 Burhâneddîn Anevî (Kadı) 380, 388, 392, 459 - 485.
 Bursa 418, 435.

C

Cağrı Bey (Dâvûd) 475, 482.
 Cahen (C.) 384, 477.
 Câmî (Şeyh) 448.
 Canard (M.) 441.
 Candar oğulları 402.
 Casanova (P.) 379, 428.

Celâleddin Hwârizmşâh 415, 466.
Celâleddin Rûmî 394, 413, 415, 416,
 422, 436, 447, 448, 450, 452, 455.
Celâl Humât 450.
 Celâliye (bak. Mevlevîye) 452.
 Celâyerliler (Sülâlesi) 405, 414,
 419.
 Cem (Şehzâde. Sultan) 432, 433,
 437.
 Cemâl Kalender (Seyyid) 435.
 Cengiz (Han) 438, 439.
Cennâbî (Müverrih) 426, 428.
Cevdet (M.) 406, 426.
 Ceyhûn (Amudarya) 476.
Chalandon 384.
 Cimri (ve ısyanı) 443, 446, 447, 452.
 Cezîret al-'Uşşâk (bk. Sinop) 440.
 Constantin (Ermeni Tekfuru) 405.
Cuvaynî (Müverrih) 405, 479.

Ç

Çağatay (Uluçay) 382.
 Çekler 439.
 Çetr 468, 480.
 Çoban (Emir) 389.
 Çoban Bey (Husâmeddin) 444.

D

Dânişmendliler 379, 425 - 427.
 Davit II 465.
 Dâvûd (b. Çağrı).
 Dâvûd (Selçuklu) 476.
 Dâvûd (Kara) 435.
Defreméry (M.) 467.
Dehhânî (Hwâce) 382, 396, 397,
 399, 453.
Delehay (Hippolyte) 421.
Deny (Jean) 431.
 Diyarbekir 418.
 Dobruca 430, 431, 440.
Ducange 403.
Duda (W.) 389.

E

Edhem (Galib) 379, 456.
Edhem (Halil) 379, 391, 408, 410,
 479.
 Edirne 432, 435 - 437, 440.
 Eflâk 439, 440.
 Ehl-i Şalib (Haçlılar) 429.
 Eleezîre 384.
Elvan Çelebi 424.
Ekber (Seyh) 456.
 Ekmeleddin (Tabîb) 455.
 Emeviler 462.
 Emre (Tapduk) 435.
 Endülüs 435.
Enver (Hâdimizâdc) 400.
Enveri (Şair) 381, 398, 399, 475.
 Ermeni (dili ve alfabesi) 466.
 Ermeniler 384, 401, 475.
 Ermenistan 403.
 Ermensâhlar (Sülâlesi) 466, 468.
 Erminiye 467, 475, 477.
 Ertuğrul (Osman'ın babası) 438.
 Erzincan 438.
 Eşref oğulları 423.
Evlîya Çelebi 430, 431.
 Eyyübiler 468.

F

Fahreddin Gurgâni (Şair) 450.
 Fahreddin Şeddâd b. Maḥmûd 465.
Falakt-i Şirvânî (Şair) 449
Fâriki (Müverrih) 466.
Farruhi (Şair) 472, 473.
 Fâtih (Mohammed II) 393, 432, 437,
 450.
 Faḫimiler 443.
 Fazlûn III 465, 466.
Ferîdün Bey (Münşeât sahibi) 416.
Ferîdün b. Ahmed (bak. Sipehsâlâr).
F. N. Uzluk 380, 416, 451, 454, 456.
 Fir'avn (Kıssası) 462.
Firdevsî (Şair) 396.
Fleischer (H. L.) 461.
Forrer (L.) 400.

Fuad Köprülü 395, 468, 411, 453,
423, 424, 434, 447, 449, 452,
455, 459, 462, 479.
Fütuvvet libası 468, 483, 484.
Fütuvvet kitabı 484, 485.

G

Gabriel (A.) 382.
Gagik II 464.
Galland (A.) 395.
Gardîzi (Müverrih) 472, 473.
Gazan Han 408, 418.
Gazne (Gaznîn, Gaznî) 470-473.
Gazneliler 388, 395, 404, 406, 407,
449, 462, 470-473.
George (Saint) 380.
Gelibolu 400.
Gibbans (H. A.) 381.
Giese (F.) 380.
Giesecke (H. H.) 380.
Gilân 431.
Giyâseddîn Keyhosrev II. 390, 393,
403, 430.
Giyâseddîn Mes'ûd II. 443, 453-455.
Goossens (R.) 441.
Grégoire (H.) 441.
Grenard (F.) 380.
Grigor (Kıral) 466.
Gross (E.) 424.
Gumac Hatun 455.
Gurlular (Sülâlesi) 407, 479, 482.
Gur Sançtı (H'wârizmşâhlar'dan) 482.
Gülşehrî (Şair) 382-384, 450.
Gündüz (Ertuğrul'un kardeşi) 438.
Güreüler 384, 401, 427, 464-467, 470
Gürcü (dili ve alfabeti) 466.

H

(H, H, H)

Habeşistan 434
Hacım Sultan 421, 423, 424.
Haç (Şalib) 465.
Haleb 381.
Hâkânî-i Şirvânî (Şair) 394, 482.

Halim Baki Kunter 410.
Hamid oğulları 382.
Hâmidî (Şair. Acem) 450.
Hamîdeddîn Balhî (Şair) 482.
Hamdullah Mustavfi 418, 420.
Hammer (Von.) 414, 415.
Hamza (Şair. Şeyyâd) 382.
Hanefiler 434.
Hâriciler 434, 454.
Hârûn Velî (Seyyid) 421, 423, 424.
Hasan (Vezir) 470.
Hasan (Hâfız) 381.
Hasan b. 'Ali 426.
Hasan (Uzun) 409, 432.
Hasan Şabbâh 476.
Hasluck (F. W.) 431.
Haşîr oğulları 446.
Hayrullâh Efendi (Müverrih) 389.
Hâzrac (Arap kabilesi) 471.
Herat 449, 480, 482.
Hethum (Kıral) 403.
Hiçaz 434.
Hilâl 465.
Hindistan 435, 470-473.
Hızır (Peygamber) 434.
Horasân 393, 397, 438, 449, 476, 479.
Hottalân (Hotlân) 481.
Houtsma (Th.) 386, 389, 392, 426,
457.
Huart (Cl.) 380, 383, 394, 416, 422,
445, 452.
Hulusî (Râğıf-Özden) 381
Hurremdînîler 443
Hurûfiler 450
Huseyin al-Ca'ferî (bak. İbn Bibt) 388
Huseyin (Hezârfen) 426, 428
Huzeylîler (Arap kabilesi) 471
H'wâcû-yı Kirmânî (Şair) 449
H'wand Hatun 392.
H'wansâlâr 481.
H'wârizmşâhlar 386, 405, 407, 413, 449

İ, I

(İ, I, 'İ, 'I)

İbn 'Abbâs 462.

- İbn 'Alâ* (Münşi) 425 - 427
İbn al-Aşîr 467
İbn al-Balhî 420
İbn Batûta (Seyyah) 430, 431
İbn Bibî 379, 388, 405, 454, 484, 485.
İbn al-Cavzi, 390.
İbn al- Cavzi (Şıbt-ı) 477.
İbn Dukmak 477
İbn Haldûn 419, 467
İbn Hişâm 471.
İbn Hordâdbih 419.
İbn al-Ğalânîst 467.
İbn al-Kelbi 471.
İbn Kemâl 430, 431.
 İbrahim (Gazneli) 449.
 İbrahim Sultan (Hacı) 423.
 İldeniz (Atabey) 466.
 İlgazi (Artuklular'dan) 465.
 İlhanlılar 384, 389, - 391, 397, 402, 405-409, 415, 418 - 421, 431, 444, 445, 447, 452, 458.
 İncil 465.
İorga (N.) 380.
 'İrâk 390, 419, 420, 476
 İrân 390, 415, 419, 429, 435, 449, 453, 458.
 İshâkîler 429, 438
 İskender-i Sâni (bak. 'Alâeddîn Hwârizmşâh) 479
 İsmâil (Şâh) 431.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı 410, 442, 459.
 İsrail (Selçuklular'dan) 475.
 İstahr 475.
 İstanbul 430, 437.
İşiltan (*Fikret*) 391,
 İznik 440.
- J**
- Jahn* (*Karl*) 408.
- K**
- (K. Ķ.)
- Ka'be 473.
 Ķâdir Billâh (Ķalife) 462, 469.
 Kafkasya 435.
 Ķâim Biemrillâh (Ķalife) 474.
 Ķalenderiye 434, 435.
Ķahle (P.) 484.
 Kâlîçar (Emir) 475.
 Ķamaç (Emîr) 481.
 Ķani't (Şair. Emîr) 393 - 397, 415.
Ķarabaçek 379.
 Karaca Ahmed 435.
 Karadeniz 385.
 Kara Ķıtaylar 479.
 Karaman 400, 426.
 Karaman oğulları 396, 399, 401, 408, 436, 439, 452.
 Ķarmağlar 443.
 Kars 475 - 477.
 Kastamoni 440, 444.
Ķâtîp Ķelebi 418, 426, 443, 444, 459.
 Kaygusuz 421, 424.
 Kayseri 455.
 Kâzerûn 435.
 Kâzerûniye (bak. İshâkiye, Mürşidiye) 429.
 Ķazvin 476.
Ķazvîni (*Âşâr al- Bilâd* müellifi) 478,
Ķazvîni (bak. Mirza Mohammed).
 Kefe 435, 446.
 Kemal Ata 435.
 Kemâleddin Kâmyâr 415.
Ken'an Paşa 430.
 Kermiyan oğulları 402, 410.
 Kertler (Sülâlesi) 479.
Kesrevî Tebrizi 466.
 Keykâvûs I. ('İzzeddîn) 388, 463, 469, 483-485.
 Keykâvûs II. ('İzzeddîn) 393, 415, 426, 427, 429.
 Keykâvûs (? 'İzzeddîn) 436, 439, 440.
 Kılıç Arslan IV (Rükneddîn) 392, 398, 455.
 Kıpçak Ülkesi 435.
 Kırım 430, 431, 434, 435, 439, 440.
Ķisât 461, 467.
 Komnenler (Sülâlesi) 384.
Ķomnène (Anne) 437.

Kodâma 419.
 Konya 381, 392, 395, 397, 405, 413,
 417-419, 453-455, 468, 483.
 Korkut Ata 438.
Kremer (Von.) 419.
 Kудayd 471.
 Kuşşâş (Halk hikâyecileri) 462.
Kûşaki (Şair. Hakîm) 482.
 Kutalmış 474-476.
 Kutbeddîn Haydar 435.
Kutbeddîn Şirâzi 444, 455.
 Kütahya 455.

L

Lampron 403.
Langlois (V.) 403.
 Lârende 400, 436.
 Lât (Put) 471, 472.
Lâtifeddîn Zeki (Şair) 479.
 Lâtin imparatorluğu (İstanbul) 401.
Latrie (Mass) 403.
Laurent (j.) 383, 428, 477.
 Lehler 439.
Leib (Bernard) 437.
 Lokman (Selçuklular'ın cediti) 475.
 Lokman (Kıssaları) 462.
Lokman (Şehnâme) 430, 431.
Löytved (J. H.) 380.

M

Mâhân 438.
 Mahmûd (Gazneli) 450, 470-473
 Mahmûd (b. İbrahim. gazneli prensi)
 449.
 Mahmûd (Selçuklu sultanı) 476.
Mahmûd (Kâşgâri) 474.
 Mahmûd (Vâ'ız) 460, 461.
 Mahmûd Hayrânî (Şeyh) 421, 423-
 425.
 Mahmûd I (Sultan) 460, 461.
 Malkara 406.
 Manât (Put) 470, 472.
Marquart (j.) 474.
 Mâzenderân 418

Meveddîn İshâk (Şeyh) 484.
 Medîne 470.
 Mehmed (Karaman oğlu) 452, 453.
 Mehmed I (Çelebî Sultan) 426.
 Mehmed II (bak. Fâtih).
Mehmed (Yazıcıoğlu) 430.
Mehmed Ferit Uğur 381.
 Mekke 470.
 Melik al-Nâsır (Eyyübiler'den) 392.
 Melikşâh (Selçuklu) 407, 450, 476.
Mélioransky 415.
 Memlûkler (Mısır-Suriye imparator
 luğu) 405, 408, 410, 414, 458.
 Menteşe oğulları 382, 436. 452.
 Merv 480, 482.
 Mes'ûd (Gazneli) 404, 472.
 Mes'ûd (Selçuklu) 476.
 Mes'ûd (bak. Gıyâseddîn Mes'ud II).
Mes'ûd Koman 381.
Mes'ûd Sa'd Selmân (Şair) 449.
Mevlânâ (bak. *Celâleddîn Rûmî*).
 Mevlevîlik (bak. Celâliye) 383, 394,
 422, 435, 451 - 453, 455.
 Mezdek ve Mezdekiler 443.
Mez (A.) 419.
 Mikâil (Selçuklu) 475.
Mîrh'wand (*Ravzat al-Şafâ* müel-
 lifi) 473, 479.
 Mısır 384, 408 - 416, 434, 488.
 Moğollar 386, 390, 418, 419, 431,
 437, 439, 440, 444, 452.
 Mohammed (Peygamber) 389, 427,
 435, 443, 462.
 Mohammed (Gazneli) 472.
 Mohammed b. Melikşâh 420, 476.
 Mohammed b. Yahyâ (*İmâm al-Aim-
 ma*) 483.
Mohammed al-Haṭib 442, 443.
Mohammed Aksarayî 389.
Mohammed b. Hindûşâh 414.
Mohammed Kazvîni (*Mirza*) 405,
 415.
Mordtmann (J. H.) 428, 460.
Moritz (B.) 380.
 Mu'arrif 462.
 Mu'ineddîn Pervâne 455.

Mu'izzeddin Sâm (Gurlu Sultan) 479.
 Mu'izzî (Şair, Emîr) 482.
 Muğtafi li-Emrillâh (Halife) 476, 479.
 Murad I. (Sultan) 426.
 Murad II. (Sultan) 389, 398, 426, 427, 429, 448.
 Mûsâ (Selçuklu) 475.
 Mustafa (Şeyhoğlu) 448.
 Mustancid Billâh (Halife) 476.
 Mustarşid (Halife) 476.
 Muzafferiler (Sülâlesi) 480.
 Muzaffereddin Mes'ûd b. Alpyürük (bak. Yavlak Arslan) 443.
 Müeyyed Ay Aba (Emîr) 482.
 Mükrimin Halil Yinanc 381, 382, 392, 399, 410, 417, 459, 477.
 Mürşidiye (bak. İshâkiye, Kâzerûniye) 429.
 Müzekkir 462.

N

Nâşır (bak. Nâşreddin Vâ'iz)
 Nâşreddin Yahyâ (Emîr. İbn Bibt) 388.
 Nâşreddin Vâ'iz 442, 445.
 Nâşır li- Dinillâh (Halife) 420, 462, 463, 468, 474, 483-485.
 Naşreddin Hoca 435.
 Necib 'Aşım 400, 410, 461.
 Necmeddin Dâye (bak. Necmeddin Râzî) 448.
 Necmeddin Râzî 441, 447, 448.
 Neş'et Köse 482.
 Nicholson (R. A.) 456.
 Nihad Sami Banarlı 381.
 Niğde 446.
 Niksar 426.
 Nizâm al-Mülk 448, 449, 476.
 Nizâmî (Şair. Gence'li) 478.
 Nizâmî-i 'Arûzî 449.
 Nişâbûr (Nişâbûr) 480, 482.
 Nuri (Gençosman) 380.

O, Ö

Oğuzlar (bak. Türkmenler) 465.

Oğuz ısyanı (Horâsân'da) 476, 478, 483.
 Orta Asya 383.
 Orta oyunu 456
 Osman (Halife) 435.
 Osman Gazi 436 - 438.
 Osman efendi 400.
 Ölcaytu (Sultan) 431.
 Ömer (Halife) 435.
 Ömer (Emîr) 426.
 Ömer Lutfi Barkan 406, 409.

P

Papa 439.
 Paris (Gaston) 441.
 Pelliot (P.) 431.
 Perolt ('Abbâs) 473.
 Pradelli 403.
 Prasad (Ishwari) 473.

Q

Quatremère (E.) 381.

R

Râfıziler 434.
 Rambaud (A.) 404.
 Râsonyi (L.) 474.
 Râşid Billâh (Halife) 476.
 Râvendî (Müverrih) 467,
 Reşiddeddin (Vezir. Müverrih) 408, 421.
 Reşid Vaṭvâṭ (Şair ve münşi) 405.
 Resm-i Cinâyet 481.
 Rey 476.
 Rifat (Kilisli) 451.
 Rieu (Ch.) 393, 394.
 Ritter (H.) 451.
 Romain Diogène (Romen Diyojen) 476.
 Romalılar 404.
 Rosen (V.) 444.
 Rûm (diyâr-ı) 418, 436, 437, 447, 451, 455, 466, 467.
 Rûmî 455.
 Rumeli (Rûm-ili) 430, 432, 438, 440.

Rumlar (Bizanslılar) 390, 401, 427, 432.
 Ruslar 438, 440.
 Rükneddîn (bk. Kılıç Arslan IV.) 455.
 Rükneddîn al-urmevî al Konevî 445.

S

(S. Ş. S)

Şadreddîn Konevî 443.
Şadreddîn Rabî'i (Şair) 479.
 Sa'deddîn b. Tâceddîn 'Ali al-Sâveci 418.
Saint-Martin 467.
Şakıb Dede 453.
 Sancar (Sultan) 505, 408, 450, 476, 478-482.
 Sarı Saltuk 430-440.
 Saruhan 436.
 Saruhan b. Ertugrul 438.
 Sâsânî 406.
Schaeder (H. H.) 425.
Schefer (Ch.) 381, 392.
Schlumberger (G.) 379.
 Selcük (Selçuk) 474, 475
 Selçuk Hatun 455.
 Selçuklular (Büyük. Hemen her yerde)
 Selçuklular (Anadolu-ı. Hemen her yerde)
 Selim I (Yavuz Sultan) 400.
Selmân (H'wâce) 392, 399.
 Sempat II. 464.
Senâi (Şair. Hakîm) 394.
 Seyf al-Devle (bk. Mahmûd b. İbrahim).
Siderskiy (D.S.) 462.
 Sinop 435, 484, 485 (bak. Cezîret al. 'Uşşâk)
Sipehsâlâr (bak. *Feridûn*) 383, 421
 Sivas 445
 Sırplar 439
Smirnav 426, 431
 Somnat 471 - 473
 Somnath patan (Somnat) 473.
Spuler (B.) 415, 418
 Suriye 384, 392, 408, 410, 434, 458

Süleyman (Peygamber) 476
 Süleyman (Kanunî Sultan) 416
 Süleyman Şah (b. Kılıç Arslan IV.) 392
 Süleyman Şah (Osmanlılar'ın Ceddi) 438
 Sürmeli Çukur 438

Ş

Şâhanşâh (Şeddâdiler'den) 466.
 Şahne (Horasân Oguzları'na) 481.
 Şeddâdiler 465 - 466.
 Şeddâdiler (*Anî* şübesi) 465, 466.
 Şems al-Devle (bak: Tşgan Şâh).
 Şemseddîn Dündar Bey (Emir) 398.
 Şemseddîn İşfahânî (Şahib) 415.
 Şerefeddin (b. Sa'deddîn al-Sâveci) 418.
 Şerefeddin (Haşir oğlu) 455.
Şerefeddin Yaltkaya 416, 452.
Şikârî (Müverrih) 381, 396, 399 - 461.

T

(T, T̄)

Tabarî 461, 467.
 Tâceddîn Hüseyin 456.
Taeschner (F.) 380, 384.
Tafel 403.
 Tatar memleketleri 435.
 Tebriz 461, 463, 467.
 Temürtas, Paşa 389, 416, 452.
 Tevfik (Ahmed) 460.
Tevhid (Ahmed) 379, 456.
 Tevrât 465.
Thomas 403.
 Tirmiz 480, 482.
 Togan Şâh b. Alp Arslan 449.
 Tokat 426, 427, 445.
 Töküş, Töküş (H'wârizmşâh, bak. 'Alâeddin) 414 449.
 Trabzon 427.
Tschudi (R.) 424.
 Tuğrul Bey (Selçuklu) 450, 464, 475.
 Tuğrul II (Selçuklu) 476.

Tuna 435, 440.

Tûran zemin (Horasân) 479.

Tûs 395.

Türkee 452 - 454.

Türkiye 416, 426, 453.

Türkmenler (Anadolu'da) 452, 455.

Türkmenler (Horasân'da. bak. Oguzlar) 480.

Tyan (E.) 409.

U, Ü

('u, 'ü,)

Ulahlar, 440.

Ulu 'Ârif Çelebi (b. 'Ârif) 422, 450.

Umur Bey (Ğazi) 398, 399, 436 - 438.

Umur Bey (Temürtaş paşazâde) 410.

'Uzzâ (Put) 471, 472,

Ünst (Şair) 381, 392.

V, W.

Vaşşâf 421.

Veled (Sultan) 422, 441, 445, 450-456.

Wittek (P.) 380, 382, 403, 427, 455, 474, 475.

Y

Yakınşark 409, 413, 458.

Ya'kûb (Kermiyan oğlu) 410.

Yârcânî (Şair) 396, 399, 400.

Yavlak Arslan (bak. Muẓaffereddîn Mes'ûd b. Alpyürük) 443, 444.

Yuan (Gürcü) 466.

Yûsuf (Selçuklu) 475.

Yûsuf (Yûsufî. Şair) 441, 446.

Z

(Z, Z̄, Ż, Ž)

Za'im al-Ceyş 455.

Zambaur (E.) 449.

Zanâdika 443.

Zeki Velidi Toğan 418-420, 444.

Zerkûb-ı Ştrâzi 475.

Zeydân (Corct) 419.

Zill-Allâh 479.

Düzeltilmeler

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
381	16	Baranlı	Banarlı
382	34	archéologigue	archéologique
384	19	Taechner	Taeschner
388	30	Al-'Alâ'îya	Al-'Alâniya
391	31	Seltsenkengeschite	Di Seltchuken Geschichte
391	32	den	des
391	32	1941	1943
397	16	Keçip	Kaçıp
408	16	Karl John	Karl Jahn
415	28	Melioranki	Melioranski
426	23	'Ârif 'Âli	'Ârif 'Ali
432	26	yedi yı	yedi yıl
439	23	k şeklini	ilk şeklini
453	40	بدولت	بدولت شاه

انيس القلوب

قاضي برهان الدين ابو نصر بن مسعود الانوي

خلافت قادر

- 1 بداین قادر الحق جوانی کریم
عجب با تهور بد و سهمناک¹
برو بود نام خلافت یقین
زهر خوب و زشتی که در عصر بود
- 5 که شاهان بتدیر ملک جهان
چو بو نصر شد کارها را صداع²
پس آنکاه سلطان ابو کالجار
بدوران قادر جهان شد دکر
- 10 که آن نوح بن نصر سامان بدست
خراسان و اعمال کابل تمام
پس از وی بدش عهد سبکتکین⁴
ورا زاد محمود غزنین که بود
چو اوسر بر آورد و عالم گرفت
چو قادر بدو عهد بیعت بست
- ولیکن بشکل و بهیبت عظیم
که از دیدتش هر دلی داشت باک
ولیکن زنیك و بدو مهر و کین
همه حکم در دست بو نصر بود
معین بدند آشکار و نهان
که از بو علی بد که از بوشجاع³
ببد مدتی حاکم روزگار
شهی از خراسان بر آورد سر
جهانی ورا زیر فرمان بدست
مسخر بکرد و بر آورد نام
که بگرفته بد ملک نمی زمین
کریمی که کوی از سلاطین ربود
فلک خدمتش سخت محکم گرفت
ورا داد بر جمله شرق دست

¹ Aslında: عجیب با تهور بد و سنناک

² Aslında: که بو نصر سد کارها را صداع

³ Aslında: که از نو علی ند که از بو شجاع

⁴ Aslında: پس از وی بدش عهد سبکتکین

- 15 خود او آنچنان گشت از سروری
 بهندوستان رفت سوی غزا
 بزیر پی آورد خشکی و آب
 میسر شدش فتی از سومات
 چنان بود این داستاز سبب
 بیامد امامی بزیدیک اوی
- 20 میان سخن گفت چون مصطفی
 هان کعبه را از بتان کرد پاک
 بت مهترین را که نامش منات
 پرد و نهادش بهندوستان
- 25 همه مرز هندوستان پیشتر
 چوسید نکه کرد لندربتان
 بعل نبوت بدانست باز
 شد از فعل ابلیس دلتنگ سخت
- 30 بدو جبرئیل امین در رسید
 که از فعل ابلیس زشت و لعین
 که از امت تو با خر زمان
 مرورا بود شاه محمود نام
- 35 رود سوی هندوستان بی درنگ
 کشاید بشمشیر کین سومات
 کند بر در مسجدت پی سپر
 ز گفتار او شاد شد مصطفی
 چو از دانشومند این را شنید
 دل شاه محمود ازین بر دمید
- که برد از جهان کوی ناموری
 بیاورد بر دشمن دین عزرا
 همه کشور هند کردش خراب
 که افسانه گشت از زبان روات
 که از حکم و تقدیر و فرمان رب
 بهر گونه کرد از خبر گفت و کوی
 بکه شدش فتح دادش خدا
 سراسر بیفکند در تیره خاک
 بدزدید ابلیس ملعون صفات¹
 بدو کرد کم راه خلق جهان
 بستند در پیش آن بت کمر
 یقین کم شده بد منات از میان
 ز کردار ابلیس و پوشیده راز
 بفرمان دادار روزی و بخت²
 بدو کرد از غیب سری بدید
 نباید که باشی نژندو غمین
 بخواهد یکی سرکشتن عیان³
 کند اهل اسلامرا شاد کام
 جهانرا کند بر بداندیش تنک
 بر آرد منات آن ستوده صفات
 که نامؤمنانرا شود ره گذر
 بر آن شاه محمود کردش دعا
 دل شاه محمود ازین بر دمید

¹ Ashinda: بدزدند ابلیس ملعون صفات

² Ashinda: بفرمان دادار روزی و بخت

³ Ashinda: بخواهد یکی سرکشتن عیان

- بخود شد درون دلش خوب ظن
 چه بودی که محمود من بودمی
 زاندیشه این همه شب نخفت
 روز دگر با وزیرش حسن
 بکفتاچه اندیشه شد شاهرا
 بکفتاشنیدی که دی آن امام
 که محمود نامی زجمع غزات
 چه کویی بود کان منم ای حسن
 حسن کفت ای شاه ازین درگذر
 کنون ما بجا سومنات از بجا
 ترا کرسوی سومنات هواست¹
 زخشکی ودریا نشیب و فراز
 خطرهای بسیار بر ره گذر
 خجل کشت محمود وچیزی نکفت
 دگر روز کفت ای حسن زینهار
 زاندیشه دیگر مراتاب نیست
 بجانم غم و در دماغم هوس
 حسن کفت ای شاه بهر خدای
 هر آنکس که این بشنود بی کان
 زکاری که نبود بدان دست رس
 سوم شب که محمود غمگین نخفت
 که محمود مشنو تو کفت حسن
 تویی آن که آن شهر خواهی کشاد
 دگر روز از بامدادان بگاه
- 40
 45
 50
 55
 60
- همی کرد اندیشه با خویشتن
 که فتی ازین گونه بنمودمی
 همی بادل خویشتن این بکفت
 بکفتا نختم همه دوش من
 که پیوسته بد باد بد خواه را
 چه کفت از پیامبر علیه السلام
 کشاید بشمشیرکین سومنات
 بر آید چنین کاری از دست من
 اگر نیست شهرا زسودا اثر
 نباشد چنین کارها کارما
 نباید بدین لشکر و مال راست
 بسی راه پیشست دور و دراز
 که یک تن ازو جان نیابد بدر
 شبی دیگر از درد آن هم نخفت
 شما رد بمن تومشمار خوار
 دوشب شد که در چشم من خواب نیست
 همه قصه سومناتست و بس
 تو ناموس شاهی میفکن زبای
 بیدنامی ما زند داستان
 چرا بحث باید بخیره هوس²
 بخواب اندروتش فرشته بکفت
 زاندیشه دردل میاور حزن
 تو محمودی و این خدا با تو داد
 زایوان برون رفت محمود شاه

¹ Aslında: ترا کرسوی سومنات هواست

² Aslında: مراعت یابده بخیره هوس

بگفت ای حسن هین بیارای کار
 برفت وره بی کرانه برید
 بسی دشت برید و دریا گذشت
 سپه هرچه درپیش آمد شکست
 از انجای تاسومنات کنج بود
 ستد سومنات و بگردش خراب
 برون از قیاس و زاندازه مال
 منائی که معبود آن خلق بود
 بجوشید کشور زهر منات
 پیای رسولان فراز آمدند
 بر آن تابایشان کندشه وفا
 بهارا بدادند با او قرار
 چهل پیل بار از زرخشک بود
 وزیران و حجاب درپیش شاه
 شه اندردل خویش اندیشه کرد
 که دنیا ستانند و بدهند دین
 که فردا من و آزر بت تراش
 چو فرمان درآید ز بعد حساب
 ز محمود و آزر کنندش بجوش
 چون فروخت بترا و نکرفت مال
 خراسان و هندوستان تاجچین
 سراسر عراقین میسر بود
 ز شاهان بنوبویه را کم نکرد

که زی سومناتست مارا گذار
 وزان ره بکام دل خود رسید
 زکام دل خود برومندگشت
 سردشمنان کرد درخاک پست¹
 سپه می شکست و ولایت کشود
 نمود آن گروه را فراوان عذاب²
 غنیمت بیآورد آنجا حلال
 از انجا بغزین بیآورد زود
 بگفتند ترک بنین و بنات
 که از بهر خود چاره ساز آمدند
 فروشد منات و ستاند بها
 که مال آورندش چهل پیل بار
 همه کس دران مال رغبت نمود
 بچستند این کار و دادند راه³
 بگفتان شاید زمردان مرد
 مرانیشینی بود اندرین
 بمحشر باشیم در خلق فاش
 که تابید این دوزخ پرزتاب
 که آن بت تراش است و این بت فروش
 بدولت جهان شد ورا پای مال
 گرفت و بیامد بایران زمین
 بر اقبالش اقبال اندر فزود
 که هر روز فتحی دمامم بکرد

65

70

75

80

¹ Aslında: سردشمنان کرد درخاک پست

² Aslında: نمود آن گروه را فراوان عذاب

³ Aslında: بچستند این کار و دادند راه

- 85 زشمس المعالی امیر ابن امیر
ستد خدمت و بر نهادش خراج
محمد پسر بود و مسعود نیز
محمد بشرق و بکابل نشست
- 90 بمسعود بسپرد مرز عراق
همه هرچه می کرد قادر بکام
چو تاریخ شد چار صدسال و بیست
پیر داخت درکار او همچنان
- 95 بیست و یکم سال رنجش نمود
چو محمود رخت از جهان بر گرفت
نیاسود مسعود اندر عراق
تخت پدرشاد و ایمن نشست
- چو شد چار صدسال و بیست و دو سال
چو قادر زدوران عجب پیر کشت
بمرد و پسر ماند قایم بنام
- که خوانند قابوس بن و شمکیر
بر افراخت از کنبه چرخ تاج
بشاهی نشاند آن دوپور عزیز
بشاهی گرفت آن همه زیر دست
شهنشاه کردش بخوب اتفاق
اجازت همی داد کرد بد امام
فلک گفت خودشاه محمود کیست
که درکار شاهان جمله جهان
دران رنج جان عزیزش ربود
تو کفتی جهان رنگ دیگر گرفت
بغزین شد و کرد آنجا وثاق
هنوزست آن مرزشان زیر دست
بعمر خلیفه درآمد زوال
زهشتاد و شش سال اندر گذشت
ز بعد پدر کشت قایم امام

خلافت قایم

- 100 ز قایم نکوتر خلیفه نبود
محاسن تنک بود و باریک تن
بدش ذهن و فطنت برون از حساب
درایام او ترک حاضر نبود
- 105 نظر کرد اختر بسلجوقیان
کجا باب سلجوك لقمان بنام
ز خاور بر آورد سر همچو خور
فراوان پسر داشت لقمان و لیک
- رخش همچو خورشید روشن نمود
ولی سخت فاضل بدان خوب ظن
همان حاذق سخت و حاضر جواب
که عالم زشاهان بترکی ربود
نشاندش بجای شهان و کیان
معین شد و کشت جویای کام
جهان شد نژاد و را آب خور
ز سلجوك شد کار آن تخمه نیک¹

¹ ز سلجوك شد کار آن تخمه نیک: Aslında:

- 110 چو سلجوك شد اصل دولت تمام
ازان سان كه بود و ازان سان كه كرد
شهنشاه شد زانك بد مرد مرد
كه هريك بشاهي بر آورد سر
چو موسی بیغو و یوسف ینال
دو فرزند بودش عجب باجمال
کزیشان نماندی حکایت بسی¹
ز اولاد این دو نیامد کسی
که بد میکائیل و اسرائیل نام²
ولی دوپسر چون دوشیر ازکنام
بر افلاک شد نام سلجوكیان
چو داوود جفري بك نامدار³
چو طغرل یکی کش جهان شد شکار
که از میکائیل زاد این دوتن
جدا شاه شد هر یکی خویشان
ولی بوالفوارس قتلش بنام
ز اسرائیل زاد و خود یافت کام
عراق و خراسان پرداخت باز
بارمینیه کرد پس ترك و تاز
که ارمینیه کافران داشتند
که رایت بگردون بر افراشتند
از انجا بقرس وبانی رسید
یکی شهر بودست بس معتبر
نبودست قرس این چنین مختصر
سرخلق شد بی سپر چون تراب
قتلش ستد آن و کردش خراب
کز و داستان ماند اندر جهان
بگندش زببخ و زبن آنچنان
دران ره بلای بیامد فراز
چو بر کند قرس و بدو کشت باز
که باشد مرن نام آن جایگاه
ز اعمال آنی دهی بدبراه
بهر خانه بد شصت باره هزار
بران ده بیامدورا ره گذر
قتلش چو آورد لشکر بدر
ز چشم بدش آفتی در رسید
فرود آمد آنجا و لشکر کشید
بیکشب چنان لشکر را شکست
دران ده رئیس بد از کفر مست
بران قوم فرش حیل کستید
بهر خانه شخصی فرود آورد

¹ Aslında: کزیشان بماندی حکایت بسی

² Aslında: که بد میکائیل و اسرائیل نام

³ Aslında: چو داوود و جفري بك نامدار

- بخانه خدا گفت پنهان که هان
 زهرچ او بخواهد بیاور بجای
 بکن سیر و مست از طعام و شراب
 چنان خفته ناکه بکیرش بچنک
 چو آواز ناقوس آید بکوش
 جدا هر یکی را چنین پند داد
 چو بگذشته شد نمی از تیره شب
 بریده سرشخت باره هزار
 قلمتس بیکسوی از انجا برست
 بیامد بسوی خراسان و مرد
 از ویک پسر ماندالب ارسلان
 میان بست از بهر دین مردوار
 بیامد بارمینیه با سپاه
 ز کافر بر آورده یکباره دود
 دران کشور آن پاك رای و سرشت
 بر آورد از کفر و اهلس دمار
 وز انجای زی شهر آنی رسید
 بسی روزکاران حصارش بداد
 پس آنگاه چندان بکشت ازسکان
 کنیسه بجماع بدل کرد باز
 خبر رفت زی قیصر روم ازین
 شهروم بدنامداری عجب
 همه کشور ارمن و روم و شام
- بکن امشی خدمت میهمان
 که ایمن شود مرد و آسوده رای
 چو در تیره شب سرکران شد ز خواب
 جدا کن سرشرا ز تن بی درنک
 سرشرا بیاور بریده خوش
 بفرمان او هر یکی ایستاد
 بر آمد ز ناقوس بانک و شغب
 بگرد کنیسه رسید از شمار
 نیفتاد او باغلامان بدست
 ازان درددل سال بر سر نبرد
 شد از سلطنت شاه جمله جهان
 که کین پدر را شود خواستار
 جهان کرد بر دشمن دین سیاه
 تپی کرد ازان قوم جایی که بود
 زخاج و صلیب و کنیسه نهشت
 بیکبارکی کردشان تارومار¹
 چو آنی ازان کونه محکم ندید²
 و کرچه قوی بد هم آخر کشاد
 که هر کوشه رود خون شد روان
 که کردند آزینه دروی نماز
 که الب ارسلان بستد از کفر کین
 بنام ارمنوس و دیوجین لقب³
 وزان کونه تا حد مغرب تمام

¹ Aslında: بیکبارکی کردشان تارومار

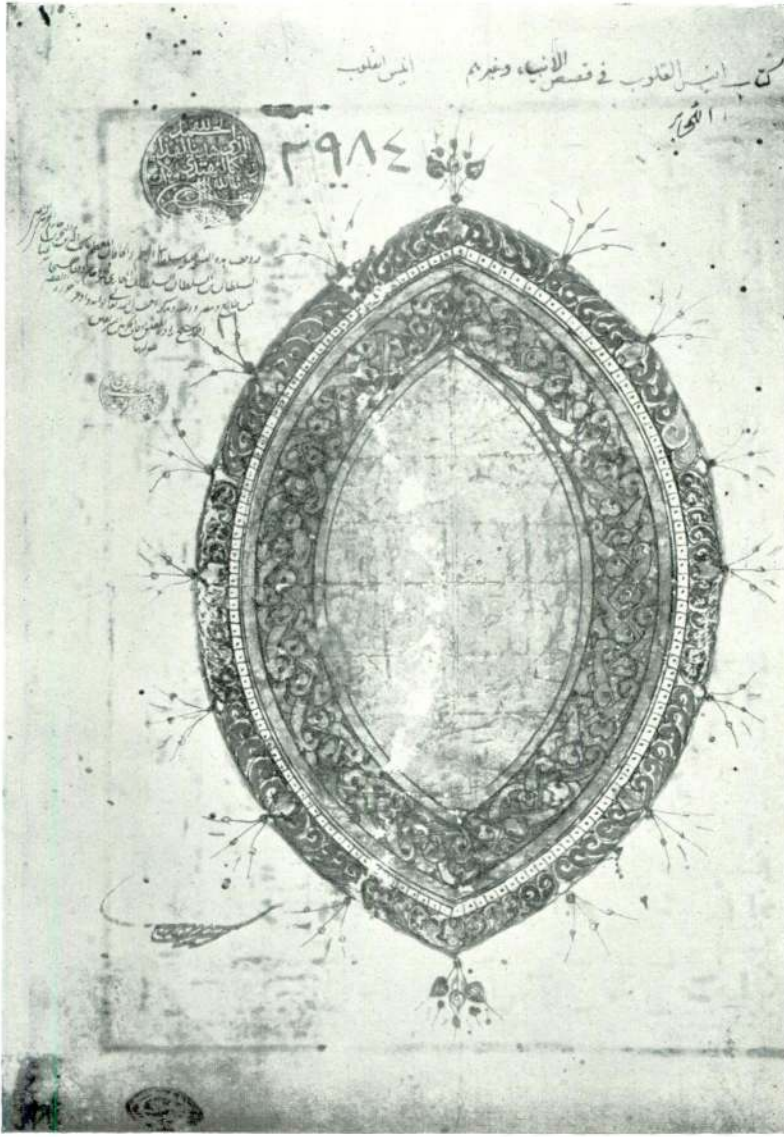
² Aslında: چو آنی ازان کونه محکم ندید

³ Aslında: بنام ارمنوس و دیوجین لقب

- 155 بفرمان قیصر بدان سربر
دیوجین چو بشنید کار آنچنان
نه چندان سپه جمع کرد از شمار
زمین را بپوشید یکسر سپاه
بجز از سپاهی زخرد و بزرك
شنیدیم که چارصدده هزار¹
- 160 بیاورد ازین سان سپاهی بدر
نبکذاردش تاتن آسان رود
پردازد از اهل اسلام دهر
بلاد عراق و خراسان تمام
بدان کونه هول و بدان کونه رای
- 165 بلاف و بشور و بکبرو نشاط
ازو آکهی یافت الب ارسلان
سپه بر گرفت و بیامد پیش
اگرچه فزون بود دشمن زحد
مصافش بداد و چنائش شکست
- 170 بهم برزد آن لشکر بی شمار
دیوجین بدستش بیفتاد اسیر
و را کرد آزاد الب ارسلان
دیاری که بد ارمن و شام و روم
دگر باره شد زی خراسان بکام
- 175 چو بر جمله آفاق خیره بود
فلك کشته بود هرچه پرورده بود
چوالب ارسلان سوی ترمذ رسید
- تروخشك نمی جهان بیشتر
کمر بست در کین الب ارسلان
که داند و را خاطر هوشیار
ز کرد سپاه آسمان شد سیاه
زمرد مبارز سوار سترک
که بد تیغ زن در صف کارزار
که کیرد برالب ارسلان ره گذر
دیار عراق و خراسان رود²
کند جمله را زیر شمشیر قهر
بخشید بر لشکر از خاص و عام
بجنید نا که دیو چین ز جای
بیامد در ارمن بزرد خلایق
بگفت او که باشد خود اندر جهان
امیدش بتوفیق دادار خویش
ز تأیید و نصرة رسیدش مدد
که بگرفت همچون زنائش بدست
بر آورد از دشمن دین دمار
بهرج از سپاهش ملك بود و میر
دگر باره زی روم کردش روان
بفرمان خود کرد آن مرزوبوم
گرفته بشمشیر عالم تمام
بیامد فلك دست بردی نمود
بگرد آنچه بادیگران کرده بود
بدان جایکه مدتی آرمید

¹ Aslında: که چار صد ره هزار

² Aslında: و یازی عراق و خراسان رود

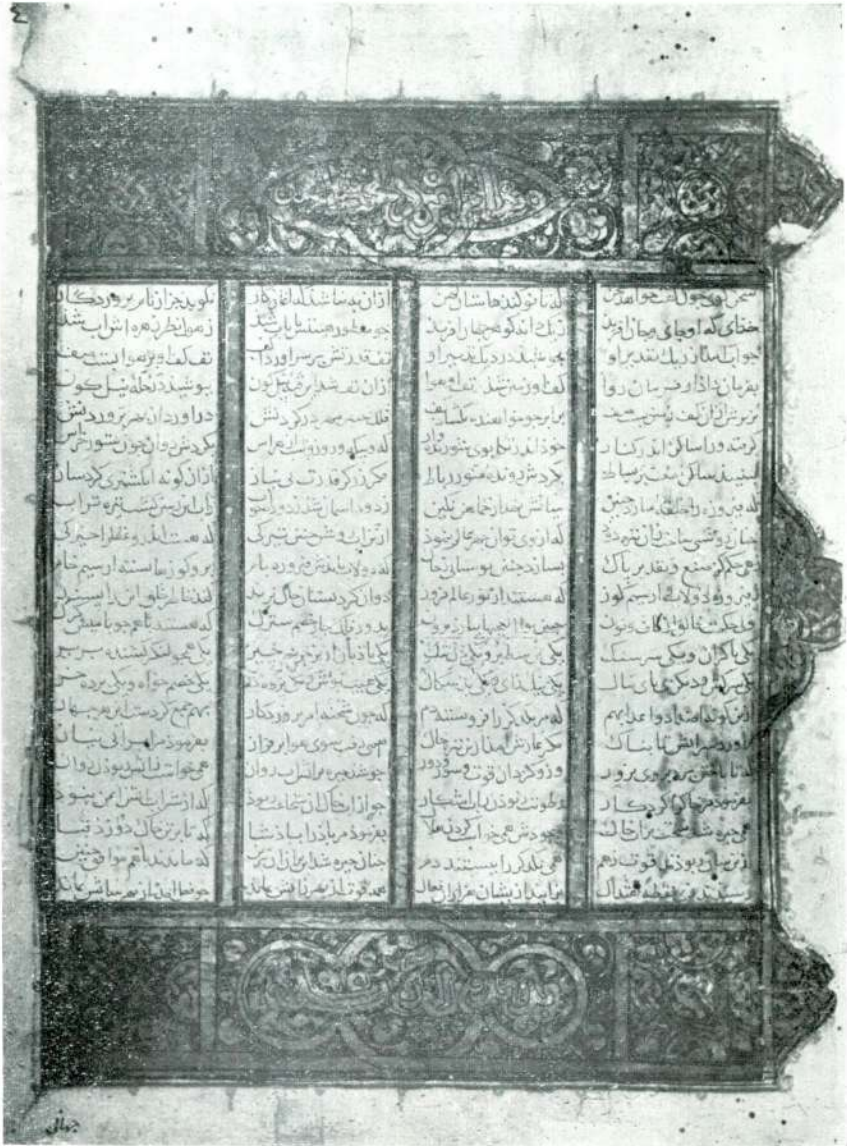
Resim 1 — *Anis al-Kulüb*. İlk varaktaki kitâbe çerçevesi

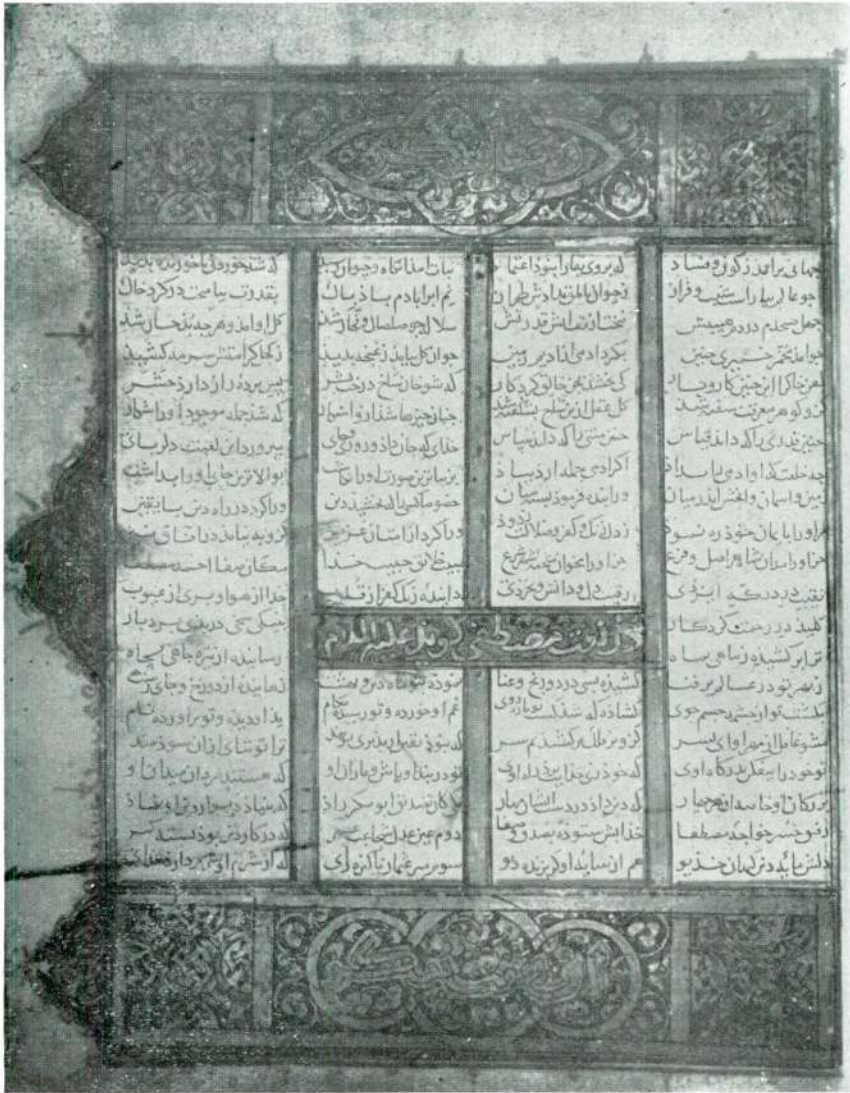
Resim 2 — *Anis al-Ḳulüb*. Kitab ve müellif ismi yazılı tezhipli sayfa (1)

Resim 3 — *Anis al-Ḳulüb*. Kitab ve müellif ismi yazılı tezhipli sayfa (2)

Resim 4 — *Anis al-Ḳulüb*. Asıl eserin başladığı tezhipli ilk sayfa

Resim 5 — *Anis al-Kulüb*. Asıl eserin başladığı tezhipli sayfanın karşılığı

- 180 بران طرف جیحون چو بگرفت جای
 بخیمه در آمد پی چا کری
 چو نزدیک شد دشنه برکشید
 چنان خاک بوسان بخدمت کری
 دوم بار چون راند زخمی درشت
 بزد ناکه و سینه اش بر درید
 چو زین گونه البارسلان شد تباه
 خلیفه که بشنید ازین سان خبر
 چنو پادشاهی بهرزه بگشت
 فرستاد منشور و کردش نواز
 ملکشاه بنشست بر جایگاه
 بدورش وزیر ملکشه نظام
 قوی کرد عهد پدر باپسر
 بدید آمد آن مرد خیرات کن
 ملکشاه شد بر جهان سرفراز
 همان کلب صباح ازری بخاست
 حسن ابن طوسی بنام¹
 بزدیک قزوین بکرد آن حصار
 کزوماند در هر دهانی سخن
 چو از حال او قایم آگاه شد
 که از کفر والحاد کرد آنچه خواست
 ملکشه بیامد بدو با سپاه
 که بادا برو لعنت کردگار
 رسولش بزد ملکشاه شد
 بسی رنج برد اندر انجایگاه
 ولیکن برو بر نشد کارگر
 مسلم بماند آن سک بد کهر
 چو دور خلافت بقایم گذشت
 بروبر یکی رنج پیدا بگشت
 پس از چار صدسال و چل سال و پنچ²
 ز دنیا پرداخت جای سپنچ²

3 خلافت مقتدی

- 195 پسر را که او مقتدی بود نام
 بعلم و بزهد و بفضل و جمال
 نشاندند از بعد قایم امام
 نبد مقتدی را بعالم همال
 چنان باورع بود و دین دار بود
 چنان باورع بود و دین دار بود
 که اندر جهان نام بردار بود
 که از عدل و داد آنچه باقی نهشت⁴
 جهان بود در دور او چون بهشت

¹ Mısrâ' eksiktir.

² Aslında: در نیا پرداخت جای سپنچ

³ Aslında yanlışlıkla مقتدر yazılmıştır.

⁴ Aslında: که از عدل و داد آنچه باقی نهشت

- 200 ملکشاهرا تازه منشور داد
 ز دنیا ملکشاہ چون شد برون
 کہ پور ملکشاہ محمد بنام
 برون تاخت برکیارق چو دود
 کہ او درخراسان همی بود شاد¹
 بد فتنه از برکیارق فزون
 نبود آن زمان هشت ساله تمام
 همان مملکت را بقوت ربود
 کہ از مقتدی چرخ بکشاد بند
 همی راند کار خلافت بکام
 چهل سال و دو سال بود او امام
 چو شد چار صدسال وهشتاد وهشت²
 بام محرم ز دنیا برفت

خلافت مستظہر

- 205 بسرش آنک مستظہرش بودنام
 جوان بود مستظہر پاک دین
 نکونامی اندوخت از عدل و داد
 همه ایمنی خواست و راستی
 چو با برکیارق همی دیدکار
 210 ورا داد منشور و با او بساخت
 محمدکہ کوچک بماند از پدر
 بکوشید با برکیارق بکین
 همان برکیارق بتدیر ورنک
 چنان تاز دنیای دون شد بسر⁴
 215 بیاورد لشکر زمرز عراق
 یکی سر بر آورده بد درجهان
 کہ بدنام او صدقہ ابن مزید
 پس از مقتدی شد جہانرا امام³
 بالا دراز و بجنہ سمین
 کسی را بپیداد یاری نداد
 بتا بید از کژی وکاستی
 کہ دولت بدو داده بد روزگار
 کہ خود کردش چرخ با او بباخت
 ببودش بزرک و بر آورد سر
 پرا کندہ می داشتش در زمین
 کہمی صلح می کردو کہ ساخت جنک
 پس ازوی محمد بر آورد سر
 زدولت بنیکی بجنست اتفاق
 پیرده باقبال کوی از مہان
 برین دال بایست فتیحی مزید

¹ Aslında: (او) kelimesi olmayup mısra eksiktir.

² Aslında: چو شہ چار صد سال و هفتاد و هشت

³ Aslında: پس از مقتدر شد جہانرا امام

⁴ Aslında: چنا تاز دنیای دون شد بسر

چو سلطان محمد شد و قصد کرد
سپاهش چو بشکست و اورا گرفت
سرشرا بپرید و بر نیزه کرد
بگرداند با کرد بازارها
بیکباره ازوی برآورد کرد
چنان آشکارا نه اندر نهفت
ببفدادش آورد مانند کرد
کز بود دلها پرآزارها
بد بیست و پنج سال تمام
بدست اجل هم پیمودره
ز بعد پدرشد جهانرا امام
چو مستظهر اندر خلافت بکام
چو تاریخ شد پانصد و یازده
که اورفت مسترشد نیک نام

220

خلافت مسترشد

تنومند بودست و اشقر بچهر
بدش چشمهای فراخ و بزرك¹
چو در سلطنت بود محمود جست
پس از مدتی کردش روزگار
بر آورد سرسنجر اندر شهبی
پس آنکاه لشکر بخوب اتفاق
برادرش طغرل ورا یارشد
شکستند محمود را در مصاف
در اسلام شهری بعالم نماند
جهان جمله اورا مسلم نبود
مکین کشت طغرل بملک عراق
بدوبست مسترشد از مهر عهد
بظاهر نجستی طریق نفاق
پس از مدتی شاه مسعود سر
ز چهرش بدلها بیفزود مهر
بقدی بلند و بخوبی سترک
خلیفه برو کرد بیعت درست
جهانرا زسنجر برآراست کار
بگردش زشاهان خراسان تهبی
کشید از خراسان بسوی عراق
ز پیکارها کار درکار شد²
جهان جمله سنجر گرفت از کزاف
که جز خطبه بر نام سنجر نخواند
همی روز تار و زش اندر فزود
ز دار الخلافت بجست اتفاق
بنقصان سنجر همی کرد جهد
ولی زاندر وئس نبود اتفاق
بر آورد ومی جست ملک پدر

225

230

235

¹ Aslında: بدش چشمهای فراخ و بزرك

² Aslında: ز پیکارها کار درکار شد

- 240 زهر برادرش محمود کین
 خصومت بکردو جلادت نمود
 ولی هم سرانجام عاجز بود
 که محمود را بر سر آمد اجل
 بکوتهای آمد سراسر عمل
 بفرماندازو باز داوود نام
 بنزدیک اقسنقر اورا مقام
 طلب کرد ملک و مکین کشت باز
 دگر باره مسعود شد سرفراز
 بفرمان سنجر که عالم تمام
 زمسترشش بود یاری نمان
 245 که از سنجرش دل پر از کینه بود
 که باشد مکر قوتش آنچنان
 همی خواست مسعود را در فرزند
 که از حکم سنجر بتابد عنان
 سپاهی بیاورد از حد فزون
 هم آخر ز بغداد آمد برون
 قوی کرد اورا بمهر و وفاق
 بمسعود بسپرد ملک عراق
 250 وزین سوی رود سپید آنچ بود
 بداوود داد و کرامت فرود
 چو آمد بزد مراغه فراز
 بدل در املهای دور و دراز
 اجل بر کین گاه بگرفت راه
 سر آورد کارش هانجایکاه
 زمهرز مراغه ده ناوله
 بیاورد بر جان او آبله
 گروهی ازین ملحدان لعین
 کشادند ناگاه بروی کین
 255 بکشتندش آنجایکه رایگان
 که هم از جهان سیر شد هم زجان
 چو مسترشد آنجایکه کشته شد
 سپاه ورا روز بر کشته شد
 ز تاریخ بود یا نصدوسی که کار
 ازین کونه شد در جهان آشکار
 دگر باره لشکر بغداد شد
 زمرکش دل دشمنان شاد شد

خلافت راشد

- 260 پسرش آنک بودست راشد بنام
 چهارا بود از پس او امام
 چنان بود راشد برنک و بساز
 که کس از پدر باز نشاخت باز

¹ همی خواست خواست از طغرل پاک دین Aslında:

- چنان اشقروفر به و سرخ چهر
نکو بود در علم و عدل و عمل
بجای پدر چون خلافت گرفت
نخستین مهمی که بگرفت پیش
265 بکفتا روم زی مراغه بدر
چو تابوت اورا ببغداد باز
بگویند خلقان که حق پدر
که در خاک بیگانه اورا نماید
ورا کشت کردون بران داشتش
270 بدار الخلافه شده نوامام
برون آمد ورنج بی مرکشید
خود آنجا مرادش میسر نشد
اگر چند جهد فراوان نمود
چو شخص پدر را بدوکس نداد
275 بدیوان سنجرش آمد نیاز²
چو در ره بشهر صفهان رسید
که ایام با او همان کرد زود
همانجایکه ملحدان لعین
بشد کار او هم زکشتن بسر
280 همان بود انجام کارش همان
جهانرا چنین لعبه بی مرست³
چنان بوالعجبها بیارد برون
پس از بانصدوسی و دوسال بود
- بسان پدر در که کین و مهر
ولیکن بد از عمر کوتاه امل¹
نخستین ره دفع آفت گرفت
سفر برگزید از دل و رای خویش
روا نیست کانجا کنارم پدر
بیارم بباشم بدان سرفراز
بیاورد برجای و آمد بدر
در آبا و اجداد خویش رساند
که اینرا بهین کار پنداشتش
نکرد اندرو سال چندی مقام
ز بغداد تازی مراغه رسید
هم آن کار کورفت برسر نشد
ندادند آنچه او طلب رفته بود
از آنجای رخ زی خراسان نهاد
روان شد بدان راه دور و دراز
قضارا همانجاش فرمان رسید
کجایش ازان با پدر کرده بود
کشادند ناگاه بروی کمین
شهیدش بکردند همچون پدر
بدست سکان کشته شد رایگان
فلک از پس پرده بازی کرست
کز وخیره کرد دل رهنمون
که اورا چنان واقعه ره نمود

¹ Ashında: ولیکن بد از عمر کوتاه عمل

² Ashında: بدینار سخن آمد نیاز

³ Ashında: جهانرا چنین لعبه بی مرست

دوسالشی خلافت بدان نیز هیچ
 کعبس زود بودش برفتن بسیج¹
 عمش مقتفی را همه خاص و عام
 کشیدند پیش و نهادند امام

285

خلافت مقتفی

سیه چرده بد مقتفی ولطیف
 دوچشم سیاه و محاسن حقیف
 ممکن بد و عاقل و نیک دان
 بدانسته احوالهای جهان
 چواندر خلافت گرفت او قرار
 نشورید در دور او روزگار²
 زهرجایی راه کینه بیست
 سوی کشور کس نیارند دست
 سلاطین که بودند در دور او
 شده فارغ از مکر و از جور او
 بمأوای خود کرد هر یک بسند
 زیکدیگران فارغ و بی کزند
 شهنشاه سنجر تن آسان شده
 هانجای تختش خراسان شده
 ز شرق و ز غرب آنچه اسلام بود
 و را برد فرمان و طاعت نمود
 برو خوانده خطبه هر آباد و بوم
 رسیدی خراجش ز شام و ز روم
 سلاطین اسلام در هر طرف
 از او برده منشور عز و شرف
 همان شاه مسعود اندر عراق
 نشسته بشاهی و خوب اتفاق
 دگر شاه داوود تازه امید
 شده شاه ازین سوی رود سپید³
 بشاهی نهاده بتبریز تخت
 سلاطین زیکدیگر آسوده سخت
 همان مقتفی بسته با جمله عهد
 بیفداز بنشسته فارغ ز جهد
 نه بر یکدیگر شان بشورید هیچ
 نکردش بکین و بمهری بسیج
 خود اندک برون آمدی از حرم
 تن خویشان داشتی محترم
 چهارا شر و شور بسیار شد
 خود او نیز با خامشی یار شد
 خلافت بسر برد بیست و دوسال
 و را نیز هم درآمد زوال⁴
 چو برانصد افزود پنجاه و چار
 زمردن برآمد و را نیز کار

290

295

300

¹ که پس زود بودش برفتن بسیج: Aslında:

² نشورید در کار او روزگار: Aslında:

³ شده شاه ازین سوی رود سپید: Aslında:

⁴ Mısra eksiktir.

هان ازدهایش پنباشت باز
چومر مقتفرا بیامد کدر
بجکمش بدادند خلقان قرار
که هیچ مخلوق نکذاشت باز¹
بسر بود مستنجد نامور
بکردند بیعت بدو آشکار

305

خلافت مستنجد

شندیم که مستنجد نامور
بصورة چنو بود بسیره نبود
چواوشد خلیفه توکفتی جهان
زهر سوی فتنه بر آورد سر
310
سلاطین زرونق بماندند باز
ببد یارشد چرخ بامفسدان
بشورید بر شاه سنجر سپهر
315
بیاسوده هفتاد سالک از مہی
ز ترک وز روم وز هند وز چین
ورا برد فرمان بدوداد دخل
هم آخر بخورد از زمانه قضا
320
زجایی که هرگز نبودش کن
ازین ترکانان خرکه نشین
ز قومی کشان نام خواندغز
بخاور درون یورتکه داشتند
نه از تخمه سروران ومهان
325
ز بهر چرا گاه جایی بهم
ازان سان که بدکاری آمد بدید
چو سلطان بریشان ببد خشمناک
عجب سخت مانده بد بآدر
که این خویشتن را دکر سان نمود
دکر کونه شد آشکار ونهان
بهر گوشه کارها شد دکر
قضا کرد بر تختشان ترک و تاز
بکشتند داوود را ملحدان
ببرید ازو چرخ کردنده مهر
زنیش جهان کرده پہلو تہی
وز اطراف عالم سراسر زمین
چنان تا بکرفت هفتاد دخل
جفا کرد با او ز بعد وفا
بملکش درآمد زوال و زیان
کہ هستند ساکن بتوران زمین
همه روز کردند بامیش و بز
بصحرا و کہ عمر بکذاشتند
نه شان نام برده کسی در جهان
بودند جمع آنچه بود پیش و کم
کزیشان شکایت بسنجر رسید
بیکجاییکہ جمع کشتند پاک

¹ هان از دہایش بیاس باز: Aslında

- که بودی ز شاهان چونام آوری
 ز اندیشهٔ مرد بخرد فزون
 پیرخاش ایشان کشد لشکری
 امیری بزرگ و سپاهی کران
 چونزدیکی مرز ایشان رسید
 که بد هیبت و پادشاهی شکوه
 نمودند خواری و افکندگی
 بزاری و زهار پیش آمدند
 بفرمان او مرده و زنده ایم
 قضا بودوبس نیست کس با قضا
 برین قوم بسیار رحمت برد
 فدا کرده باشیم ما خویشتن
 دهیمش زهرخانهٔ یک پسر
 رسانیم سوی خزینه تمام
 بگردند و گفتند با شهریار
 قضا هر زمان کرد خشمش بر
 قدر نیز بروی بگرداند حال
 نخواهم که یک تن بماند بجان
 زن و دخترشان اسیر آورید¹
 رسیدش سرکارد با استخوان
 زمال و زجان و زفرزند وزن
 ازان جنک هر یک بجان ایستاد
 شکستند و کردند شان تارومار
- اگرچه بند در میانشان سری
 ولیکن عدد شان بد از حد برون
 بفرمود سنجر که تا سروری
 ز میران لشکرکش پهلوان
 بدیشان پیکار لشکر کشید
 ازیشان برت رسید سخت آن گروه
 بچستند زهار و در بندگی
 همه با جگرهای ریش آمدند
 بگفتند ما شاه را بنده ایم
 اگر ناکه از ما بیامد خطا
 چه باشد اگر زان خطا بگذرد
 که با مال و باجان و فرزند و زن
 اگر صد هزار است و کز بیشتر
 زهرخانهٔ یک رطل تفرهٔ خام
 چنین کریه و لابهٔ بی شمار
 نشد لابهٔ باشاه سنجر بسر
 چومی خواست آمد بملکش زوال
 همی گفت البته زان همکنان
 همه زیر شمشیر تیر آورید
 چو آن قوم را کار آمد بجان
 که (بر) خاستی از دل خویشتن²
 چو از بیم جان جان بکف بر نهاد
 چنان لشکر سنجر نامدار

¹ Aslında: زن و دخترشان اسیر آورید

² Aslında güve tarafından yenilmiş olan bu kelimenin ب. olduğu tahmin olunabilir.

- ازان سهم و ناموس و لاف و هوس
چو افتاده شد صعب کاری چنین
دلاور یکی نامدار پهلوان
برفت آن سپهدار و برد آن سپاه
بدست غزان زار بشکسته شد
چه قصه کم همچین تاسه بار
شکسته شد و کارها شد تباه
غز از ازا دگر کونه کردید حال
زهر کونه ساز و زهر کونه برک
پرندند و ترکان توانگر شدند
بسوی ولایت برون آمدند
بجایی رسید آخر آن کاروبار
شهنشاه سنجر بنا کام و کام
سپاهی زحد و ز اندازه پیش
روانه شد و نزد ایشان رسید
ادبرا نکه داشت وز جایگاه
فرستاد زی خدمت او رسول
شهنشاه دور زمانه تویی
کنهان مارا ز ما درگذار
زخرد و بزرك و ز برنا و پیر
بیک جان شیرین محابا بکن
بد از کین بدل ریش کشته کهن
همی کفت هر کس که شاه جهان
ز نا که قضای بد اندر رسید
چو صف بر کشیدند اندر مصاف
- نماید از سپاه و سپهدار کس
ببفزود اندر دل شاه کین
کزید و بدادش سپاهی کران
ورا نیز شد کار دولت تباه
سپاه و سپهدار دل خسته شد
سپه شد بدیشان فزون از شمار
نه لشکر بماند و نه ناموس شاه
غنیمت گرفتند از اسباب و مال
ز اسب و سلاح و زخفتان و ترک
جدا هر یکی میر و سرور شدند
ز سنجر بقوه فزون آمدند
که شوریده شد کار بر شهریار
ببیکارشان کرد عزم تمام
بیاورد و خود نیز بانفس خویش
از انجا چو غز چتر سلطان بدید
نخبنید و ناورد پیشش سپاه
بگفتا بکن توبه ما قبول
بشاهی ز شاهان یگانه تویی
که این بود از فتنه روزگار
ترابنده باشیم فرمان پذیر
دگر هر چه بایدت باما بکن
کجا در گرفتی بشاه این سخن
چگونه کند صلح با ترکان
سخن در درازی چه باید کشید
در آمد غز از راه جهل و کزاف

- 375 سپاه شهنشہ چنان بر شکست
 کریزان چنان درهزیمت براند
 غزائرا چو دولت بر آورد سر
 جهان کیر کشتند وجویای گاه
 بلخ ونشابور ومرو وهری
- 380 گرفتند جمله خراسان بھھر
 زبس ظلم وبس فتنه انکیختن
 زقتل امامان وارکان دین
 زاشکنجہ مهتران ومیران
 نه آن رفت کان کنجداندر بیان
- 385 وزانجای درمرو رفتند باز
 زعجز و ضرورت جهان شهریار
 شه ازمروتتها برون رفت زود
 شه تاج بخش ومه تخت کیر
 بدست غزان ماند شاه جهان
- 390 چنان پادشاهی ندید آنچ دید
 اکرچه هم ازدست ایشان بھجست
 ولیکن دران غصه پرداخت جای
 خدایش زرحمت نصیبی دھاد
 که ازجمله نسل سلجوقیان
- 395 ازین درسخن بر سخن زان فزود
 چو پانصد بھفتاد ودو در رسید
 که مستنجد ازدهردون رخت بست
 که سنجر بصد جهد از دست جست
 که تا مرو در هیچ جایی نماند
 بہانہ بجکا ماند آنجا دکر
 براندند سوی خراسان سپاہ
 ازیشان بہر شهر شد لشکری
 کہ زان نوش بر اهل اسلام زھر¹
 زبس خون خلق جهان ریختن
 کہ بودند هر یک نکھبان دین
 زرسوایی نامور دختران
 ویا کفت شاید ازان داستان
 کہ بود اندرو سنجر سر فراز
 زجوری کہ دیدہ (بود) از روزگار²
 کہ مرکس بہ از زندگانی نمود
 بیفتاد دردست ترکان اسیر
 شه از آشکار واسیر از نہان
 زرنج فلک جور بی مر کشید
 بترمد برفت وبدانجا نشست³
 قرستاد جان زی جوار خدای
 کہ آراسته بد بدن وبداد
 حکیمان خواندند صاحبقران
 کہ در دور مستنجد این جملہ بود
 رسن را اجل سوی چنبر کشید
 چو دیگر خلایق زمردن برست

¹ Aslında: کہ نون نوش بر اهل اسلام زھر

² Aslında: زجوری کہ دیدہ از روزگار

³ Aslında: بترمد رفت و ہم بدانجانشست

خلافت مستضی

پسر بود ولی عهد او شد امام	که آن مستضی بود عباس نام	
درین دور آخر چنوکس ندید	که شرط خلافت بجای او رسید	
زهد و دیانت چوسالی چه چار	برآمد برآمد ورا روزگار	400
چگون مستضی از زمانه نجاست	بهفتاد و شش بود تاریخ راست	

خلافت ناصر

ولی عهد او ناصر دین که هست	هنوزش خلافت کنون زیر دست	
امامی بعلم و بدین و بداد	که دادار بسیار عمرش دهاد	
برنگ اشقرست و برخ ترک چهر	ز خوبی برو مهر کسترده مهر	405
بحکم رسالت بدو این ضعیف	رسیدست و دیده جوانی لطیف	
بدار الخلافه دو بارم رسول	فتاد اتفاق و بگردم قبول	
چو تاریخرا بود هشتاد و چار	مرا عنزم حج بود آن روزگار	
چو زی ارمنم اتفاق اوفتاد	شه ارمن آنجا رسالت بداد	
رسیدم بدان درکه و آن حرم	شدم زاستان بوس او محترم	410
فرودم ازان آستان پایگاه	ز تشریف و عز و بزرگی و جاه	
بیک مجلسم هم اجازه رسید	بمبدر دعای خود از من شنید	
زهرج ان بدستار دادی سزاست	مرا شد ز درگاه او جمله راست ¹	
ازو باز کشتم بصد دارو کیر	بمنشور و با سنجق و بار کیر	
کنون خود حکایت چنان می رسد	که خیرش بجمله جهان می رسد	415
چنین راحت و رونق دین و داد	ندارد کس از اهل بغداد یاد	
زما زان سبب او سزای دعاست	کاماتس در دور سلطان ماست ²	
ز جمله بدی کرد خالی جهان	جهان شد ز خیرات او چون جهان	

¹ Aslında: مرا شد ز دکاه او جمله راست

² Aslında: کاماتس در دور سلطان ماست

- خدا هر چه نیکست با او کند
 خلیفه چنانست و سلطان چنین
 که در عهد او شاه شد تاج دار
 همان صورت و سیرت او شنید
 گرفت و ازو شد جهان نیکبخت
 تولا بدو کرد و زو عهد جست
 که آغاز دولت زدین کرده اند
 همان رسم و آیین پیشین گذشت
 چو بنیاد بر داتس دین نهاد
 بدو کرد در سلطنت اقتدا
 همان نعمت و حرمت و پایگاه
 ز القاب عالی بجهاد و مهی
 زهر تحفه بی مر و بی دریغ
 لباس فتوة که بد یادگار
 سزاوار اهل وفا و رضا
 که صافی شود خلق را اعتقاد
 بشاهی او اهل دین را رضاست
 ندیدند شاهان دیگر بخواب
 بنازد شه عز دنیا و دین
 بهردل بگردست مهرش بدید
 که بسرشت مهرش بدلها خدای
 که مهرش نوزد بجان و خرد
 نباشد پیمان او استوار
 که در کس بچشم وفا ننکرد
 ازونیز نام نکوهش فتاد
- چو باشاه ماعهد نیکو کند
 سپاس است از ایزد که بر اهل دین
 خلیفه بنازید و کرد افتخار
 خبر چون ز سلطان بر او رسید
 که در اول عهد چون تاج و تخت
 بآیین و رسم شهان نخست
 سلاطین اول چنین کرده اند
 کنون شد که عالم دگر گونه کشت
 شه ما که عمرش بی اندازه باد
 ز دار الخلافه بگرد ابتدا
 که تا لاجرم آن بزرگی و جاه
 ز عهد و ز منشور شاهنشهی
 ز چتر و ز سنجوق و مرکوب و تیغ
 جز از خلعت سلطنت شاهوار
 زجد و پدر تا علی مرتضا
 فرستاد از غایت اتحاد
 بدانند کو هست سلطان راست
 ز تشریف کو دید من کل باب
 نه تنها خلیفه زمان و زمین
 خدا شاه مارا نکو آفرید
 مرا باری از دل چنینست رای
 ندانم کسی کاندرو بنکرد
 کدامین دلست آنک اودوستوار
 جهازا نکوهیده دارد خرد
 چو در خدمت شه جهان ایستاد
- 420
- 425
- 430
- 435
- 440

- بشاهیش دنیا چنان خوب شد
ازین هرچه کفتم بمهرش مرا
ازان سان که اندر زمستان بهار
شود طبع فرتوت کشته جوان
زپیری نشاطم بدل مرده بود
چوشاهی اودر زمانه بدید
سبب کر هوایش نبودى مرا
چهل سال وشش سال درى بدرج
چو او شاه شد بادل وطبع خوش
چو قیمت سخن را ازین بیشتر
اگر کس دهد از زمانه خبر
از انجا که آغاز این عالمست
چنان تابامروز کز دور دهر
کسی گفته باشد چنین داستان
بگفتم و این بود پرداختیم
روبر هایون و فرخنده باد
- 445
- 450
- 455
- که اندر دل خلق محبوب شد
بدیدست بر صدق دعوا کوا
دگر کون کند کسوت روزکار
هان حال مرده بیابد روان
کل خاطر م خشک (و) پژمرده بود¹
بمداحی وشعرم اندر کشید
من وشاعری از کجا تا کجا
نکه داشتم چون ثوابت برج
بکردم بر تخت او پیش کس
کزین سان نکفتند ازین پیشتر
که منظوم دیدم قصص را دگر
هان قصه خلقت آدمست
رسیدست مارا ازین شاه بهر
غرامت بود بر من آنکه بجان
زنام شهنش زیوری ساختیم
تنش همچو جان جاودان زنده باد

در ختم کتاب و اندر نصیحت

سلطان عزالدین غالب خلدالله ملکه

- خدیوا شها خسروا به سخن
اگر ختم این داستانهای خوب
بود بر نصیحت به آید مکر
بود خوب نزد خدا و رسول
- 460
- بباید شنیدن زپیر کهن
که دارد ز نامت نشانهای خوب
که ختم سخن قول حق خوبتر
زپیران نصیحت ز شاهان قبول

¹ Ashinda : کل خاطر م خشک پژمرده بود

- محل قابل اینک ترا کیمیا
 زهم چو توان مر ترا برکزید
 مبادت ازین هر دو کوتاه دست
 زروی مثل چون فرشته ست ودد
 چنانک از ملک نیکی و بخردی
 برین هر دو خصلت توانات کرد
 جهان جز بندگی نبایدت راند
 هوای ترا بارضای خدا
 بدین نیک نامی بگیری جهان
 که امروز در دهر قحط وفاست
 همه میل دولت بر او بود
 که این هر چه بینی نماند چنین
 که هر دور دور کسی بوده است
 خصوصا که با پادشاه جوان
 نکو نامرا درشهی طالبست
 زنجرد خردمند از قول راست
 نکویی کزین کر جهان بس نماند²
 که هستند نیکان بهر جا که هست
 بهر کس که کویی ویا بشنوی
 یکی جو ز ناموس شاهی مکاه
 برانم پیاده ازین پیشتر
 بنزدتو باشد زدائش عزیز
 بدائش همه کارها کشت راست
- نصیحت بود نه نفاق و ریا
 خدایت ز محض هنر آفرید
 ترا قوت دانتس و عقل هست
 بنزد خرد صورت نیک و بد
 نیاید بدید ازددی جز بدی
 ازین هر دو دادار دانات کرد
 چومی دانی و می توانی چه ماند
 مقابل کن اندر همه کارها
 رضا برکزین و هوارا بمان¹
 جهان آن زمان طالب پادشاست
 کرا نیت و فعل نیکو بود
 زروی حقیقت چو دانی یقین
 جهان بی من و تو بسی بوده است
 بکفتن (ازین سان) سخن کی توان²
 ولی چون خرد برهوا غالبست
 بدو هر چه معقول کویی رواست
 چو دانی که از خسروان کس نماند
 مده صحبت نیک مردان زدست
 بهر جا که بنشین و می دوی
 اگر بدسکالست اگر نیک خواه
 همی شرم دارم ازین پیشتر
 مبادا که دردولت هیچ چیز
 کجا دانتس آمد کز بهانخواست
- 465
470
475
480
485

¹ yerinde بران olması da akla gelebilir.

² Aslında güve tarafından yenilmiş olan bu kelimelerin ازین سان olduğu tahmin olunabilir.

- بمجدالله از داتش وعقل وورای
نکویم ازین پیش چیزی دگر
هر آچ از سلاطین شنیدی ودید
تو آنرا مکن ضد آنرا بکن¹
- 490 نه شاه جهانرا بدین حاجتست
چو کستاخ کردد دلبری کند
زکوبنده هرسان سخن بشنوند
زهرچ آن پسندست بررای شاه
خدایم کواهست کین زرق نیست
خود اکنون مراجان ز عمر طریل
- 495 بگویم که زی آخرت چون فرست
دل نیست قانع یکی یابدو²
ترا هست بسیار حاجت بدو
ز دریا یکی قطره را کم شمار
- 500 یکی نی بروی بچاره رسی
جواب سؤالم اکر نی شود
الاتا باعطا ومنع از جهان
ترا عمر بادا بشادی وناز
بهر عزم یاری ده تو خدا
- 505 شده باتو فتح وظفر هم عنان
بداد ودهش ملکت آراسته
خرد در همه کارت آموزگار
نکوخواه تو بر فلک برده سر
دعای سحرگاه برهان پیر
- بدادست چندانک باید خدای
همان به که باشد سخن مختصر
که نامد پسند و دلت زان رمید
همینست کوتاه کردم سخن
ولیکن زکوبنده این عادتست
چو روبه لقب یافت شیری کند
پسندند و بعضی بدان بکروند
قبولش کن از بنده نیک خواه
که از مهرشه تابجان فرق نیست
فتادست در کوچگاه رحیل
زدنیام خشنود بیرون فرست
که حاجت ده (ما) خدایست و تو³
مرا از دشه یک و سه آرزو
بیک نی دوسه آرزویم بر آر
بهست از هزار آری با رسی
مرا لفظ حاجت بمعنی شود
بود نی و آری روان بر زبان
زهرچه درازی پذیرد دراز
سر دشمن از تن بتیغت جدا
شهان جهان در رکابت دوان
تراداده هرچه از خدا خواسته
بتو شادمانه دل روزگار
عدویت شده در زمین بی سپر
ترا با رضای خدا دستگیر

¹ تو آنرا مکن ضدست آنرا بکن Aslında:

² دل نیست قانع یکی تا بدو Aslında:

³ که حاجت ده خدایست و تو Aslında:

فهرست نامهای خاص

[Rakamlar beyitlerin sıra numaralarına göredir.]

<p>ا</p> <p>ابلیس 23, 27, 28, 30, 98.
 ابوکالمجار 7.
 ارمن 153, 173, 408.
 ارمنوس دیوجین 152, 155, 164
 171.
 ارمنییه 118, 119, 143.
 آزر 78, 80.
 اسرائیل 113, 117.
 اقسنقر آتابک 242.
 آلب آزلان 141, 151, 155,
 160, 166, 172, 177, 182.
 انی 120, 125, 147.
 ایران زمین 82.</p> <p>ب</p> <p>بغداد (دارالخلافه) 220, 248, 258,
 266, 271, 299, 406, 415,
 427.
 برکیاروق 199, 201, 204, 212,
 213.
 برهان 509.
 بلخ 379.
 بشوبویه 84.
 بوالفوارس (قتلمش: bak) 117.
 بوشجاع 6.
 بو علی 6.
 بو نصر 4, 6.</p> <p>ت</p> <p>تبریز 298.
 ترک، ترکان 103, 316, 359, 388.
 ترکمانان (غز: bak) 320, 372.</p> | <p>177, 391.
 توران زمین (خراسان: bak) 320.</p> <p>ج</p> <p>جبرائیل 29.
 حیجون 178.
 چین 82, 316.</p> <p>ح</p> <p>41, (وزیر محمود غزنوی) حسن
 45, 46, 52, 55, 59, 62.
 185, (نظام‌الملک) حسن بن طوسی
 8, 10, 82, 118, 140
 161, 163, 174, 229, 230,
 274, 292, 378, 380.</p> <p>خ</p> <p>165. خلاط
 242, 250, 297 داوود سلجوقی
 313.
 115. داوود جغری</p> <p>ر</p> <p>259, 260. راشد (Halife)
 250, 297. رودسپید
 153, 172, 173, 294,
 316. روم
 187. ری</p> <p>س</p> <p>11. سبکتکین
 105, 107, 108. سلجوک
 104, 114, 394. سلجوقیان</p> | <p>228, 229, 232, 233,
 236, 244, 246, 247, 275,
 292, 314, 325, 329, 342,
 344, 360, 362, 375, 385.
 18, 34, 44, 47, 48,
 54, 62, 66, 67. سومنات</p> <p>ش</p> <p>153, 173, 294. شام
 32, 36, 44. شاه محمود
 14, 88, 293. شرق
 85. (قابوس بن وشمگیر) شمس‌المعالی
 408. شه ارمن</p> <p>ص</p> <p>187. (حسن بن) صباح
 217. صدقه ابن مزید
 276. صفاهان</p> <p>ط</p> <p>115. طغرل بک
 231, 235, 239. طغرل سلجوقی</p> <p>ع</p> <p>398. (مستضی: bak) عباس
 89, 95, 118, 161, 163,
 215, 233, 235, 249, 296.
 83. عراقین</p> |
|--|---|--|

عزالدين غالب 436.
المريضى) على 432.

غ

غرب 293.
غزان 321, 354, 357, 374,
377, 389.
غزنین 69, 95.

ق

قابوس بن وشمكير 85.
قادر (Halife) 1, 8, 14, 90.
قايم (حليفه) 99, 100, 189,
192, 194.
قتلمش 117, 122, 127, 139.
قرس 120, 121, 124.
قزوين 188.
قلعه خدای 178.
قيصر روم 151, 154.

ك

كابل 10, 88.
كعبه 22.

ل

لقمان 105, 107.

م

محمد غزنوى 87, 88.
محمد سلجوقى 200, 211, 214, 218.
محمود غزنوى 12, 37, 39, 51,
58, 59, 60, 61, 80, 91,
94.
محمود سلجوقى 227, 232, 239,
241.

مراغه 251, 253, 265, 271.
مرو 376, 385, 387,
مهرين 225.
مسترشد (Halife) 224, 236,
245, 256.
مستضى (Halife) 398, 401.
مستظهر (Halife) 205, 206,
222.
مستنجد (Halife) 306, 308,
395, 397.
مسعود غزنوى 87, 89, 95.
مسعود سلجوقى 238, 243, 246,
249, 296.
مصطفى (محمد) 21, 36.

مغرب 153.

مقتدى (Halife) 194, 195, 202,
205.
مقتنى (Halife) 285, 286, 299,
306.
مكه 21.
ملجندان 254, 278, 313.
ملكشاه 182, 184, 185, 189,
190, 198, 199, 200.
منات 23, 26, 34, 69, 70, 72.
موسى يفتو 111.
ميكايل 113, 114.

ن

ناصر (Halife) 402.
ناوله (ديه) 253
نشابور 379,
9. (سامانى) نوح بن نصر
هرى 379.
هندستان 16, 17, 24, 25,
33, 81, 316.

ى

يوسف ينال 111.

UMUMÎ FİHRİST.

UMUMÎ BİR BAKIŞ (379-458).

I. Yerli kaynakların ehemmiyeti ve basılmış yerli kaynaklar (379-385). — II. Basılmamış kaynaklar (385-387). — III. Vekayinâmeler: A. *Anis Al-Ḳulûb* [Burhân Anevî. XIII. asır] (388); B. *İbn Bibt Selçuknâmesi* [Hüseyn al-Ca'ferî. XIII. asır] (388); C. *Tezkire-i Aksarayî* [Mohammed Aksarayî. XIV. asır] (389); D. *Al Veled al-Şefik* [Ahmed Nigidî. XIV. asır] (391); E. *Târîh-i âl-i Selçük* [Anonim. XIV. asır] (392). — IV. Kaybolmuş vekayinâmeler: A. *Selçuklu Şahnâmesi* [Emîr Ahmed Kânî'î XIII. asır] (393); B. *Selçuklular Şahnâmesi* [Hwâce Dehhânî. XIII. asır] (396); C. *Selçuknâme* [Ahmed Nigidî. XIV. asır] (398); D. *Umur bey Vekayinâmesi* [Hwâce Selmân. XIV. asır] (398); E. *Karaman Şahnâmesi* [Yârcânî. XIV. asır] (399). — V. Diplomatik kaynaklar. I. Muhabere ve mukaveleler (402), II. Fetihnâmeler (403), III. Ferman ve nişanlar (404); IV. Hükümdarların hususî mektupları (405); V. Sayım ve tapu defterleri (405); VI. Kanunnâmeler (407); VII. Kadı sicilleri (409); VIII. Vakfiyeler (410). — VI. Sair edebî kaynaklar: I. Münşeât mecmuaları: *At-Tarassul ilet-Tavassul* [Bedreddin Rûmî. XIII. asır]; *Ravzat al-Küttâb* [Abû Bekr Zekiyeddin Konevî. XIII. asır]; *Mektûbât* [Mevlânâ. XIII. asır] (413). — II. İstifâ kitapları (417); III. Evliya menkabeleri: *Mevlânâ menkabeleri* [Sipehsâlâr ve Aflâki]; *Baba İlyâs Horasânî*, *Mahmûd Huyrânî*, *Hacı Bektaş*, *Hacım Sultan*, *Ahi Evren*, *Hârûn Veltî*, *Kaygusuz* menakibnâmeleri [XIV. asır] (421). — IV. Tarihî romanlar: *Dânişmendnâme* ['Ârif 'Ali. XIV. asır] (427); *Saltuknâme* [Abû'l Hayr Rûmî. XV. asır] (430); V. İlmî ve edebî eserler: *Kıştâs al-'Adâle* [Mohammed al-Haîb. XIII. asır] (443); *Kitâb-ı Tahalluş* [Anonim. XIII. asır] (443); *Fütuvvetnâme* ve *İşrâkât* [Nâşır. XIII. asır] (445); *Hâmûşnâme* [Yûsuf. XIII. asır] (446); *Mirşâd al-'İbâd* [Necmeddin Râzî. XIII. asır] (477); Mesnevîler ve Divânlar (448); *Sultan Veled Divânı* [XIII. asır] (451).

I. ANÎS AL-ḲULÛB (459-485).

I. Nushanın tavsifi (460); II. Müellifin hayatı (463); III. Eserin tarihî kıymeti; Gazneliler ve Somnat fethi (470); Selçuklular devri (474); Kutalmış ve Alp Arslan (445); Sultan Sancar ve Oğuz ısyanı (478); Halife Nâşır ve 'İzzeddin Keykâvûs I. (483); Netice (485).

UMUMÎ İNDEKS (487-495).

DÜZELTMELER (495).

ANÎS AL-ḲULÛB'un farsca metni (497).

HAS İSİMLER FİHRİSTİ (520).

UMUMÎ FİHRİST (522).

Ayrıca 5 levha vardır